T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

GÖRDÜKLERİM YAŞADIKLARIM

I WITNESSED and LIVED THROUGH

CE QUE J'AI VU ET VÉCU MOI-MÉME

(Erzurum 1917-1918)

YARBAY [Lt.Col.] TVERDOHLEBOF

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları

ANKARA
GENELKURMAY BASIMEVİ
2007

Yayına Hazırlayan / Editor
Dr. Öğ. Alb. Ahmet TETİK

Fransızcaya Çeviri /Traduction en Français: Prof.Dr. Sevim SÖNMEZ

Rusçadan Çeviri / Translation from Russian: Öğ. Bnb. Ertuğrul BOSTANCI

İngilizceye Çeviri / Translation into English: Uzm. Y. Serdar DEMİRTAŞ

Belge Ayırım / Document Classification
Uzm. Nuri BAYRAK

Belge Onarım / Document Restoration
Türkân YILMAZ

Belge Çekim / Document Scanning
Uzm. Erol SESİGÜR

Veri Hazırlama / Data Processing
Nuray ÇALIŞKAN

SUNUŞ

Tarihî olayları gerçek yönleriyle ortaya çıkarmak, öğrenmek ve aydınlatmak için uygulanan yöntemlerden birisi de tanıkların şahitliğine başvurmaktır. Doğal olarak olayın birinci derecede görgü tanıklarının ifadeleri çok önemlidir.

Birinci Dünya Savaşı'nda, Doğu Cephesi'nde meydana gelen olayların aydınlatılmasında kullanılan başvuru kaynakları da arşiv belgeleridir. Bu cephedeki Ermeni kaynaklı olayların gerçek yönünün ortaya konmasında, birinci derecede tanıkların şahitliklerinin önemi inkâr edilemez. Gnkur. ATASE Başkanlığınca yayımlanan "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918" adlı belge yayında tanıkların gözlemlerini aktaran belgeler yer almıştır.

Doğu Cephesi'nde meydana gelen olayların birinci derecede tanıklarından birisi de Erzurum 2 nci Ermeni-Rus Kale Topçu Alay Komutanı Yarbay Tverdohlebof'tur. 1917 yılı sonlarında ve 1918 yılının ilk aylarında Erzurum ve Erzincan'daki Ermeni terörüne bizzat tanık olan Rus Yarbay Tverdohlebof'un gördüklerini ve yaşadıklarını aktardığı belgeler de tarihe tanıklık etmek üzere bu kitapta yayımlanmaktadır.

Yarbay Tverdohlebof'un Gnkur. ATASE Başkanlığı Arşivinde mevcut olan orijinal Rusça el yazılı belgelerin aslı ile Türkçe, İngilizce, Fransızca çevirileri bir arada kitap olarak kamuoyunun ve bilim dünyasının istifadesine sunulurken, Ermeni terörünün ulaştığı boyutlar tüm çıplaklığı ile gözler önüne serilmektedir.

Ermeni vahşetinin ulaştığı boyutlar, Türklere karşı savaşan ve Ermenilerle iş birliği içinde bulunan Rus yarbayı bile çileden çıkarmaya yetmiştir. Yarbay Tverdohlebof, tüm çabalarına rağmen Ermeni vahşetini önleyemediğini, üzüntü ile günlüğüne not düşmüştür.

Şimdi soruyoruz, Ermeni soykırımından bahsedenler, bu belgelere ne diyeceksiniz?

Saygılarımızla.

Eyüp KAPTAN
Korgeneral
ATASE Başkanı

PRESENTATION

One of the methods used in learning and enlightening of the historical truths with all their due aspects is the studying of the testimonies of the witnesses. At this point the testimonies of the first hand eye-witnesses become extremely important.

The sources of reference used in studying the events that took place on the Eastern Front, during the First World War, are the archive documents. The importance of the testimonies of the eye-witnesses in revealing the true aspects of the Armenian atrocities can never be denied. The document-publication series "Armenian Activities in the Archive Documents 1914-1918," published by the Turkish General Staff Directorate of Military History and Strategic Studies, also includes documents revealing the observations of the first hand witnesses.

One of the first-hand witnesses of the events that took place at the Eastern Front happens to be Lieutenant Colonel Tverdohlebov, the Russian Commander of the 2nd Armenian-Russian Fortress Artillery Regiment. Lieutenant Colonel Tverdohlebov's personal documents presented in this book reveal the Armenian terror activities he himself witnessed and lived through. The documents embracing Lieutenant Colonel Tverdohlebov's first hand experiences of Armenian atrocities realized in and around Erzurum and Erzincan, between the last months of 1917 and the first months of 1918, serve as a witness to world history.

While Lieutenant Colonel Tverdohlebov's original handwritings, found at the Archives of the Turkish General Staff Directorate of Military History and Strategic Studies, are being submitted to the attention of the world public opinion and to the use of the academia, in Turkish, English, and French languages, together with the originals in Russian, in a single volume, the extend the Armenian terror reached is revealed with all its nakedness.

The extend the Armenian atrocities reached was more than enough for a Russian officer to bear, who in fact was fighting against the Turks together with the Armenians. Lieutenant Colonel Tverdohlebov wrote, in his diary, his words of deep grief for not having been able to stop the Armenian violence despite all the power he had.

We now would like to inquire: Those of you who talk about the Armenian genocide, what say you to these documents?

With all our due respect.

Eyüp KAPTAN
Lieutenant General
Chief of ATASE

PRÉSENTATION

L'une des méthodes qui se pratiquent afin de découvrir, dévoiler, d'avoir des renseignements et aussi de mettre en évidence les événements historiques avec la vérité sans fard, c'est naturellement très important l'expression écrite des témoins oculaires de ces événements au premier rang.

Pendant la Première Guerre Mondiale, les documents d'information ayant été employés pour que soient éclairés les événements qui s'étaient passés au champ de bataille, ce ne sont que ceux de source d'archives. On ne peut jamais nier l'importance des témoignages des témoins oculaires au premier rang afin que l'on mette au jour les sens vrais des événements d'origine arménienne.

« Les Phénomènes Arméniennes datées de 1914-1918 avec les documents d'Archives » publiées par la Présidence d'ATASE d'état major Turc se sont composées des observations des témoins oculaires.

L'une des principaux témoins des événements passés au champ de bataille d'Orient, c'était Tverdohlebof, colonel d'Artillerie de Forteresse 2 Arménien-Russe à Erzurum. A la fin de l'année 1917 et au début de l'année 1918, le colonel Tverdohlebof, de nationalité Russe, avait transmis tout ce qu'il vit et vécut; dans ce livre-ci tous ces documents où observa Tverdohlebof qui fut lui-même le témoin oculaire faisaient en même temps le témoignage à l'histoire.

Les étendues de la terreur arménienne faite au vu et au su de tout le monde furent ainsi franchement comprises en présentant au profit de tous et du monde scientifique comme un livre non seulement des documents écrits d'origine en Russe, colonel Tverdohlebof, qui se trouvaient dans l'archive de Présidence d'ATASE d'état Major Turc mais encore avec leurs traductions en Turc, en Anglais et an Français.

La violence arménienne le mit même hors de lui, Tverdohlebof qui fit la guerre contre les Turcs et qui travailla avec les arméniens. C'était dans son journal de vie que le lieutenant-colonel Tverdohlebof avait écrit avec de la peine la violence arménienne qu'il ne put pas prévenir malgré tous ses efforts.

Et maintenant nous demandons à ceux qui parlaient déjà des massacres arméniens qu'est-ce que vous direz à propos de ces documents et qu'en pensez-vous ?

Avec l'expression de nos considérations distinguées.

Eyüp KAPTAN
Général de Corps Armée
Président d'ATASE

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

GÖRDÜKLERİM YAŞADIKLARIM

(Erzurum 1917-1918)

YARBAY TVERDOHLEBOV

Rus devrimi başlangıcından 12 Mart 1918 tarihinde Erzurum'un Türk birlikleri tarafından alınmasına kadar geçen sürede Ermenilerin Erzurum şehri ve civarındaki yerleşim birimlerinde yaşayan Türklerle ilişkileri hakkındaki notlar.

Bu notlar "2 nci Erzurum Kale Topçu Alayındaki durumun notlarına" ilavedir. Ayrıca bireysel doküman olarak da hizmet verecek şekilde hazırlanmıştır.

Avrupa ve Rusya kamuoyunca da bilinen, şu anda devam eden savaşa kadarki eski Türk-Ermeni düşmanlığı meselesi, muhtemelen şimdiki göründüğü yerden çok farklı bir yerdedir.

Ermenilerin Türklere karşı nefretleri eskiden beri bilinmektedir. Ermeniler daima kendilerinin mazlum ve ezilen bir millet olduklarını iddia etmişlerdir. Her zaman kendilerini hiç suçları yokken sürgün edilmiş, dinleri ve kültürlerinden dolayı ağır işkencelere maruz kalmış bir millet olarak sunmayı başarmışlardır.

Ermenilerle aynı ortamlarda birlikte yaşamış ve ilişki kurmuş olan Ruslar, onların medeniyet seviyeleri ve yetenekleri hakkında tamamen farklı düşüncelere sahiptirler. Ermenileri oldukça yeteneksiz, asalak, açgözlü, ancak başka bir milletin sırtından geçinebilen bir millet saymak mümkündür. Sıradan Rus halkının yargısı daha basittir. Rus askerlerinden pek çok kez şu cümleyi işitmişimdir. – "Ermeniler iyi insanlar, Türkler bunları biraz kesmişler, ama iyi kesememişler; topunu kesmeleri lazımmış."

Rus askeri birliklerindeki Ermeni askerler, en aşağılık, en adi sınıftan sayılmışlardır. Bunlar, her zaman geri hizmetlerde görev yapmak için gayret göstermişler, cepheden kaçınmışlardır. Ermeni

askerler arasında, savaşın başlarında yaygın şekildeki kitlesel firar ve savaştan kaçmak için çok fazla miktarda kendi kendini yaralama olayları bu düşünceyi doğrulamaya yeterlidir.

Türk birlikleri Erzurum'a girinceye kadar geçen son iki ayda gördüklerim ve duydukların Ermenilerle ilgili her türlü tahmin ve tasavvur sınırlarını fazlasıyla aşmıştır.

Erzurum'un 1916 yılında Rus birlikleri tarafından alınmasından sonra Ermenilerin ve askeri bir birlikte bulunmayan Ermenilerin, şehre ve civarına girmelerine müsaade edilmemiştir. Düşünülerek yapılan bu düzenleme, Erzurum'un, 1 nci Kolordu Komutanı General Kalkin'in emir-komutasında bulunduğu süre zarfında uygulanmıştır.

İhtilalden sonra tüm engeller kalkınca, Ermeniler, Erzurum ve çevresine geniş dalgalar hâlinde saldırmışlardır.

Saldırılarla eş zamanlı olarak istilacıların şehirde ve köylerde ailelere yönelik bireysel yağmalamaları da başlamıştır. Rus birliklerinin ve Rusların varlığı, Ermenilere, cinayet işleme imkânı tanımıyordu. Katliam ve yağma, gizlice ve ihtiyatlı bir şekilde yapılıyordu.

1917 yılı ilkbaharında çoğunluğu Ermeni askerlerinden oluşan Erzurum İhtilal İcra Komitesi, halkın elindeki silahları bulup el koymak maksadıyla Erzurum'da geniş kapsamlı bir arama faaliyeti düzenlemişti. Arama faaliyetleri düzenli bir şekilde organize edilemeyince aramalar, gemi azıya almış asker yığınının halkı yağmalamasına dönüşmüştü. Ermeni askerleri muharebede zulmetmeye ve işkence yapmaya özellikle çaba sarf etmişlerdir.

Bir gün atla Erzurum'da dolaşırken, bir sokakta yaklaşık 70 yaşlarında hayli yaşlı iki ihtiyarı bir yere götürmekte olan bir asker grubuna rastladım. Askerlerin başında, elinde demir çubuk tutan Ermeni bir asker vardı. Yollar derin çukurlar ve çamurla kaplıydı.

Ağırlıklı olarak Ermeni askerlerden oluşan kalabalık, bu zavallı ihtiyarları yol boyunca sokağın bir tarafından diğer tarafına çamurların içerisinde yaka paça sürüklüyordu. İhtiyarlar çamura batıyorlar, tekrar ayağa kalkıyorlar, onları tekrar sürüklüyorlar ve eziyet ediyorlardı.

İhtiyarlara sahip çıkmak için, bu insanlara insanca muamele etmeleri konusunda kalabalığı ikna etmeye çalıştım. Elinde demir sopa olan asker öfkeyle üzerime yürüdü ve avaz avaz bağırmaya başladı; "Siz onlara arka çıkıyorsunuz öyle mi? Onlar bizi kesiyor, sizse onlara arka çıkıyorsunuz." dedi. Kalabalık da üzerime yürümeye başladı. O sıralarda Rus askerlerinin disiplini o derece bozulmuştu ki, kendi subaylarını döver hatta öldürür hâle gelmişlerdi. Durum kötüleşmişti.

Bir subay komutasındaki devriye kolunun gözükmesiyle durum birden değişti. Ermeni askerler, bir anda ortadan kayboldular. Rus askerleri de ihtiyarları herhangi bir şey yapmadan beraberlerinde götürdüler.

Rus ordusunun cepheden çekilmeye başlamasıyla birlikte, cephe gerisinden keyfi olarak ayrılan başka milletlere mensup askerlerden oluşan birlikler gelmeden önce, cephede kalan Ermenilerin, Türklere yönelik katliam yapmaları tehlikesi ortaya çıkmıştı.

Ermeni aydınları böyle bir şeye asla müsaade edilmeyeceğine dair teminat veriyorlardı, Herkesi, Ermeniler ve Türkler arasında iyi komşuluk ilişkileri tesis edilmesine yönelik tedbirler alındığına inandırmaya çalışıyorlardı.

Gerçekten de başlangıçta bunun böyle olacağı düşünülebilirdi. İhtilal sonrasında Rus askerlerinin koğuş ve depo olarak kullandıkları camiler temizlenmiş ve işgaline son verilmişti. Türklerden ve Ermenilerden karma bir polis teşkilatı oluşturulmuştu. Ermeniler, katiller ve yağmacılar için divan-ı harp kurulmasını ve ölüm cezasının yürürlüğe konulmasını yüksek sesle talep ediyorlardı.

Tüm bunların sadece hile ve aldatmadan ibaret olduğu ortaya çıkmıştı. Polis teşkilatına dahil olan Türkler, bu işten çok kısa sürede ayrıldılar. Zira gece devriyelerine giden Türk polislerin akıbetlerinden bilgi alınmamaya başlamıştı. Hatta çalıştırılmak için şehir dışına götürülen Türklerden de haber alınamaz olmuştu. En sonunda teşkil edilmesi başarılan divan-ı harp, kendilerini de idam ederler korkusuyla, kimseyi yargılamıyor ve idam etmiyordu.

Tek tük olan yağma, katliam ve soygunlar çoğalmaya başladı. Eski takvime göre Ocak ayının sonunda yani Şubat ayının başında, şehrin ileri gelen Türk sakinlerinden Hacı Bekir Efendi, geceleyin yağmacı Ermeni askerleri tarafından kendi evinde öldürüldü. Bunun üzerine Ordu Komutanı General Odişelidze[1], askeri birlik komutanlarına katilin üç gün içinde bulunmasını emretti.

Ordu komutanı sert ifadelerle; Ermeni askeri birlik komutanlarını askerlerin ve genel anlamda Ermenilerin rezaletlerinden dolayı kınadı. Ermeniler tarafından sivil halka uygulanan yağma ve şiddet sebebiyle gücendiğini söyledi. Yol temizleme bahanesiyle Türklerin çalıştırılmaya götürülmesine ve bu insanların pek çoğunun geri getirilmemesine duyduğu öfkeyi belirtti. Ermenilerin, eğer zapt edilen Ermenistan topraklarının gerçek sahipleriyseler, o zaman Ermeni halkının onurunu düşünerek, bir millet olarak kanun çerçevesinde davranmalarını ve

---

[1] Rus Kafkas Ordusu Komutanı olup, Gürcü Asıllıdır.

ayak takımı tarafından yapılan barbarlık ve vahşete izin verilmemesini ifade etti. Aydın kesimin bunu yapmakla yükümlü olduğuna işaret etti. Ermenilerin bu toprakların sahibi olup olmayacağının, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından uluslararası kongrenin bu toprakları verip vermeyeceğinin bilinmediği bu dönemde, onların daha ziyade hukuk kuralları çerçevesinde davranmalarını ve vahşete izin vermemelerini anlattı.

Ermeni birlik komutanları, askeri birlik temsilcileri, oldukça hassasiyet göstererek bütün halkın onurunun Ermeni ayak takımından az sayıdaki uğursuzun yaptıklarıyla ilişkilendirilemeyeceğini, bu ayak takımının Türklerden eski zorbalıklarının intikamını almaya çalıştıklarını, fakat aydın kesimin tüm gücüyle buna müsaade etmemeye gayret gösterdiğini içeren itirazlarını dile getirdiler. En sonunda kendileri de, Ermeniler arasında, başıboş Ermenilerin kanun dışı hareketleriyle kararlı ve kapsamlı mücadele yöntemlerini uygulamaya geçirme kararlarını dile getirdiler.

Bundan bir süre sonra Ermenilerin Türklere yaptıkları Erzincan katliamına dair haberler geldi. Bu vahşetin ayrıntılarını ordu komutanım General Odişelidze'den öğrendim.

Bu olay şöyle gerçekleşmiş. Katliam bir doktor ve müteahhit tarafından organize edilmiş. Yani her hâlükârda ayak takımından birisi tarafından yönetilmemiş. Bu katliamı düzenleyenlerin soyadlarını tam olarak hatırlayamadığımdan onların isimlerini yazamıyorum. 800'den fazla silahsız sivil öldürülmüş. Öldürülenler kendilerini korumak için karşı koyarlarken yalnızca bir Ermeni ölmüş. İnsanları koyun gibi kesmişler. Tutsak edip ölüme mahkum ettikleri insanlara kendi elleriyle büyük çukurlar açtırmışlar. Bu çukurların başına insanları gruplar hâlinde götürmüşler ve hayvan boğazlar gibi kestikten sonra çukurlara doldurmuşlar. Çukur başındaki bir Ermeni arsız arsız çukurdaki cesetleri sayarak "Burası 80 kişi mi oldu? Bir on kişi daha alır! Bir on daha kes!" deyince, on kişi daha kesip çukura atmışlar ve üstünü toprakla kapatmışlar.

Bu Ermeni müteahhit, sırf eğlence olsun diye bir binadan Türklerin teker teker çıkmalarını emretmiş. Dışarı çıkanların kafalarını keserek, böylece yaklaşık 80 kadar insanı katletmiş.

Erzincan katliamından sonra iyi silahlanmış kaçak Ermeniler ve Ermeni birlikleri Erzurum'a doğru geri çekilmeye başlamışlar. Onlarla birlikte lojistik destek hatlarında, hattı kürtlerin saldırılarından korumak için görevlendirilen Rus topçu subaylarının da toplarıyla birlikte geri çekilmesi gerekmiş.

Bu hatlardan birinde, muharebeye sokmak üzere birlik tutmak ihtiyacı doğmuş. Bundan hoşnut olmayan ve orada durmak istemeyen Ermeni askerler, bir evi geceleyin, içindeki subaylarla birlikte ateşe vermişler. Subaylar canlarını zor kurtarmışlar. Pek çoğunun tüm sefer teçhizatı kül olmuş.

Erzincan'dan Erzurum'a ricat eden Ermeni sürüsü, yollarının üzerinde önlerine çıkan tüm Müslüman nüfusu katletmişlerdi. Lojistik destek hatlarından çekilen, muharebe teçhizatına dahil toplar üstü kapalı at arabalarında naklediliyordu. At arabalarını, işlerini itina ile yapan kiralık, sivil, silahsız kürtler idare ediyorlardı. Erzurum'a yaklaştıkça Ermeni kaçaklar ve askerler mola yerlerinde bu kürtleri öldürmeye başladılar. Bu işi her seferinde subayların avludan evlere girdikleri zamanı kollayarak gerçekleştirdiler. Subaylar gürültüleri duyup koşarak dışarı çıktıklarında, kürtleri korumak için müdahale edince, silahlı kalabalık onların üzerine yürümüş ve onları da aynı şekilde tepelemekle tehdit etmişti.

Katliamlar hayvanî bir vahşetle yapılıyordu. Örneğin Teğmen Mzivani Erzurum Garnizonu topçu subayları toplantısında, şöyle bir olaya tanık olduğunu anlatmıştı: Ağır yaralı ve yerde can çekişmekte olan bir kürde bir Ermeni askeri koşarak yaklaşmış ve ağzına bir sopa sokmaya çalışmış. Dişleri sıkılı vaziyette ölmek üzere olan adamın ağzına sopayı sokamayınca üstündeki elbiseleri çıkarmış. Ermeni, ölmekte olan adamın çıplak karnına çizmesinin demir ökçeli topuklarıyla vurmaya başlamış.

Ilıca'da[2] kaçmayı başaramayanların tamamı katledilmişti. Ordu Komutanı [Odişelidze], boyunları kör bıçaklarla lime lime kesilmiş çocuk cesetleri bulunduğunu söylüyordu.

Katliamdan üç hafta kadar sonra Ilıca'ya giden Yarbay Gryaznov 26 Şubatta döndüğünde, bana, orada şöyle bir tabloyla karşılaştığını anlatmıştı: "Köylere giden yollarda ve sokaklarda parçalanmış cesetler öylece yatıyor. Önden giden her Ermeni, mutlaka gördüğü cesede tükürüyor ve küfrediyordu. Yaklaşık olarak 12-15 sajen kare (yaklaşık 55-70 metre kare) alandaki bir cami avlusunda 1.5 m yüksekliğinde, öldürülmüş Türk - ihtiyar, erkek, kadın ve çocuk- cesetleriyle dolup taşmıştı. Kadın cesetleri tecavüz izleri taşıyordu. Bazılarının cinsel organlarına tüfek fişeği sokulmuştu."

Yarbay Gryaznov, müfrezede bulunan iki Ermeni kursiyer kızı camiye çağırmış. Bu kızlar, müfrezede telefoncu olarak çalışıyorlarmış.

---

[2] Erzurum ili, Ilıca ilçe merkezi

Onlara Ermenilerin neler yaptıklarına iyice bakmalarını söylemiş. Bu kızların neşeyle kahkahalar atmaya başlamaları, Yarbay Gryaznov'un çok garibine gitmiş.

Yarbay hiddetle öfkesini ve bununla birlikte duyduğu infiali onlara ifade etmiş. Ermenilerin muhtemelen insan soyunun en aşağılık, en vahşi ırkı olduğunu, hepsinin, hatta yüksek eğitim görmüş kadınlarının, kızlarının bile yaşlı, muharip, ölüm dahil çok şey görmüş geçirmiş bir subayın kanını donduracak bir görüntü karşısında, neşeyle nasıl gülebildiklerini söylemiş. Ermeni kızlar, sinirlerinin gevşemesinden dolayı güldüklerini söylemişler. Böyle bir izaha yarbay ikna olmamış.

Ermenilerin Alaca'da[3] yaptıkları vahşeti, Alaca Lojistik Destek Komutanlığı müteahhidi, 27 Şubatta gördüğü manzarayı bana şöyle anlattı. Ermeniler canlı bir Türk kadınını duvarın önünde çarmıha germişler. Göğsünü yarıp kalbini çıkarıp başının üstüne çivilemişler.

Erzurum'da ilk büyük çaplı katliam girişimi 7 Şubatta başladı. Şimdi söylendiğine göre, topçu alayının askerleri 270 kadar Türk'ü sokaklardan zorla toplamışlar. Bunları gasp etmişler ve niyetlerini açıkça belli ederek kışla içerisindeki banyoya kilitlemişler. Ben kararlı tutumumla 100 kadarını kurtardım. Şimdi öğrendiğime göre, bu zulmün bana bildirildiğini ve kışlaya gelmekte olduğumu öğrenince, diğerlerini de ben gelmeden önce salmışlar. Kurtulanların şahitliklerine göre, bu münasebetsizliğe piyade birliğinden geçici görevle topçu alayında görevlendirilen Ermeni Yedeksubay Karagadayev elebaşılık etmiş. Onun bu olaydaki rolünü bugüne kadar hâlâ çözebilmiş değilim.

O gün şehrin farklı bölgelerindeki sokaklarda birkaç Türk öldürülmüştü.

12 Şubat günü istasyonda silahlı Ermeni grupları 10'dan fazla silahsız sivil Müslümanı kurşuna dizmişti. Bu grup, Müslümanları kurtarmak isteyen subayları da ölümle tehdit etmişti.

Bu sıralarda Tafta müstahkem mevkisinde sebepsiz yere bir Türk'ü öldüren bir Ermeni, benim emrim üzerine tutuklanmış ve hapse atılmıştı. Bu sıralarda Kafkasya Ordusu Başkomutanı tarafından Erzurum'da devrimden önceki duruma uygun olarak, ölüm cezası uygulama yetkisi de bulunan bir Divan-ı Harp kurulmasına müsaade edilmişti.

---

[3] Erzurum ili, Ilıca ilçesine bağlı köy.

Ermeni subaylardan biri tutukluya onu asacaklarını söylediğinde Ermeni, gücenmiş bir edayla itiraz etmiş, "Bir Türk için bir Ermeni'nin asıldığı nerede görülmüş?" diye bağırmış.

Erzurum'da, Ermeniler, Türk çarşılarını yakmaya başladılar. 17 Şubatta Topçu Alayının muharip unsurlarından birinin konuşlandığı Tepeköy'de[4] tüm Müslümanların kimliği belirsiz kişiler tarafından cinsiyet ve yaş ayrımı yapılmaksızın bütünüyle katledildiğini öğrendim.

Aynı gün Erzurum'a gelen Antranik'e[5], bu olay hakkında bilgi verdim. Suçluların bulunması emri verdi. Ne sonuç alındığını şu ana kadar bilmiyorum. Antranik, Rus topçu subay grubuna, asayişi ve hukuk düzenini tesis edeceğine dair söz vermişti. Fakat onun sözleri, gerek kendisinin, gerekse Doktor Zavriyev'in, Güney Kafkasya Hükûmeti tarafından bu amaçla gönderilmiş olmalarına rağmen, vaatten öteye gitmemişti.

Şehirdeki kargaşa dinmişti. Tüm sakinlerinin ortadan kaybolduğu civar köylerde sakin bir hava vardı. Ilıca yakınlarında muharebelerin meydana geldiği günlerde, şehir genelinde, hararetli bir şekilde Ermeniler Müslüman halkı tutuklanmaya başladılar. Tutuklamalar, 25-26 Şubatta dikkat çekici seviyedeydi.

---

[4] Erzurum ili, Merkez ilçesine bağlı köy.

[5] Antranik Ozanyan, 1865'te Şebinkarahisar'da doğdu. Burada 1885 yılında kurulan ihtilâl hareketine ilk katılanlardandır. Daha sonra İstanbul'a giderek Hınçaklarla temasa geçti ve bir Türk polis şefini öldürerek Batum'a kaçtı. 16 Mayıs 1895'te 40 silahlı adamıyla birlikte Sasun'a geçerek, Ermeni Serop'un çetesine katıldı ve 1899 yılında Serop ölünce yerine geçti. Sasun çevresinde iki yıl içerisinde birçok Müslümanı katletti. Hatta Ermeni köylerine girerek Ermenilere çeşitli işkenceler yaptı. Ruslar Antranik'e silah ve mühimmat yardımında bulundular. 1906 yılında Bulgaristan'a gitti, Balkan Harbi'nde, çetesiyle Edirne, Keşan, Malkara ve Tekirdağ'da Müslümanları katletti. Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermeniler, Kafkasya'daki gönüllü alaylarıyla Rus ordusunun öncü kuvvetleri olarak harekete geçtiklerinde Selmas ve çevresindeki Ermeniler, Antranik komutasında Ruslarla birlikte savaştılar. Antranik, 2 Mart 1918'de Rus generali üniformasıyla Erzurum'a gelerek Erzurum Merkez Komutanlığı görevini Albay Morel'den devraldı. Burada büyük tahribat ve katliam yaptıktan sonra Kafkasya'ya kaçtı. Karabağ, Zengezur ve çevresinde, Ermenileri Türklere karşı teşkilâtlandırdı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra çetesini dağıtarak 15 Mayıs 1919'da Paris'e gitti. Londra, Paris ve New York'ta dolaşarak Türk topraklarında büyük Ermenistan'ın kurulması için destek aradı. Yaptığı katliamları Türklerin üzerine atarak, Türklerin Ermenileri katlettiği propagandası yaptı. Antranik 1927 yılında Amerika'da öldü. Bu tarihe kadar çiftçilikle uğraştı. Sovyetler Birliği cenazesini Erivan'a kabul etmedi ve Paris'e gömüldü. Haluk Selvi; "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan" Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, C.I, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara 2003. s. 459-473.

26 Şubatı 27 Şubata bağlayan gece Ermeniler, Rus subaylarını aldatıp Erzurum'da katliam ve insanlık kıyımı yaptılar. Türk birliklerinden kaçtılar.

Erzurum'da o gece öldürülen Müslümanların sayısı 3.000'e yakındı. Daha açık konuşmak gerekirse, katliam tesadüfen değil, önceden yapılan hazırlıklar ve tutuklamalarla, organize bir şekilde gerçekleştirilmişti. Zaman zaten çok azdı, o kadar az sayıda güçleri vardı ki, arazide sadece 2 topla üzerlerine gelen 1.500 kişilik düşman kuvvetinin karşısında bile tutunamamışlar, çok sayıda kayıp vermişlerdi.

Katliamı engelleme imkânı bütünüyle Ermeni aydınlarının elindeydi. Bu katliam yaşandıysa, bundan sadece ayak takımı sorumlu değildi. Son zamanlarda gözlemleme imkânı bulduğum kadarıyla, kitle hâlindeki sıradan Ermeniler, kendi aydınlarının, özellikle de içlerinden bazılarının emirlerine harfiyen riayet ediyorlardı.

Subay kadrosunun büyük çoğunluğunun Ruslardan, asker kadrosunun tamamına yakınının Ermenilerden oluştuğu benim alayımda, onların açıkça haydutluk faaliyetlerini önlemek maksadıyla, münasebetsizlikleriyle en başından itibaren açık ve kararlı bir şekilde mücadele edecek hiçbir gerçek gücümüzün olmadığını söylemem yeterli olur herhâlde.

Hatta katliam gecesi, alayın araçlarının tekerlerinin bulunduğu avluda sadece bir subay nöbetçiyken bile kiralık seyis kürtlerden hiç birisi öldürülmemiştir. Maiyetimdeki subaylar bana bu şekilde rapor vermişlerdi. Kürtler orada silahsız olarak bulunuyorlardı. Onların birkaç adım ötesinde ise silahlı Ermeni askerleri vardı ve yaklaşık 40 kişiydiler.

İstisnasız bütün Ermeni aydınlarının suçlu olduğunu söylemek istemiyorum ve yapamam da. Hayır. Böyle bir politika uygulamanın yanlış olduğuna, bunların alçaklık olduğuna inanan bilinçli insanlar da gördüm. Bu kişiler, kendi halkının hayvanca içgüdülerine isyan etmiş hatta karşı koymuşlardı, fakat Ermeniler arasında bu tür insanların sayısı nispeten azdı. Onlar da neredeyse hain ilan ediliyorlar ve Ermeni davasına ihanet etmiş sayılıyorlardı. Geriye kalanlar ise ya kendilerini insanların huzurunda doğrunun ve iyiliğin savaşçısıymış gibi gösterip içlerindeki kurt melezliğini ne pahasına olursa olsun gizleyerek riyakarlık maskesi takıyorlar, kendilerini bu konuyla alakalı sayıyorlar, en nihayetinde Rusların serzenişlerine karşılık, açıkça; "Siz Rus'sunuz ve hiçbir zaman Ermeni halkının ruhunu anlayamazsınız." diyorlardı. Bu kişiler, ruh asaletinin tertemiz bir pırlanta gibi olduğunu,

hangi çerçevede bulunursa bulunsun pırlanta olarak kalacağını anlamak istemiyorlar ve anlamayı da beceremiyorlardı.

Rusların, Türklerin katlinden dolayı yaptığı serzenişlere ve infiale karşılık; "Bizzat Türklerin, Ermenileri karalamak için, bunları yapmadıkları ne malum? Bu bir provokasyon olmasın?" cevabını veren bir başka grup daha vardı.

Olaylar, bizzat Ermeni halkına ve onun aydın kesimine ne tür unsurların ve ne tür içgüdülerin galip geldiğini göstermiştir. Hiç kimse olup biteni olmamış gibi sayamaz. Ermeniler rüzgâr ektiler, fakat rüzgâr ekenin fırtına biçeceğini unuttular.

Erzurum ve Deve Boynu müstahkem Mevzii Topçu Başkan Vekili ve Erzurum 2 nci Ermeni-Rus Kale Topçu Alayı Komutanı, Harp Esiri

Yarbay Tverdohlebov

16/29 Nisan 1918
Erzurum

Erzurum 2 nci Kale Topçu Alayının teşkil edildiği günden, Erzurum'un 12 Mart 1918 tarihinde Türk birlikleri tarafından alınmasına kadar geçen süredeki durumu anlatan notlar.

1917 yılının Aralık ayının ortalarında Kafkasya Rus Ordusu, Ordu Komutanının ve Başkomutanın izni olmaksızın kendiliğinden cepheden çekildi.

Orduyla beraber Erzurum Kale Topçu Alayı da gitti. Erzurum topçusundan bir tek Erzurum ve Deveboynu[6] Müstahkem Mevki topçu karargâh idare subayları ve çekilen alaydan yaklaşık 40 kadar subay kalmıştı.

Bu subaylar, Rus askerleri tarafından terk edilen toplarının başında vazife icabı kalmışlardı. Diğer subaylar gitmişlerdi. Müstahkem mevkideki topların sayısı 400'den fazlaydı. Topları bölgeden çekecek kuvvet yoktu. Toplar, öylece mevzide kalmışlardı. Subaylar, vazifelerine duydukları vicdani görev bilinciyle toplarının başında kalmışlardı. Ordu Komutanının ne zaman ayrılacaklarına veya yeni askerler gönderileceğine dair bir emrini beklemeye başlamışlardı.

Birinci alayın gitmesiyle beraber, eş zamanlı olarak onun yerine, kalan subaylardan 2 nci Erzurum Kale Topçu Alayı teşkil edildi. Ordunun cepheden çekilmesiyle birlikte, Erzurum'da devrim yoluyla kendilerini "Ermeni Askeri Birliği" diye adlandıran bir Ermeni birliği oluşturuldu. Bu birlikten, o sıralarda, Ordu Komutanına yeni topçu

---

[6] Erzurum ovası ile Pasinler ovası arasında bulunan mevkidir.

alayı emrine vermek üzere tamamı acemi, yaklaşık 400 Ermeni gönderildi. Gönderilenlerin bir kısmı hemen kaçtı. Geriye kalanlar ise nöbet ve batarya mevzilerinin korunmasına ancak yetiyorlardı.

Ordunun cepheden çekilmesinden bir süre önce, özellikle de Kuzey Kafkasya'da[7] iç savaş başladığında, kendini Güney Kafkasya'da[8] Güney Kafkasya Komiserliği[9] diye adlandıran geçici bir hükûmet kurulmuştu.

Güney Kafkasya Komiserliği, bağımsız bir hükûmet olmadıklarını, bilakis sadece düzen tesis edilinceye kadar merkezi Rus iktidarını geçici olarak değiştirdiklerini, Güney Kafkasya'nın Rusya'nın bir parçası olarak kalmaya devam edeceğini ilan etti.

Komiserlik 18 Aralık 1917 tarihli kararname ile çekilen ordunun yerine yeni bir ordunun tesis edileceğini; tesis temelinin milliyete dayandırılacağını; Rus, Gürcü, Ermeni, Müslüman Kolorduları ve Rum, Asuri, Oset vb. gibi diğer küçük milliyetlerden de küçük birlikler oluşturulması gerektiği ilan etti.

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevkileri topçusunun hangi milliyetlerden oluşacağı meselesi açıklığa kavuşturuluncaya kadar topçular karma bir hâlde kaldı. Komuta heyeti tamamen Ruslardan, askerler ise Ermenilerden oluşuyordu. Topçu alay komutanı ve ana subay kadrosu Rus'tu ve bu sebeple hiç kimse bu topçu birliklerini Ermeni birlikleri olarak kabul edemezdi. Bu topçu birliklerinin Ermeni olduğuna dair hiç kimse emir vermemiştir. Bu birlikler, eski Rus isimlerini taşımaya devam etmişlerdir. Biz hepimiz, Rus topçu birliklerindeki bu birliklerde hizmet ettik. Rus hazinesinden maaşımızı aldık, Rus Ordu Komutanının, Başkomutanının emrinde çalıştık. Alay bünyesinde Ermeni kilisesi değil, Rus kilisesi ve Rus din adamı vardı.

Rus Ordusunun çekilmesinin üzerinden henüz iki ay geçmişti. İkmal askerleri gelmiyordu. Diğer milliyetlere mensup birlikler de Erzurum'a gelmemişlerdi. Alayda disiplin tesis edilemiyordu. Askerler firar etmeye devam ediyorlar, sivil halkı yağmalıyorlar, artık subayları tehdit ediyor ve açıktan açığa itaatsizlik gösteriyorlardı.

---

[7] Kafkas Dağlarının kuzeyindeki bölge Kuzey Kafkasya olarak adlandırılmaktadır.
[8] Kafkas Dağlarının güneyindeki bölge Güney Kafkasya olarak adlandırılmaktadır.
[9] Rus ihtilalinden sonra 11 Ekim 1917'de Tiflis'te Kafkas ötesinde bulunan bütün partiler, örgütler, asker komiteleri ve ordu komutanlarının da katıldığı bir toplantı yapılarak geçici bir hükûmet kurulması kararından sonra, Gürcü, Azeri ve Ermenilerin de katılımıyla federatif bir yapı olan Güney Kafkasya Komiserliği oluşturulmuştur. İzzet ÖZTOPRAK. "Maverayı Kafkas Hükûmeti". *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2003, s. 127.

Erzurum Garnizon Komutanlığına Albay Torkom atanmıştı. İşittiğim kadarıyla bir Bulgar Ermenisiydi.

Ocak ayının ortalarında, Ermeni piyade birliklerinden birkaç er geceleyin Erzurum'un önde gelenlerinden ve herkes tarafından saygı gösterilen birinin evini yağmalayarak bu kişiyi öldürdüler. Öldürülen Türk'ün soyadını hatırlamıyorum.

Ordu Komutanı General Odişelidze makamında bütün müstakil birlik komutanlarını topladı ve sert bir şekilde katillerin üç gün içerisinde bulunmasını emretti. Bu arada Ermeni subaylara, Ermeni askerlerin bu tür davranışlarının, tüm Ermeni halkını zan altında bıraktığını ve Ermeni halkının onurunun suçluların bulunmasını istediğini söyledi. Bunun yanısıra Ermeni askerlerin şehirde yarattıkları her türlü zulüm ve tecavüze kararlı bir şekilde son verilmesini emretti. Aksi takdirde kendilerini savunmaları için Müslüman halka silah dağıtmak zorunda kalacağını sözlerine ekledi.

Albay Torkom gücenmiş bir eda ile tüm Ermeni halkının hiç de böyle olmadığını, birkaç uğursuz yağmacının hareketlerinin bütün millete mal edilmemesi gerektiğini, bütün bir milletin onurunun zedelenmesine hizmet edemeyeceğini söyledi.

Birlik komutanları, Ordu Komutanından disiplin kanununun, Divan-ı Harbin ve ölüm cezalarının yürürlüğe konulmasını istediler. Ordu komutanı, ölüm cezalarının yürürlüğe girmesinin kendi yetkisi dahilinde olmadığını, fakat disiplin kanununun uygulanması konusunda yazılı teklifte bulunulduğunu söyledi. Katillerin bulunup bulunmadığını bilmiyorum.

Ocak ayının sonunda, eğer yanılmıyorsam ayın 25 inde Albay Torkom garnizon birliklerine dua töreni ve 21 pare top atışı da yapılan bir geçit resmi düzenletti. O, bunu, garnizonun moralini artırmak ve şehir sakinlerine garnizonun gücünü göstermek ihtiyacı olarak izah etmişti. Ordu Komutanı General Odişelidze'nin de hazır bulunduğu geçit resminde, Albay Torkom elindeki not kâğıtlarından, bizim bilmediğimiz için hiçbir şey anlamadığımız, Ermenice bir konuşma yaptı.

Sonradan anlaşıldı ki, bu konuşmasında Albay Torkom, bana söylendiğine göre, Ermeni Otonomisini açıkça ilan etmiş. Kendisini de bu otonominin yönetici çarı olarak adlandırmış. Ordu Komutanı bunu öğrenince, Albay Torkom'u Erzurum'dan uzaklaştırdı.

Bundan biz, iktidarın her ne olursa olsun, Ermeni istiklâli fikrine izin vermediğini anlamıştık. Pek çok kez Ermeni idarecilerin, Ordu

Komutanlığı Karargâhındaki makamlardan, Erzurum ve civarındaki bütün depolardan ve cephede Ermeniler tarafından Rus Ordusundan alınan malzemelerin tamamıyla Ermenilerin mülkiyetine devredilmediğine, sadece geçici olarak verildiğine, henüz diğer birliklerin bulunmaması sebebiyle korunması ve muhafazası için onların idaresine verildiğine dair uyarılar aldığını işitmiştim.

Bu olaylarla eş zamanlı olarak, Erzincan'da, Ermenilerin sivil Türk halkı her türlü vahşetle katlettiklerine ve daha sonra Erzincan'a taarruz eden Türk birliklerinden kaçtıklarına dair söylentiler kulağımıza geldi. Ordu Komutanlığının elde ettiği bilgilere ve Erzincan'dan gelen Rus subaylarının anlattıklarına göre, 800 kadar Türk katledilmiş. Ermenilerden ise Türklerin kendilerini korumak üzere karşı koymaları sırasında sadece bir kişi ölmüştü. Erzurum yakınlarındaki Ilıca köyünde de silahsız sivil halkın katledildiği anlaşılmıştı.

7 Şubat günü öğleden sonra sokaklarda polislerin ve askerlerin Türk erkeklerini toplayarak gruplar halinde bir yerlere sevk ettikleri dikkatimi çekti. Sorularıma, bu kişilerin demiryolunda biriken karları temizleme işi için toplandığı cevabını verdiler.

Yaklaşık saat 15.00'te Rus topçu subaylarından biri-Teğmen Lipskiy-, telefon açarak, Ermeni askerlerin, sokaktan altı Türk erkeğini yakaladıklarını, onları Alay kışlasındaki avlunun bir köşesinde sorguladıklarını, dövdüklerini ve bu olayın muhtemelen cinayetle sonuçlanacağını rapor etti. Teğmen bu Tüklere yardım edememiş. Zira, Ermeni askerler, Türkleri kurtarmaya yeltendiği için, Teğmeni silahla tehdit etmişler. Orada bulunan bir Ermeni subayı da askerlere karşı koymayı reddetmiş.

Derhâl, dairemin yakınındaki üç Rus subayı yanıma aldım ve tutsak Türkleri kurtarmak için yola koyuldum. Kışlanın yakınlarında, telefonla bana rapor veren Teğmen ve sokakta Ermeniler tarafından yakalanan bir Türk tanıdığını aramakta olan Erzurum Belediye Başkanı Stavrovskiy karşıladılar.

Askerlerin silahla kışlanın avlusuna girmelerine engel olduklarını söylediler. Biraz daha ilerledik. Kışlaya yaklaştığımızda, 12 kadar Türk'ün korku ve dehşete kapılmış bir hâlde avlu kapısından çıkarak kaçıştıklarını gördük. İçlerinden birini tutmayı başardık, fakat tercüman olmadığı için olanı biteni soruşturamadık. Bir engelle karşılaşmadan, kışla avlusuna girdim. Askerlerden, sokaktan toplanan masum kişilerin nerede bulunduklarını göstermelerini istedim. Kışlada halktan hiç kimsenin bulunmadığı cevabını verdiler. Kışla binalarında arama yapmaya başladım. Kışla hamamına kilitlenmiş, korku ve dehşet

içindeki 70'ten fazla Türk'ü buldum. Vakit geçirmeksizin kısa bir soruşturma yaptım. Hemen herkesin elebaşı olarak işaret ettiği altı askeri tutukladım. Alıkonulan Türklerin tamamını ise serbest bıraktım.

Burada, kışlanın yanı başında, evlerden birinin çatısında aynı gün kimliği belirsiz Ermeni bir asker tarafından açılan tüfek atışıyla sebepsiz yere zavallı, hasta, sivil bir kişinin öldürüldüğünü öğrendim.

Ne yazık ki, bu olanlarla ilgili olarak ve tarafımdan kurtarılan sivillerin isimlerinin de bulunduğu tutanak, Erzurum'un 12 Mart'ta Türk Birlikleri tarafından alınışı sırasında Topçu Komutanlığının diğer evraklarıyla birlikte kayboldu. O gün, orada bulunan, zorla tutulan sivillerden sorularak bu olay aydınlatılabilir. Zira, ben hâlâ, her gün, şehrin sokaklarında, her karşılaşmamızda hayatlarını kurtardığım için minnet ve şükranlarını ifade eden insanlara rastlıyorum. Onları Başkan Stavrovski'nin yanında kâtip olarak çalışmış tercüman Ali Bey Pepenov da tanır. Zira o, o sırada tutanak için onların listesini tanzim etmişti.

Soruşturma, Piyade Birliklerinden Topçu Alayının emrine verilmiş olan Ermeni Yedek Subay Karagadayev'in bu mesele ile ilgisi olduğunu gösterdi. Karagadayev, serbest bırakılan Türklerin ifadelerine göre, onların üzerlerinin aranması işine elebaşılık yapmış ve askerler tarafından alınan bazı eşyalara da el koymuştur. Karagadeyev o sırada tutuklandı ve mahkeme gününe kadar hapse atıldı.

Akşamleyin bölge komiseri Bay Glotov ve yardımcısı Bay Stavrovski'nin de hazır bulunduğu bir ortamda, her şey Ordu Komutanı'na rapor edilmişti. Aynı gün şehirde Ermeniler tarafından birkaç tek tük cinayet işlenmiş ve pazarlardan birinde yangın çıkarılmıştı.

Genel olarak bu dönemde şehrin farklı mahallelerinden ve çevreden, Ermeniler tarafından silahsız, sivil Türk vatandaşlarının tek tek katledildiğine dair haberler geliyordu. Tafta[10] İstihkâmı yakınlarında, bir Türk'ü öldürmüş olan Ermeni askeri, benim emrim üzerine tutuklanarak Merkez Komutanı'na teslim edildi.

Türkler, çalışmaya gönderilen Türklerin pek çoğunun geri dönmediklerini, ortadan kaybolduklarını söylüyorlardı. Şehir yönetimi, bunları Ordu Komutanına rapor ediyordu.

Ermeniler tarafından zorla tutulan Türklerin tarafımdan kurtarılmasından bir gün sonra biz, üst subaylar; Topçu Komutanı, ben, Topçu Komutanlığı Seferberlik Şube Müdürü, Ordu Komutanına,

---

[10] Erzurum merkeze bağlı Dumlu bucağının bir köyü. Bugünkü adı Gökçeyamaç'tır.

Erzurum Müstahkem Mevki topçularının tamamının Erzurum'dan ayrılmasına müsaade etmesi isteğimizi içeren bir rapor sunduk. Zira, muharip olarak burada hiçbir fayda sağlayamıyorduk. Lüzumlu da değildik. Ermenilerin vahşetlerini engellemeye gücümüz yoktu. Ermenilerin zulümlerinin, kendi isimlerimizle gizlenmesini bir saniye olsun, hiç mi hiç istemiyorduk.

Ordu Komutanından, Türk Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın[11] şifreli telgrafla, birliklerine Erzincan'ı almalarını, Ruslar tarafından savaş hukuku gereği işgal edilen topraklarda Rus birlikleriyle temas sağlanıncaya kadar ilerlemeleri emrini verdiğini, Ermenilerin bu bölgelerde sivil Türk halka vahşet ve katliam uyguladığı konusunda kendisini bilgilendirdiğini öğrendik.

Bu ilerleyiş üzerine Güney Kafkasya Komiserliği, Türkiye'ye barış imzalama teklifinde bulundu. Şifreli telgrafla Türk Ordu Komutanından, kendisinin ve ordusunun büyük bir memnuniyetle barış teklifini kabul ettiklerini, fakat bu meselenin çözümünün, Güney Kafkasya Komiserliğinin önerisini arz ettiği Türk Hükûmetinin kararına bağlı olduğuna dair bir cevap alındı.

Bizim ricamız üzerine Ordu Komutanı, Komiserlik Başkanı Bay Gegeçkori ve Başkomutan General Lebedinski ile bir telgraf görüşmesi yaptı. Onlar tarafından verilen cevapta; Ermeniler arasında düzenin tesisi için Erzuruma Doktor Zavriyev ve Antranik'in gönderildiği, Ermeni Ulusal Konseyine vakit geçirmeksizin meydana gelen münasebetsizliklere son verilmesini ayrıca Konseyin bu talebi yerine getirmek için gücünün olduğuna dair bir ültimatom gönderildiğini; nihai emrin Türk Hükûmetinden barış konusunda cevap alınmasını müteakip verileceği, o zamana kadar bizim Erzurum'da kalmamız gerektiği bildirilmişti. Sonuç olarak onlar tarafından: "Size ve tüm subaylarınıza göstermiş olduğunuz genel kahramanlıktan ötürü en

---

[11] Vehip (Kaçi), 1877'de Yanya'da doğdu. 1897 yılında Harp Okulu'ndan, 1900 yılında da Harp Akademisi'nden mezun oldu. İlk görev yeri Yemen'di, daha sonra Diyarbakır Tümenine verildi. 1907 yılında Erzincan'daki 4 ncü Ordu Karargâhına tayin edildi. 1909 yılında önce Harbiye Nezaretine, ardından Harp Okulu ve Kuleli Askerî Lisesi'ne Askerî Okullar Komutanı olarak atandı. Balkan Savaşında, Yanya Müstahkem Mevki Komutanlığı; Hicaz Cephesinde, 22 nci Hicaz Tümen Komutanlığı yaptı. Hicaz Vali ve Komutanlığı görevine atandı. Birinci Dünya Savaşında, Çanakkale Cephesinde, Güney Grubu Komutanlığı yaptı. Şubat 1916 - Haziran 1918 yılları arasında Doğu Cephesinde, 3 ncü Ordu Komutanlığı görevinde bulundu. 9 Haziran - 9 Eylül 1918 tarihleri arasında Doğu Ordular Grup Komutanlığı yaptı. 18 Ekim 1923'te ordu ile ilişiği kesildi ve emekliye ayrıldı. 13 Haziran 1940 yılında vefat etti. *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 315-322.

derin şükranlarımı sunarım. Sizin ve personelinizin kahramanca bir gayret göstereceğinize ve görevlerinizin başında kalacağınıza, ki bu Rusya'yı yeni felaketlerin tehdit ettiği şu zamanda özel bir önem arz etmektedir, tam bir inanç içerisinde bulunmaktayız." denmişti.

Bundan sonra Ordu Komutanı, hepimizin, bir nöbetçi gibi vazifemizin başında kalmamızı isteyen, kendisinin oldukça fazla yetkilerden istifade ederek hiçbirimizin boşu boşuna ölmemize izin vermeyeceğini ifade ettiği, yazılı bir emir yayınladı.

Böylece biz Rus makamlarının emri üzerine ve Rusya'nın menfaati için Erzurum'da kaldık. Bu sırada Türk Hükûmetinin Güney Kafkasya Komiserliği ile barış görüşmeleri yapmaya olur verdiği, görüşme yeri olarak Trabzon'un belirlendiği, görüşmelerin başlangıcının 17 Şubatta başlayacağı öğrenildi[12].

Ordu Komutanı, bizlere şifahi olarak barış imzalanıncaya kadar Erzurum'da kalmamız gerektiğini, daha sonra barışın şartlarına bağlı olarak ya Erzurum'dan yedek aksamıyla birlikte toplarımızı tahliye edeceğimizi veya yerinde Türk birliklerine teslim edeceğimizi, eğer barış şartlarına göre bu gerekliyse gideceğimizi, barışın olmaması durumunda tüm topları imha edeceğimizi, onları tahrip ettikten sonra Erzurum'dan ayrılacağımızı; zira Erzurum önlerinde Ordu Komutanının hiçbir muharebeye girme niyetinde olmadığını; düzenli Türk birliklerinin taarruzuna yönelik ilk emareler alınır alınmaz, bunu yapma ihtimalinin doğması durumunda, bizim 7 gün içinde bilgilendirileceğimizi izah etti.

Özetle, bizim Erzurum'da bulunmamız meselesi şu veya bu şekilde nihai olarak çözümleninceye kadar, kürtler tarafından Erzurum'a yapılacak muhtemel saldırıları püskürtmek zorunda kalacaktık. Zira, daha barış imzalanması sırasında Türk Hükûmeti, kürtlerin kendisine itaat etmediğini ve onları itaate mecbur edemediğini beyan etmişti.

Bu maksatla, Ocak ayının sonunda, Ordu Komutanının emriyle Erzurum-Erzincan hattındaki lojistik destek birimlerine, depolardan kendilerine yiyecek temin etmek için lojistik destek hatlarına saldırılar düzenlemeye başlamış kürtleri püskürtmek için toplar sevk edilmişti.

Lojistik destek hatlarına subaylar nezaretinde birer ikişer birkaç top gönderildi. Bu toplar, daha sonra büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Erzincan'dan çekilen birliklerle beraber geri getirildi.

---

[12] Trabzon Konferansı 14 Mart 1918'de başlamıştır. Kemal ARI. *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*. Ankara: Genkur. ATASE Başkanlığı Yay., 1997, s. 336.

10 Şubata doğru, kürt eşkiyaların saldırılarının püskürtülmesi maksadıyla Ordu Komutanı tarafından, Trabzonkapı üzerindeki Büyük Kiremitli mevkisiyle, Surp Nişan mevkisine ikişer top konuşlandırılması emredildi. Sonradan bu topların sayısı, şehrin farklı yerlerine birkaç top daha konmasıyla artmıştı. Palandöken tarafından kürtlerin görülmesi ihtimaline karşılık, Karskapı ile Harputkapı mevkileri arasına toplar konulması da düşünülmüştü.

Bu toplar, yalnızca kürtlere karşı yerleştirilmişti. O kadar açıkça yerleştirilmişlerdi ki topçuyla desteklenen düzenli birliklerle elbette mücadele edemezlerdi. Zira doğal olarak düşman tarafından neredeyse iki üç atışla imha edilebilirlerdi. Kürtlerin saldırılarını da sahip olduğumuz böyle bir konuşlanma ve böyle bir mürettebatla başarıyla püskürtebilirlerdi.

Şubat ayı ortalarında, uzak mevzilerdeki bütün topların kamaları, rasat ve nişangâh dürbünleri toplanmış ve kalenin içindeki depoya kaldırılmıştı. Yakın mevzilerdeki topların da nişangâhları çıkarılmış, sıra kamaların alınmasına gelmişti. Palandöken dağlarındaki toplar için de aynı şekilde emir verilmişti, ancak bu çalışmalar tamamlanamamıştı. Nişangâhlı olarak sadece kürtlerin saldırılarını püskürtmek için tahsis edilmiş olan sahra topları kalmıştı.

Düzenli Türk birliklerinin yakın zamanda taarruz edebilecekleri düşünülmüyordu. Türk birliklerinin moral bakımından bozuk oldukları, yazdan önce büyük bir harekât ve taarruz yapma imkanlarının bulunmadığı değerlendiriliyordu.

12 Şubatta, garda, tepeden tırnağa kadar silahlı Ermeni asker kalabalığı 10 veya 12 silahsız Türk'ü kurşuna dizmişti. Tesadüfen garda bulunan iki Rus subayı bu vahşete engel olmak istemiş, fakat kudurmuş kalabalık, onların da aynı akibete uğrayacakları tehdidini savurmuştur. Bu olayla ilgili olarak, kimse göz altına alınamamıştır.

13 Şubatta, Ordu Komutanı, Erzurum'da, sıkıyönetim ve devrim öncesi kanun hükümlerine göre, yani idam cezası uygulaması olan, Divan-ı Harbi yürürlüğe soktu. Albay Morel, Erzurum Kale Komutanı ve Ermeni Mahkeme Başkanı olarak atandı ve aynı gün hareket etti. Onunla birlikte Müstahkem Mevki Topçu Komutanı Tuğgeneral Gerasimov da topların tahliyesi ihtimaline karşılık yeni bir üs hazırlamak için yola çıktı. Ben, Müstahkem Mevki Topçu Komutan Vekili olarak kaldım.

Albay Morel'in karargâhını çoğunlukla Rus subaylar oluşturuyordu. Kurmay Başkanı, Kurmay Yüzbaşı Şneur'du.

Albay Morel, Ordu Komutanı gider gitmez bambaşka bir tavır takınmaya başladı. Erzurum Garnizonunun elde tutulacağını, son ana kadar savunulacağını, subaylardan ve eli silah tutabilen erkeklerden hiç kimseyi salmayacağını açıkladı.

Ordu Komutanının ayrıldığı gün, Albay Morel'in makamında görüşürken, kendisine, subaylar arasında buradan gitme arzusunda olanların bulunduğunu söyledim. Erzurum levazım müfrezesi memuru Ermeni Sogomonyan, herkesin huzurunda ve bağırarak; Divan-ı Harp üyesi olarak hiçbir Rus subayını bırakmayacağını, gitmeye teşebbüs edecek herkesi bizzat kendisinin vuracağını; Hasankale[13] ve Köprüköy'de[14], kendisi tarafından verilen belgesi olmayanları, gitmek isteyen herkesi gözaltına alıp Divan-ı Harp huzuruna getirecek takviyeli karakollar tesis edildiğini söyledi.

Kurtulması güç bir kapana kısıldığımızı anladım. Sıkıyönetim ve Divan-ı Harbin, hunharca davranan Ermenilere karşı değil de, daha ziyade Rus subaylarına yönelik olduğu görülüyordu.

Şehirde zorbalıklar son bulmuyordu. Rus subayları değişmez bir surette, silahsız ve savunmasız sivil Türkleri savunuyorlardı. Maiyetimdeki subayların, sokaklarda yakalanmış ve gasp edilmiş Türkleri güç kullanarak kurtardığı oluyordu. Laboratuar müdürü memur Karayev, bir gün gündüz vakti sokakta bir Türk'ü soyup kaçan Ermeni askere ateş açmıştı.

Silahsız sivilleri öldüren alçakların asılacağına dair verilen sözler yerine getirilmedi. Teşkil edilen Divan-ı Harp, faaliyete geçmedi. Ermeni askerlerin tehditlerinden korktu. Hiçbir suçlu Ermeni, Divan-ı Harp yürürlüğe girmeden önce Ermeniler tarafından vaat edildiği gibi, asılmadı. Yeri gelmişken belirteyim, Divan-ı Harbin yürürlüğe girmesi konusunda daima esas itibariyle ve yüksek sesle bizzat Ermenilerin kendileri ısrarcı olmuşlardı.

Türkler, açık açık Ermenilerin hiçbir zaman bir Ermeniyi idam etmeyeceklerini söylüyorlardı. Biz de "Karga, karganın gözünü oymaz" Rus atasözünün bu meselede ne derece isabetli olduğunu gördük.

Eli silah tutan Ermeniler kaçmakta olan aileleriyle birlikte gittiler. Tutuklu Yedek Subay Karagadayev, haberim ve iznim olmadan, salıverilmişti. Onun neden salıverildiği soruma, Albay Morel, sorgulamanın yapıldığını ve sorgulama sonucunda bu kişinin masum olduğunun anlaşıldığı cevabını verdi. Sorgulamada bizden hiç

---

[13] Bugünkü adı Pasinler olan Erzurum merkeze bağlı ilçe
[14] Erzurum ili Pasinler ilçesine bağlı, bugünkü adı Çobandede olan bucak merkezi

kimsenin bilgisine başvurulmamıştı. Bu davada başlıca şahitler olmamıza rağmen, ne benim ne de diğer subayların bilgisine başvurulmuştu. Ayrıca ben yine de Alayda kendi sorgulamamızın yapılmasını emrettim ve davayı Albay Aleksandrov'a havale ettim. Yedek Subay Karagadayev'in buradaki görevinden alınarak Piyade birliğine iade edilmesi için teklifte bulundum.

Tafta'da tarafımdan tutuklanan katil de mahkemeye çıkarılmadı. En azından onun yargılandığına dair hiçbir bilgim olmadı. Albay Morel de Erzurum'daki Müslüman halkın ayaklanmasından çekinmeye başlamıştı.

Antranik 17 Şubatta, Erzurum'a geldi. İşgal edilen bölgeler genel komiserinin yardımcısı Doktor Zavriyev de onunla birlikteydi.

Hiçbir zaman Ermeni tarihiyle ve onların iç politik hayatlarıyla ilgilenmediğimiz için, Antranik'in Türk uyruklu olduğundan, Türk Hükûmeti tarafından eşkıya ilan edildiğinden ve idama mahkum edildiğinden, hiçbirimizin haberi yoktu. Bütün bunları, 7 Martta Türk Ordu Komutanıyla yaptığım konuşmada öğrenmiştim.

Antranik, üzerinde dördüncü dereceden Aziz Vlademir, ikinci dereceden Stanislav muharip nişanları ve ikinci dereceden askeri Georgiyevski haçı bulunan Rus tuğgeneral üniformalıydı. Onunla birlikte Kurmay Başkanı Rus Kurmay Albay Zinkeviç de Erzurum'a gelmişti.

Antranik'in Erzurum'a gelmesinden bir gün önce, Albay Morel tarafından kendisinden bir telgraf alındığı, telgrafta Antranik'in emri üzerine Köprüköy'de Erzurum'dan kaçan tüm korkakları kurşuna dizecek makineli tüfeklerin yerleştirildiğini yazdığı, herkese ilan edildi.

Antranik geldikten sonra Kale Komutanlığı vazifesine başladı. Albay Morel onun emrine girdi. Biz de eskiden olduğu gibi Albay Morel'in emrinde kaldık.

Antranik'in geldiği gün, subaylarımdan birisi, bana bağlı topçuların bulunduğu muharebe bölgelerden birinde, özellikle de Tepeköy'de Ermenilerin cinsiyet ve yaş ayrımı gözetmeksizin tüm silahsız sivil halkı katlettiklerini rapor etti. Daha tanıştığımız ilk anda, vakit geçirmeksizin bu durumu Antranik'e söyledim. Benim yanımda Tepeköy'e yirmi süvari gönderilmesini ve en azından bir suçlunun yakalanması için emir verdi. Bu emir yerine getirildi mi, bundan bir sonuç alındı mı, şimdiye kadar bilmiyorum.

Albay Torkom yeniden ortaya çıkmıştı. Antranik'in gelişinden bir iki gün sonra Ermeni Topçu Albay Doluhanov Erzurum'a gelmişti.

Bana Topçu Müfettişi olarak görevlendirildiği ve benim amirim olacağı söylemişti. Benim, Tümen Komutanı yetkileri taşıdığımı üzerimde bir emir komutaya ihtiyaç duymadığımı, aksi taktirde vakit geçirmeksizin gideceğim ifade etmem üzerine, Albay Doluhanov'un Erzurum Kalesi Topçu işlerini yürütmek üzere görevlendirildiğine dair bir emir yayınlandı. Bana yolladığı emir ve talimatları da artık kendi adına değil, Antranik adına göndermeye başladı.

Alayımda Topçu Tabur Komutanı olarak görev yapan Ermenilerden Kıdemli Üsteğmen Canpolatyan da topçu karargâh işlerime karışmaya çalışıyordu. Şöyle ki, topların mümkün mertebe tahliye edilmesinin planlandığını, elektrik motorlarının ve projektörlerin kısmen arızalı olduğunu öğrendiğinde, bir tek topun bile tahliye edilmesine izin vermeyeceğini belirterek, "Rus subayları kalır veya kalmaz, fakat her ne olursa olsun Ermeniler kalacaklar. Toplar, onlara lazım olacak." dedi.

Anlaşılıyordu ki, Ermeniler, Rusya'nın menfaatine hizmet etme örtüsüne bürünüp, emir komutayı ellerine geçirmeyi, Rus subaylarına ise sadece icra görevlerini bırakmayı istiyorlardı.

Meselenin açıkça Rusya'nın menfaatine değil, bilakis Rus subaylarının yardımıyla Ermenistan'ın bağımsızlığının tesis edilmesine doğru bir yol aldığı görülmeye ve hissedilmeye başlamıştı. Bu durumu bütün güçleriyle açıktan açığa göstermemeye gayret ediyorlardı. Zira böyle bir durumda Rus topçu subaylarının hepsi veya büyük çoğunluğu derhâl gidebilirlerdi. Ermenilerin ise topçu subayları yoktu.

Ermeniler, topçu subaylarının gitmelerinden çok korkuyorlardı. 7 nci Kafkas Dağ Topçu Taburu Komutan vekili Yüzbaşı Plat bana şöyle bir olay anlatmıştı: 7 Şubatta Dağ Topçusunun Erzurum'dan Sarıkamış'a sevk edilmesi planlanmış. Ermeni yöneticiler bunu öğrenince 5 Şubatta panik içerisinde Dağ Topçu Taburu İkmal Komutanını yakalayıp tutuklamışlar. Ordu Komutanının emri üzerine bu subay serbest bırakılmış. Bundan sonra onu, eğer Dağ Topçusu Erzurum'dan gitmeye kalkacak olursa, bütün Erzurum'u kana bulayacakları tehdidinde bulunarak, üç kez daha yakalamışlar. Kana bulamaktan kastedilen tabii ki Rus subaylarıydı. Hapsedilenler, her seferinde Rus karargâh subaylarının emriyle serbest bırakılıyorlardı. Ordu Komutanı da Dağ Topçusunun gönderilmesini iptal etti.

Bu olay daha sonra beni, 7 nci Kafkas Dağ Topçu Tabur Komutan vekili ile bir anlaşma yapmaya zorlamıştı.

Ordu Komutanının emriyle Erzurum'dan ayrılmamız hâlinde bizim Rus Topçu subaylarına fiziki kuvvet uygulanma ihtimalini düşünerek, Ermeniler bize veya bizim subaylarımıza, Ermeni çıkarlarına hizmet etmeye zorlamak için ellerini kaldırırlarsa, karşılıklı olarak birbirimize yardımcı olacağımız hususunda anlaştık. Tabii ki bu anlaşma gizliydi. Maddi güç olarak elimizde toplar, makineli tüfekler ve Rus subayları vardı.

O sıralarda, benim tavsiyem üzerine, Topçu Tabur Komutan vekili, kendi subaylarını, kendisinin ve bizim dairelerimizin yakınında grup hâlinde toplamıştı. Bizzat ben de Alayın teşkil edildiği ilk günden itibaren, Alaydaki herkesi, Rus birliklerinin Erzurum'a girdiği günden itibaren şehrin Müslüman mahallesinde bulunan Topçu Komutanlığı yakınlarında toplamıştım.

Antranik'in Erzurum'a gelmesiyle birlikte, Albay Morel'in karargâhında, şehrin sakinlerinin ayaklanacağına dair korku hayli güçlenmişti. Bu korku, her geçen gün daha da çok artıyordu.

Antranik'in gelişinden üç gün kadar sonra Albay Morel'den, varsayılan isyanın liderlerinin tutuklanması sırasında gerçekten bir isyan patlak verecek olursa, Mecidiye[15] Tabyasından şehrin Müslüman mahallesine topçu ateşi açmaları için tecrübeli subaylar görevlendirmemi isteyen bir emir aldım. Hepimize de şehrin Müslüman mahallesinden Ermeni mahallesine taşınmamız emredildi.

Yaklaşık iki yıldır Müslüman halkla yan yana yaşayan ve bu halkı çok iyi tanıyan biz Rus subayları isyan ihtimaline inanmıyorduk. Ermeni korkaklığına açıktan açığa gülüyorduk.

Topçu subayları tabii ki, açıkça; şehre topçu ateşi açmayı reddettiklerini bildirdiler. Zira sivil halkın, kadınların ve çocukların üzerine ateş açmak için değil, bilakis düşman ordusuyla şerefli bir savaş yapmak için çalıştıklarını söylediler. Mevcut durumda, Ermenilerin korkudan veya başka sebeplerden hiç olmayacak bir yerde silahlı isyan olacağı değerlendirmesinde bulunduklarına ve ateş açılmasını talep ettiklerine şüphemiz kalmamıştı.

Şehrin Müslüman mahallesinden taşınmadık. Çünkü ilk olarak tahsis edilen bu kısa sürede taşınmak fiziken mümkün değildi. İkinci olarak da bizim taşınmamız Ermenilerin eline şehrin bu mahallesinde Erzincan örneğinde olduğu gibi serbestçe katliam yapma imkânı verebilirdi. Üçüncü olarak şehrin Ermeni mahallesine taşınmamızla

---

[15] Mecidiye Tabyası; Erzurum'un hemen batısındaki 2042 rakımlı Topdağı'nda olup kuzeydeki Gürcüboğazı girişini ve kuzeydoğudaki Vank Deresini kontrol etmektedir.

birlikte, artık kendilerine güvenmediğimiz Ermenilerin ellerine düşebilirdik.

Müstahkem mevki kadrosuna girmeyen, Dağ Topçu Taburu subayları da aynı şekilde taşınma teklifini reddettiler. Sonunda bu mesele bizzat Ermenilere havale edildi. Olacağı varsayılan isyanın liderlerinin tutuklanması işleminin herhangi bir başkaldırı olmaksızın yapıldığını söylemeye gerek yok.

Albay Morel'in şehrin üzerine muhtemelen toplarla ateş açılması emri, subayları heyecanlandırdı ve beni, maiyetimdeki topçu subaylarını toplamaya mecbur etti.

Bir gün ara ile iki toplantı yaptık. İlk toplantıda, Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki topçu subayları, garnizonun diğer tüm birliklerinde bulunan topçu subayları, o sıralarda birkaç gündür Erzurum'da bulunan iki İngiliz subayı, sonra Albay Morel, Albay Zinkeviç, Albay Doluhanov, Albay Torkom, Antranik ve Doktor Zavriyev de hazır bulundular.

İngiliz subaylar buradan ayrılıp birkaç gün sonra geri dönerlerken, cephe gerisini, cephe karagâhını, yabancı askerî misyonları, Rus Topçu subaylarının ruh hâllerini, Rus subaylarıyla Ermeni subaylar arasındaki ilişkiyi, ve Ermenilerin kanlı eylemlerine karşı alınan tedbiler konusunda bilgilendirilmişlerdi. Bu subaylar özellikle davet edildiler. Çünkü, emrimde ne postane, ne de telgraf vardı. Çektiğim telgraflarımın yerlerine ulaştığından asla emin olamıyordum. Daha da doğrusu telgraflarımın iletilmediğinden kesinlikle emindim.

Toplantıda mevcut durumu ve Rus topçu subaylarını Erzurum'a getiren sebepleri etraflıca izah ettim. Toplantı salonunda bulunanları şahsi gözlemlerimden, raporlardan ve diğer kişilerin, Ordu Komutanı General Odişelidze'nin anlattıklarından öğrendiğim tüm Ermeni münasebetsizlikleri ve vahşeti hakkında detaylı olarak bilgilendirdim.

Konuşmamı özellikle üstüne basarak şu sözlerle bitirdim. "Biz Rus subaylarıyız. Erzurum'da adımızla ve üniformamızla, zavallı halk üzerindeki, yağmacı Ermeni vahşetini örtmek için kalmadık. Biz vazifemize sadık bir şekilde ve amirlerimize itaat ederek Rusya'ya hizmet etmek için kaldık. Ermeni katliamına ve vahşetine değil, Rus davasına hizmet için kaldık. Tüm dünyanın nazarında asla adımızın kirlenmesi niyetinde değiliz. Biz burada bulunduğumuz sürece Ermeni münasebetsizliklerinin son bulmasını istiyoruz. Aksi takdirde bir an önce geriye dönmemiz konusunda ısrarcı olacağız."

Benden sonra diğer subaylar tarafından dile getirilen düşüncelerle de söylediklerim doğrulandı.

Antranik, Ermeni halkının Rusya'ya minnettarlığını büyük Rus milletinin bir parçası olduğunu; şimdi ondan ayrılmayı düşünmeyerek, sadece Rusya'ya yardım etmek istediğini; katliamın asırlardan beri Ermenilerle Türkler arasında var olan düşmanlığın sonucu olduğunu; tüm münasebetsizliklerin ve şiddetin kararlı bir şekilde sona erdirileceğini; yakın bir gelecekte sivil halka şiddet uygulanması ihtimali düşüncesinin bile görülmeyeceğini; kötü işlere son vermek için buraya geldiğini; eğer bunu başaramazsa, ilk önce kendisinin buradan ayrılacağını söyleyerek cevap verdi. Konuşmaların hepsi tercüman aracılığıyla yapılıyordu.

İsteyen subayların Erzurum'dan ayrılıp ayrılamayacağına dair dile getirilen soruya; cesaretsizlerin ayrılmasının dava için daha iyi olacağını ifade ederek, bunların ayrılmalarına engel olmamaya "gayret göstereceği" cevabını verdi.

Albay Zinkeviç, orada hazır bulunan herkesi, hizmet etmek için kaldığımız davanın, büsbütün Rus davası olduğuna ve kendisinin de büyük bir inançla bu davaya sarıldığına dair inandırmaya çalıştı.

Toplantı sonunda subaylar tarafından; meselenin daha sonra nasıl seyredeceğini, Antranik'in taahhütlerinin gerçek olup olmadığını; bu taahhütlerin ne derece geçerli olduğunu görmek için, yedi hatta on gün beklemek, bilahare de duruma göre hareket etmek konusundaki dilekler dile getirildi.

Toplantı 20 veya 21 Şubatta yapılmıştı. Bu toplantıdan sonra Albay Doluhanov, bana, Rus subaylarında Ermenilere karşı duyulan nefreti gözlemlediğini ve hayretler içinde kaldığını, subayların neden Ermenilerden bu derece nefret ettiğine şaşırdığını söyledi. Bunu diğer subaylara da açıklamıştı.

Antranik, herkesin, milliyet ayrımı gözetmeksizin, işlenen her cinayet için, katil ister Ermeni, ister Müslüman olsun, aynı şekilde cezaya çarptırılacağı konusunda bir emir yayınladı. Şehrin her tarafına, halkı korkmamaya, dükkânlarını açmaya, kendi işleriyle uğraşmaya çağıran Türkçe bildiriler asıldı. Çalışmak üzere toplanıp götürülen, her Türk'ün katlinden konvoya eşlik eden tüm personelin sorumlu tutulacağı vb. ilan ediliyordu.

Bu olaydan bir gün sonra, Belediye civarındaki bir sokaktan atla geçiyordum. Benimle birlikte Tabur Komutanlarımdan Ermeni Kıdemli

Üsteğmen Canbolatyan da vardı. İlanı okuyan birkaç Türk'ü görünce durduk.

Kıdemli Üsteğmen Canbolatyan, orada toplananlara, Türkçe olarak; sivil Türk halk üzerinde Ermeni askerleri tarafından şiddet uygulanmasına müsaade etmemek için Komutanlığın tüm tedbirleri aldığını, eğer, şehir sakinleri bir isyan çıkarmazlarsa onlara hiçbir kötülük yapılmayacağını açıkladı.

Orada bulunanlar geçen iki yıllık sürenin, hiçbir isyanda bulunmadıklarına ve bulunmak istemediklerine, isyan etmeyeceklerine bizzat şahit olduğunu, yalnızca savunmasız kişilerin tahkir edilmemesini istediklerini söylediler.

Kıdemli Üsteğmen Canbolatyan'dan, oradakilere benim Topçu Alayının Rus Komutanı olarak ve bütün Rus subaylarının daima silahsız ve sivil Türklerin koruyucusu olduğumuzu ve olacağımızı, elimizden geldiğince şiddete izin vermemek için tüm tedbirleri aldığımızı, bu hususta yetkililere bir kez daha müracaatta bulunacağımızı izah etmesini rica ettim.

Kalabalıktan pek çok kişi, bunu bildiklerini söyleyerek sözlerimi doğruladılar. Aynı anda iki üç kişi orada bulunan kalabalığa, benim kendilerini 7 Şubatta ölümden kurtardığıma dair şahitlik etti. Kıdemli Üsteğmen Canpolatyan, Ermeni Komitesinin çalışmalarına iştirak ediyordu.

Subaylar genel toplantısının ikincisinde, yabancı olarak sadece Doktor Zavriyev vardı. Burada; 2 nci Erzurum Kale Topçu Alayının, Ermenilerin onu saymak istedikleri gibi, hiç de Ermeni Alayı olmadığını; sadece askerlerinin Ermeni olduğunu; hiçbirimizin paralı asker olarak Ermenilerin hizmetine girmediğimizi ve girmek de istemediğimizi; Ermeni birliklerinde hizmet etmek için imza atmadığımızı; bu hususta bir sözleşme imzalamadığımızı; hükûmetin bu Alayın Rus mu, Ermeni mi olduğunu kesin olarak belirlemesi gerektiğini; Rus Alayı ise bize Rus askerlerinin gelmesini; eğer Ermeni Alayı ise arzu eden subayların Rus Kolordusuna gitmelerini; Kafkasya cephesinde hizmet etmek istemeyenlerin, sadece şeklî bir engel teşkil eden sıkıyönetim hâli dikkate alınmadan ayrılmalarına müsaade edilmesi gerektiği dile getirildi.

Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması durumunda, ki bu söylentiler bize kadar ulaşmıştı ve bu bugünlerde beklenmekteydi; o zaman bizim bir an önce ayrılmamız gerekirdi. Zira böyle bir durumda, bizler Güney Kafkasya'da yabancı konumuna düşecektik.

Mevcut talimatlara ve emirlere uygun olarak, herkesin amirine yazılı başvuru yaparak terhisini veya Rus Kolordusuna naklini isteme hakkına sahip olduğu ortaya çıktı. Bu hususta bana verilen dilekçeleri geciktirmeyeceğimi, gereğinin yapılması için üst yazıyla ilgili makamlara göndereceğimi açıkladım.

Bu toplantıda 7 nci Kafkas Dağ Topçu Taburu subayı Kıdemli Üsteğmen Yermolov, subaylara; kendisinin yeniden tesis edilen Ermeni Taburunda hizmet etmek istemeyerek terhisini isteyen bir dilekçe yazdığını; başlangıçta kalması için onu ikna etmeye çalıştıklarını, kararlı bir şekilde kalmayacağını söylemesi üzerine, Albay Morel'in yazılı bir emir yayınlayarak, Kıdemli Üsteğmen Yermolov'un "aykırılık" yani diğer bir deyişle, subaylık vazifesi için hiç işe yaramaz ve zararlı biri olduğu gerekçesiyle, Cephe Karargâhı emrine görevlendirilmek üzere ilişiğinin kesildiğini belirttiğini, ayrıca 24 saat içerisinde Erzurum'dan ayrılması konusunda talimat verildiğini söyledi.

Kendi işini mükemmel seviyede bilen ve birkaç muharip nişanı olan muharip bir subaya böyle davranılmıştı. Sadece kendince geçerli sebeplere dayanarak Ermeni askeri birliğinde çalışmak istememesi yüzünden, Albay Morel açıktan açığa Ermenilere duyduğu haddinden fazla bağlılığını ortaya çıkaran birkaç söz sarf etme ihtiyatsızlığına sebep olduğu için, onu karalamışlardı.

Doktor Zavriyev bu toplantıda, Rus subayları, şu konularda ikna etmeye çalıştı. Subaylar Erzurum'da kalarak Ermenilerin değil, tamamen Rusların işini yapmakta ve sadece Rusya'nın çıkarlarına hizmet etmektedirler. Ermeni halkı Rusya'ya sınırsız derecede mecburdur. İleride sadece Rusya'nın himayesi altında varlık gösterebileceklerdir. Ermeniler hiçbir surette Rusya'dan ayrılma niyetinde değillerdir. Ermeni halkı, Rus halkının bir parçasıdır. Bizzat Rusya'nın ekonomik ve siyasi menfaatleri barış imzalanıncaya kadar Erzurum'da bulunmamızı zorunlu kılmaktadır. Rus vatandaşları olarak ahlaki açıdan: "Siz Ermeniler ve Türkler kendi hesabınızı kendiniz görün! Birbirinizi mi kesiyorsunuz? Buyurun kesin. Şeytan görsün yüzünüzü. Bu sizin iç meseleniz. Biz Rusların burada yapacak işi yok." diyemeyiz.

Son olarak da, "Madem ki o kadar insanî ve o kadar ısrarlı bir şekilde sivil halkın katledilmesine son verilmesini istiyoruz, o zaman gerçek insanlığımızla biz, kudurmuş Ermeni ayak takımının Müslümanları Erzurum'da katletmesine izin vermemek için, Erzurum'da kalmaya mecburuz." dedi.

Doktor Zavriyev'in konuşması etkili olmadı. Bizzat kendisi bu toplantıdan sonra bana, meselenin ümitsiz olduğunu ve bütün subayların muhtemelen ayrılacaklarını ifade etti.

Erzurum'un Türkler tarafından alınmasını müteakip 10 gün kadar sonra bazı belgeleri okuma imkânım oldu. Bu belgelerde; Rus subaylarının yardımıyla Ermeni özerkliğinin tesis edilmesi hakkındaki şüphelerimizin hiç de asılsız olmadığını gördüm. Bu belgede Doktor Zavriyev, çok açık bir şekilde özerk bir Ermenistan kurma niyetinden bahsediyor. Belge, Zavriyev'in Erzurum'a gelmesinden önceki bir tarihi taşıyordu.

Rus subayların içinde bulundukları ruh hâllerine dair yaptığı değerlendirmede, Doktor Zavriyev yanılmıyordu. Gerçekten de ayrılma isteğimiz, yüzlerimizden okunabiliyordu. Ermenilerin ne istediği, Rus subaylarının ne için onlara lazım olduğu açıkça görülüyordu.

Hepimiz sadece askerdik ve politikayla uğraşma niyetimiz yoktu. Ermenilerin partizan savaşını da kendi meselemiz gibi sayamazdık.

Antranik'in sözleri vaatten öteye geçmedi. Halk, onlara inanmıyordu. Pazarlar kapalıydı. Herkes korkuyordu. Şehrin Müslüman mahallesinde sokaklarda kimsecikler yoktu. Sadece Belediye binasının yakınlarındaki bir iki dükkân açıktı. Gündüz saatlerinde birkaç Türk bir araya gelebiliyordu. Hiçbir Ermeni idam edilmemişti. Ermenilerin her zamanki planı şöyleydi: "Suçlular yok. Suçluyu gösterin. Derhâl yargılansın. Kimin suçlu olduğunu bilmeden nasıl cezalandırabiliriz ki?"

Buna karşılık Ermenilere, değişmez biçimde; Rus subaylarının şimdiye kadar cezasız kalmış birçok suçluyu onlara gösterdikleri; Rus subaylarının polis tarafından aranan Ermenileri bulmak zorunda olmadıkları; Ermenilerin gerçekten iyi niyetle suçluları bulmak istiyorlarsa çoktan ve muhakkak pek çoğunu bulabilecekleri cevabı veriliyordu.

Ermenilerin ikiyüzlülüğü, giderek daha da şiddetli bir şekilde itici geliyordu. Sivil halka yönelik münferit şiddetin ardı arkası kesilmiyordu, fakat bu gizli bir biçimde yapılıyordu. Ermeniler, faaliyetlerini şehirden, bizim göremeyeceğimiz civardaki köylere taşımışlardı. Şehre yakın köylerdeki Türkler kayboluyorlardı. Bu kayıpların nasıl ve nereye olduğunu bilmiyorum. Uzak köylerde ise halk, silahla kendini savunmaya başlamıştı.

Şehirde olacağı varsayılan ayaklanmanın önüne geçme perdesi altında, halk tutuklanıyordu. Albay Morel'e, tutuklananların hayatlarının ne ölçüde emniyette olduğunu sordum. Bu

tutuklamalarla, insanlar, Erzincan örneğinde olduğu gibi, organize bir şekilde koyun gibi boğazlanacaklar mı, diye imada bulundum. Çıkarılacağı düşünülen Türk isyanının tutuklanan elebaşlarının emniyetli konvoyla toplu hâlde en uzak cephe gerisine, Tiflis'e, sevk edileceklerini, bir kısmının ise ayaklanmaya karşı güvenli bir koz teşkil etmeleri maksadıyla Erzurum'da rehine olarak tutulacakları cevabını verdi.

Ermeni levazım birimlerinin kanun dışı hareketlerine dair raporlar gelmeye başlamıştı. Şöyle ki, alay personelinin iaşesi için yağ talebi ikmal sırasında reddediliyordu. Eğer elektrik bölüğü için bir talepte bulunulmuşsa, bu bölüğün bir zamanlar Antranik ile bir çeşit iyi ilişkiler kurmuş Başçavuşu gittiğinde, muhakkak yağ ikmali yapıyordu. Erzak deposu yöneticisi Ermeni görevli de güya, Antranik'in şekerleri kendi dairesinde tuttuğunu ve dağıtımını da bizzat kendisinin düzenlediğini gerekçe göstererek, Alayın istediği şekeri vermemişti. Bu Ermeni görevli yazılı belge vermeyi de reddetmişti.

Cephe gerisinden lojistik destek hatlarını takip ederek gelen subaylar, lojistik destek hatlarında bir Rus subay için ne karnını doyurma ne de istirahat etme imkânı olmadığını, ancak bir Ermeni subayı için hem yiyecek hem de sıcak bir yer bulunduğunu belirterek, yakınıyorlardı.

Şubatın ortasında topçu subaylarına Ordu Karargâhının emri üzerine iki vagon verildi. Subaylar, eşyalarının bir kısmıyla ailelerinin bir bölümünü bu vagonlarla cephe gerisine tahliye ettiler. Geriye kalan ailelerin ve malzemelerin tahliyesi için üç vagon daha talep edilmişti. Bu isteğe Ordu Karargâhı tarafından, Karargâh Erzurum'dan ayrılmadan bir süre önce izin verilmişti.

Karargâh şehirden ayrıldıktan sonra, bu vagonların tahsisi işi uzadı. Sonunda Albay Zinkeviç tarafından, vagonların teslim edilmesi için yazılı müracaatta bulunuldu.

Bu belgeyi alan vagon tahsisatından sorumlu Ermeni memur veya subay, iki gün içinde vagon tahsis edilemeyeceğini bildirmişti. Daha sonra ne zaman tahsis edileceğini bildireceğine dair söz vermiş. Oysa Ermeni kaçaklar tahsisat işinde bizim önümüzde, öncelikli yere sahiptiler.

Araba katarlarında bizzat kendimiz ve Ruslar olmadan ailelerimizi ve eşyalarımızı arabalarla göndermekten sakınıyorduk. Zira, cephe gerisindeki lojistik hatları bile iyi silahlanmış Ermeni kaçaklar ve firarilerle doluydu. Buralar hiçbir surette emniyetli

değillerdi. Çünkü, muharebe sahasından ve gerçek askerlerden korkakça ve rezilce kaçan Ermeniler, tek başına yakaladıkları silahsız ihtiyar, kadın ve çocuklara sürü hâlinde saldırırken haddinden fazla cesur, fedakârlık derecesinde de gözü pektiler.

Bu sıralarda cephe gerisinden, birliklerin takviye edilmesi işi çok yetersizdi. Piyade birliklerinin morali hayli bozuktu. Ne üst rütbeli ne alt rütbeli hiç kimse komutanlarına itaat etmiyordu. Bölükler, Antranik gelmeden önce mevzilere gitmeyi reddediyorlar ve gitmiyorlardı. Şimdi gidiyorlar, fakat cepheden rezil bir biçimde firar ediyorlardı. Antranik'in bizzat kendisi onları kılıçla ve yumruk darbeleriyle mevzilere geri kovaladı. Rus subaylarının zorla tutulduğu birlikler de küçük ve kirli birer çete hâlini almışlardı.

Bilmiyorum, Antranik, askeri meselelerde çok bilgili birisi olabilirdi, fakat Albay Doluhanov tarafından bana iletilen Topçu birlikleriyle ilgili emirleri, anlamsızlıkları ve saçmalıkları ile sık sık beni hayretler içerisinde bırakıyordu.

Meselenin teknik tarafı, maiyetteki toplar için iyi eğitilmiş mürettebat, alt komuta kademesi için iyi personel, her şeyden önce yeterli sayıda iyi eğitimli ve kuvvetli piyade gerekli olduğu olguları hiç hesaba katılmaksızın, Antranik'in önderlik ettiği Ermenilerin tüm ümidinin Rus toplarında ve Rus topçu subaylarında olduğu görülüyordu.

Asıl amaçları çok açıktı: Kaçış sırasında toplarla örtü sağlamak. Gerçekte de aynen böyle oldu.

Trabzon'da barış görüşmelerinin başlaması devamlı erteleniyordu. Başlangıçta eski duruma göre 17 Şubatta yapılması kararlaştırılmış, sonra 20'sine, en sonunda da 25 Şubata ertelenmişti. Bu haberleri Erzurum Müfreze veya Kale Karargâhı vasıtasıyla alıyordum. Telgraf muhaberem yoktu. Her iki karargâhım da şehrin birbirine zıt istikametinde bulunuyordu. Kale karargâhının telefon muhaberesi neredeyse hiç çalışmıyordu. Bazen çalıştığında da hiçbir şey anlaşılmıyordu. Bu yüzden günde iki kez bizzat Kale karargâhına gitmem gerekiyordu.

Albay Morel'den ve karargâhından aldığım bilgilere göre; cephede düzenli Türk birlikleriyle değil, bilakis kürt çeteleriyle ve aralarında Türk Ordusunun 1916 yılında Erzurum'dan ayrılışı sırasında burada kalmış pek çok eğitimli askerin de bulunduğu, civar köylerde isyan etmiş gruplarla karşı karşıya olduğumuzu anlıyordum.

Bu kürt çetelerin, aralarında askerlerin de bulunduğu yerel halkın nefs-i müdafaa maksadıyla teşkil edildiği, buraya gelen birkaç Türk subayı ile asker eğitmen tarafından askeri bir eğitimden geçirildiği tahmin ediliyordu.

Saldıranların ellerinde sadece Ermeniler tarafından Erzincan'dan geri çekilirken bırakılmış iki Rus Dağ Topu bulunduğu hesap ediliyordu. Keşif sonuçlarına göre kürtlerin Famski, Erzincan ve Oltu istikametlerinden saldırması gerekiyordu. Cephe gerisinden, Kars yolundan ve Palandöken'den de gelmeleri muhtemeldi. Albay Morel, nedense başlıca tehlikenin Oltu istikametinden geleceğini değerlendiriyordu.

Keşif faaliyetleri, bana göre, Ermeniler tarafından berbat bir şekilde yapılıyordu. Atlı birlikler, keşif faaliyetleriyle değil, daha ziyade köylerde soygun ve katliam, köylülerin hayvanlarını çalmakla meşguldü. Keşif raporlarında sık sık yalan söylüyorlardı.

Eğer keşif müfrezesinden 2000 kişilik düşman kuvvetinin saldırdığı bilgisi alınmışsa, gerçekte orada 200 kişiden daha az bir kuvvet olduğu ortaya çıkıyordu.

300-400 kişilik keşif müfrezesinin üstün düşman kuvvetleri tarafından çembere alındığına ve birliğin kuşatmayı yarmayı başardığına dair bir bilgi alındığında ise müfrezenin bir ölü ve bir yaralı kaybı olduğu ortaya çıkıyordu.

Bir gün gündüz vakti, Ermeni bir subay, telefonla topları korumakla görevli askerlerle müfrez görevde bulunduğu topçu muharebe sahasından, 400 kişilik silahlı bir müfrezenin üzerlerine doğru hareket hâlinde olduğunu telefonla rapor etmişti. Gerçekte ise tam karşıdaki köyden silahsız iki kişinin geldiği ve bir süre sonra da geri döndüğü anlaşılmıştı.

Ermenilerin Erzincan'dan kaçışlarından Erzurum'un Türk birliklerince alınmasına kadar geçen süre zarfında, saldıran Türk güçlerinden, şu ana kadar bildiğim kadarıyla keşif birlikleri sadece bir süvari ele geçirmişlerdi. Ben bu kişiyi bizzat görmedim. Kuvvetle ihtimal bu talihsizin ya ayakları donmuştur ya da bir başkasının yardımı olmaksızın yürüyemeyecek durumdadır.

İkinci toplantıdan sonra bana, Alaydan terhis edilip Rus Kolordusuna, başka komutanların emrine ve diğer milliyetlerden askerlerin bulunduğu birliklere atandırılma isteklerinin yazılı olduğu birkaç dilekçe sunulmuştu.

Albay Morel'e; muhtemelen pek çok Rus subayının belki de hepsinin Erzurum'dan gidebileceğini rapor ettim. Kıpkırmızı kesildi ve zorla da olsa, Divan-ı Harp kararlarıyla da olsa buna müsaade etmeyeceğini söyledi. Ona, topların hâlâ benim subaylarımın elinde bulunduğunu, şiddete karşı toplarla cevap verilebileceğini, mevcut şartlarda hükûmet kararnamesine dayanarak gitmenin, herkesin kanuni hakkı olduğunu ifade ettim.

Albay Morel'e hiçbir subayın kendiliğinden gitmek istemediğini, herkesin hakkından istifade etmek için kanuni izin istediğini, aksi taktirde kanunî görevlerinin başında kalan bizlerle, daha önceden kendiliğinden giden kimseler arasında hiçbir fark olmayacağını izah ettim. Durum şimdi öyle karmaşık bir hâl almıştı ki, vicdan ve görev şerefi, burada kalmaya müsaade etmiyordu.

Albay Morel, gitmek için hiçbir kanuni hakkın olmadığını, gitmek isteyenlere, bunu denemeye kalkışmaları hâlinde, Kıdemli Üsteğmen Yermolov'a verdiği gibi sicil vereceğini söyledi.

Albay Doluhanov'un Tiflis'te ve Batum'da pek çok istekli subay olduğunu belirtmesi üzerine, istemeyen kişileri kalmaya zorlamanın anlamsız olduğunu söyledim. Albay Morel; gelen İngiliz subaylarından, Erzurum'da kendi emrine görevlendirilmesi için 60 İngiliz topçu subayı gönderilmesini rica ettiğini ve bu konuda kendisine söz verildiğini açıkladı.

Bu konuşma yapılırken, Erzurum istasyonunda paralı olarak istasyon şefliği görevini yürüten bir Rus veya muhtemelen Polonyalıyı hiçbir para karşılığı görevde kalmak istememesi üzerine tutukladıklarını ve zorla kalmaya mecbur ettiklerini öğrendim.

Tabur komutanlarına, mümkün mertebe topçu karargâhı yakınlarına, bütün subaylar dahil olmak üzere taşınmalarını, emirleri daha iyi iletebilmek ve her ihtimale karşı, bir şey olması durumunda, dağınıklığa ve tuzaklara düşülmemesi maksadıyla, subayları kendi yakınlarında gruplandırmaları emrini verdim.

Kıdemli Üsteğmen Yermolov'dan, Erzurum'dan ayrılmadan önce, Sarıkamış'ta, Ordu Kurmay Başkanı General Vışinski'ye uğrayarak, burada hangi şartlarda bulunduğumuzu, Ordu Komutanından bir an önce bizleri Ermeniler arasındaki bu düzmece hâlimizden kurtarması için girişimde bulunmasını istediğimizi anlatmasını rica ettim. Aynı şekilde durumumuzu Topçu Başkanı General Gerasimov'a da aktarmasını söyledim. Yermolov, 25 Şubatta gitti.

Galiba 24 Şubatta Erzurum üzerinde bir Türk tayyaresi görünmüş, keşif yapmış ve geri dönmüştü. Bundan, düzenli Türk birliklerinin şu sıralar Erzincan'da ve hatta Mamahatun'da[16] bulunduklarına hükmettim.

Bu günlerde Albay Morel, Türklerin Erzurum'un temizlenmesini talep eden bir "bildiri" gönderdiklerini söylemişti. Erzurum'un Türkler tarafından alınmasından sonra Kolordu Komutanı Kazım Bey[17] ile görüşmemde; bunun hiç de bir bildiri olmadığını, bilakis kendisinin, yani Türk Kolordu Komutanının gerçek bir mektubu olduğunu öğrendim.

Eğer, Türklerin isteği bizce kabul edilseydi ve bu mektuba anonim, illegal bir yazı gibi bakmamız gerekseydi bile, her hâlükârda Albay Morel, beni yanıltmak ve resmi bir mektubu, düzenli Türk Kuvvetlerinin komutanı tarafından imzalandığını gizleyerek, "bildiri" diye adlandırma hakkına sahip değildi.

24-25 Şubatta, Kale karargâhının bilgilerine göre, cephede durum endişe verici değildi. Tekederesi[18] yakınlarında, oraya gönderilen müfreze tarafından tutulan bir kürt grubunun bulunduğu haberi geldi. Ilıca yakınlarında Erzurum'dan yetişen kuvvetler, güya birkaç verst (1,06 km.) geride düşmanı püskürtmüşler.

26 Şubatta, Erzurum'dan Tekederesi'ne giden Ermeni müfrezesinin kuşatıldığı, darmadağın edildiği ve geriye kalanların rezilce kaçtıkları; Ilıca müfrezesinin de neredeyse koşar adım geri çekildiği ortaya çıktı.

Albay Morel, taarruz eden Türk kuvvetlerine topçu ateşi açılması konusunda bana sözlü emir vermişti fakat, hiçbir yerde taarruz eden kimse görülmüyordu. Harput yolunda, panik hâlinde, dağınık vaziyette geri çekilen Ermeni sürüsü koşuyordu. Trabzon yolunda ise Ermeniler,

---

[16] Bugünkü adı Tercan olan Erzincan merkeze bağlı ilçe.
[17] Kâzım (KARABEKİR), 1882 yılında İstanbul'da doğmuş, 1902 yılında Harp Okulu'nu, 1905'te de Harp Akademisi'ni bitirmiştir. 1 nci ve 6 ncı Ordu Kurmay Başkanlıkları, 18 nci Kolordu, 2 nci Kolordu, 1 nci Kafkas Kolordusu, 14 ncü ve 15 nci Kolordu Komutanlıkları, 14 Haziran 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığı görevlerinde bulundu. 21 Ekim 1923'te 1 nci Ordu Müfettişliği'ne atanmakla beraber aynı zamanda milletvekili olduğundan, Büyük Millet Meclisi kararıyla 19 Aralık 1923'te izinli sayılmıştır. TBMM'nin I nci ve II nci devrelerinde Edirne Milletvekili, V nci ve VIII nci devrelerinde de İstanbul milletvekili olmuştur. 1946-1948'de TBMM Başkanlığı yapmıştır. 25 Ocak 1948'de vefat etmiştir. AskerÎ, siyasî, tarihî mahiyette pek çok konferans ve eserleri vardır. Bunlardan 44 kadarı basılmıştır. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, s.177-179.
[18] Erzurum merkeze bağlı köy.

sefer hâlindeki gibi konvoy hâlinde hiçbir yerde durmayarak ve açılmayarak sakin bir şekilde geri çekiliyorlardı.

Öğleden sonra, düşmanın 6 verst uzaklıkta, Gez köyünün[19] yakınlarında olduğu anlaşıldı. Benim değerlendirmeme göre, mevcudu en az 1.500 civarında olan birlikler görünmeye başladı.

Sayı önemsizdi fakat, bunlar hiç talim görmemiş kürt eşkıya izlenimi vermiyorlardı. Eğitim gördükleri, disiplinli bir şekilde sevk ve idare edildikleri görülüyordu. Sadece bir miktar yaya ve süvari döküntüsü, bunların düzenli birlikler değil, organize olmuş kürtler olabileceğini düşündürüyordu.

Ricat edenlerin hâli acıklı ve insanı çileden çıkaracak şekilde rezildi. Kâh yolun yakınlarında kısa kaygan bir zincir gibi dağılıyorlar, kâh yeniden toplanıyorlardı. Korku ve endişenin hâkim olduğu görülüyordu. Antranik, giderek dağılan bu kaygan zincirin önüne geçti. O oradayken ricat edenler biraz doğruldular, fakat yeniden sağa sola yattılar ve artık bir daha kalkmadılar.

Topçu ateşimiz akşama kadar devam etti. Karanlığın basmasıyla birlikte ateş sona erdi. Kürt saldırılarına karşı savunmanın başlamasıyla birlikte, ayrılmayla ilgili her türlü konuşmanın bir kenara bırakılıp, her subayın muharebenin durumunun kendisinden talep ettiği her şeyi şerefli bir şekilde ifa etmesiyle bu meseleyi nasıl değerlendirdiğimiz kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Herkes, şimdi ayrılmanın, adımızın ebediyen korkaklık ve hainlikle anılacağı anlamına geleceğini çok iyi biliyordu. İlkin saldırıların üstesinden gelmek lazımdı.

Bugün, Ermeni birliklerinin topçu tahsisinden ve muharebede onun desteğinden faydalanma hususunda ne anladıklarını öğrendim. Büyük Kiremitli müstahkem mevkisindeki toplarım, tamamı Harputkapı istikametinde sıkışan ve toplara örtü sağlamak için asla ileri hareket etmek istemeyen piyadenin bir verst önündeydi.

Aynı gün, ayrıca, Tekederesi'nden korku ve panik hâlinde kaçmakta olan askerlerin, yine beraberlerinde bir şeyler götürmeyi, önlerine çıkan köylerdeki halkın hayvanlarını çalmayı, yollarının üzerinde karşılarına çıkan silahsız, münferit sivil halkı öldürmeyi unutmadıkları da dikkatimi çekmişti.

Düşmanın şehre yaklaşması, anlaşılan, karargâh için beklenmedik bir şekilde gerçekleşmişti. Muharebe için tertiplenme

---

[19] Erzurum merkeze bağlı köy.

konusunda hiçbir şey yayınlanmamıştı. Belki yayınlanmış olabilirdi, ama sizi temin ederim ki, benim elime geçmemişti. Daha önceden dışarıdan alarm verilmesi durumunda, piyade tarafından şehrin ana hattının ele geçirilmesi çizelgesinin hazırlandığını duymuştum, fakat bu çizelge de bana ulaşmamıştı.

Benim görevim kürtleri, top atışı mesafesinde şehrin müstahkem hattından uzakta tutmaktı. Arazide ise, piyade ile birlikte benim emir komutama girmeyen dağ topları vardı.

O gün ve öncesi gün, polis, şehir genelinde sadece iş görebilecek durumdakileri değil, aynı zamanda ihtiyar ve sakat Türk erkeklerini de topluyordu. Sorulan sorulara, karla kapanmış demiryolunu temizlemek için işçi toplandığını belirterek cevap veriliyordu.

Akşamleyin, bir Ermeni öğrencinin komutasındaki bu devriyelerden birinin, gündüz vakti, ben evde yokken, kapının üzerinde benim evimin olduğunu gösteren yazıya rağmen, arama yapmak için dairemin kapısını zorladığını öğrendim. Dediğine göre, öğrenci bu evde kimin oturduğunu bilmiyormuş. Ev sahiplerim tarafından gösterilen kararlı protesto ve şiddetli karşı koyma sonrasında bu öğrenci, bu kendini bilmez küstah, karıma kaba saba laflar etmiş, ev sahibim yaşlı Türk'ü ve hizmetkâr kürtleri almaya cesaret edemeden defolup gitmiş. Öğrencinin ifadelerine göre, bu münasebetsizlik, Antranik'in emrini yerine getirirken meydana gelmiş.

Bunu öğrenince, ev sahibime eğer Ermeniler bir kez daha ev halkını götürmek için gelecek olurlarsa, benim himayeme geçebilmesine imkân tanımak için, kendi dairesinden benim daireme bir geçit yapması talimatı verdim. O da bunu yaptı ve ayrıca bir de komşusundan benim daireme geçit yaptı.

Bugün akşamleyin, Antranik'in dairesine, askeri konseye çağırdılar. Oraya Teknik ve Seferberlik Kısım Amiri Yüzbaşı Joltkeviç ile birlikte gittim. Kendisini son zamanlarda, benim hareketlerimin ve Antranik'in karargâhıyla yaptığım görüşmelerin bir şahidi olsun diye, daima yanımda götürüyordum.

Oraya gittiğimde, konsey toplantısının bensiz başlamış olduğunu öğrendim. Anlaşılan benim fikirlerim ilgilenmeye değer görülmemişti. Odada; Antranik, Dr.Zavriyev, Albay Zinkeviç, Albay Morel, Albay Doluhanov ve birkaç kişi daha vardı. Albay Zinkeviç, bana Ordu Komutanının telgrafını okudu. General Odişelidze bu telgrafıyla; Türk Ordusu Komutanı Vehib Paşa'nın kendisini şifreli telgrafla, Türk

birliklerine Erzurum'a taarruza başlama ve ele geçirme emri verdiği hususunda bilgilendirdiğini anlatıyordu. Akabinde, General Odişelidze müstahkem mevkinin tüm toplarının imha edilmesini ve geri çekilinmesini emrediyordu.

Bana, Antranik imzasıyla topları imha etmem konusunda yazılı bir emir verilmişti. General Odişelidze, topların imhasına dair emir vereceği sözünü tutmuştu, fakat emir geç kalmıştı. Topların bir kısmı artık imha edilemezdi. Zira Türk kuvvetleri tarafından bu topların bizimle irtibatları koparılmıştı. Yine de elimizde daha imha edebileceğimiz toplarımızın, yarıdan fazlası kalmıştı. Ayrıca toplardan sökülmüş tüm kama ve nişangâh tertibatları öylece duruyordu. Bunların hepsini işe yaramaz bir hâle getirebilirdik. Bunları yapmak için iki üç günlük zamana ihtiyaç vardı.

Antranik devamlı surette Ermenice bağırıp çağırıyor, küfrediyor ve birilerine lanet okuyordu. Doktor Zavriyev onu sakinleştirmeye çalışıyor ve bize; Antranik'in cephe gerisinde oturup duran, Erzurum'a onbinlerce asker gönderme imkânları mevcutken şu ana kadar sadece üç-dört bin asker gönderen, hiçbir surette cepheye gitmek istemeyen ve Ermeni halkını ve Ermenistan'ı satan Ermeni yöneticiler ve devlet adamalarına lanet okuduğunu ve küfrettiğini anlatıyordu.

Sonunda Antranik kararını açıkladı: Erzurum'da iki gün daha tutunmak; bu süre zarfında mümkün olan her şeyi tahliye edip ondan sonra geri çekilmek. Antranik, varlığımızdan hiç mi hiç sıkılmayarak bizim hazır bulunduğumuz bir ortamda üstünü çıkardı, elini yüzünü yıkadı, pijamalarını giydi, sanki hiç biz burada değilmişiz gibi yatağına yattı.

Doktor Zavriyev'i şehirde kundaklamaların ve yangınların başladığı konusunda bilgilendirdim. Bizzat kendi gözlerimle biraz önce yolda kimsenin söndürmediği, yanmakta olan bir dizi dükkân gördüğüme işaret ettim. O, yangınların söndürülmesi emrinin verildiğini ve gereken tedbirlerin alındığı cevabını verdi.

Doktor Zavriyev'e hangi maksatla polisin Müslüman halkı topladığını ve bir yerlere götürdüğünü sordum. O, demiryolunun temizlenmesi için toplandıklarını söyledi. Neden bu toplama işleminin şimdi, karanlıkta, geceleyin yapıldığını ve çalıştırılmak için özellikle çalışamayacak durumda olan ihtiyarların ve sakat insanların götürüldüğünü şaşkınlık içinde sormam üzerine, bu hususta hiçbir şey bilmediğini, fakat araştıracağını ifade etti.

Daha önceden Dr. Zavriyev ile, sivil halka uygulanan şiddet meselesi hakkındaki yaptığımız konuşmalardan sonra söylediklerimin onda şiddete, katliama müsaade edilmemesi için yeterince kaygı ve endişe uyandırması gerektiğini düşünüyorum. Zira o, daima bir hükûmet üyesi olarak, Ermenilerin sivil Müslüman halkla, en kusursuz biçimde ve hukuk çerçevesinde ilişkiler tesis etmesini istiyor ve buna gayret ediyordu.

Bu tür münasebetleri sadece onda değil, aynı zamanda Erzurum'da bulunan Ermeni aydınlarından farklı kişilerde de gözlemliyordum. Elbette onların akıllarında neler olduğunu, hareketlerinin neler olduğunu bilmiyorum, fakat bu kişilerin sözleri, münasebetsizlikler ve katliamlara müsaade edilmemesine daima içten bir istek duydukları izlenimi veriyordu. Diğer Ermenilerin içgüdülerini Dr. Zavriyev, benden daha iyi bilse gerekti, ama bilemiyordu.

Antranik, yatağına iyice yerleştikten sonra diğer odaya geçtik. Kendi aramızda Antranik tarafından verilen görevlerin ifasına ilişkin meseleleri görüştük ve dağıldık.

İki gün daha tutunma vazifesi olağan dışı veya olağanüstü gözükmüyordu. Zira, önümüzde tel engelli mükemmel siperlerle, ilerimizde şehir kale duvarıyla ve nihayetinde üç değilse bile en az iki misli fazla sayıdaki savunma gücüyle rahatlıkla ve kolayca iki değil, kırk iki gün ve sadece kürt saldırılarına karşı değil, düzenli birliklere karşı da tutunulabilirdi.

Kürt saldırılarını püskürtme konusunda tamamen haklıydık, zira Türk Hükûmeti, daha barış akdedilmesi sırasında, kürtlerin kendisine itaat etmediğini ve onları savaşmamaya zorlayamadığını ifade etmişti. Dolayısıyla, kürtlerden korunmamız ve savunmamız konusundaki kaygı, bizim omuzlarımıza yüklenmişti.

Geri dönerken, yukarıda bahsettiğim yangınların gerçekten söndürüldüğünü ve yayılmalarının engellendiğini gördüm. Şehire dışarıdan bakıldığında hâlâ etraf sakindi. Bir katliam kıvılcımı ihtimali tehlikesinin olmadığı görülüyordu.

Topçu karargâhına döndüğümde, hemen topların işe yaramaz hâle getirilmesi konusundaki bütün emirleri verdim. İki gün içinde hepsi imha edilebilirdi. Subaylarımdan, piyadenin karanlıktan istifade ederek araziden çekildiklerine dair bilgiler alıyordum. Uzunca bir uğraş sonrasında nihayet telefonla Albay Morel'e ulaşıp alınan raporları bildirmeyi başardım. Bana, buna karşı tedbirlerin alındığını, yedek ve

takviye birlikler gönderildiğini, endişeye mahal verecek bir durum olmadığını anlattı.

Saat bir gibi eve döndüm ve yattım. Geceleyin iki üç sularında, şehirde etrafta tek tük silah sesleri işitiliyordu. Bir yerlerde tomruklarla vurularak kapıların kırıldığını duydum. Sokaktan geçen, gündüz vakti de dolaşan ve insanları zorla götüren orta büyüklükteki Ermeni müfrezelerinkine benzer, ayak sesleri ve insanların gürültüleri geliyordu. Hiçbir yerden yardım sesi gelmiyordu. Ermenilerin hummalı bir şekilde sivil halkı tutukladıkları, belki de katliama hazırlandıkları izlenimini edinmiştim.

Etraflıca durum değerlendirmesi yaptıktan sonra şu karara vardım: Birincisi, biz Türklerle şerefli bir şekilde çarpışırken ve Erzurum'a göğsümüzle siper olurken, bu kana susamış ve korkak "özgürlük savaşçıları" Ermeniler, bizim sırtımızdan yaptıklarıyla, bizi alçakça aldatıyorlardı. Tüm dünyaya sadece kendilerini değil, fakat aynı zamanda, Rus subaylarının adını da rezil etme kaygısı gütmeden savunmasız ihtiyar, kadın ve çocukları kesmeye başlamışlardı. Bu konuda bilgi sahibi olmayanlar, alçakça faaliyetlerini gerçekleştirmelerine yardım etmeleri için Rus subaylarının Ermenilerle anlaştıklarını düşünebilirlerdi. İkincisi ise, şimdi düzenli Türk birlikleri saldırıyor olabilirdi. Eğer hâlen yoksalar bile, sabaha karşı veya gündüz gelebilirlerdi. Düzenli Türk birlikleriyle savaş ise, ne Ordu Komutanının planlarında, ne bizim vazifelerimiz arasında, ne tahminler arasında ne de mevcut barış şartlarında asla yer almıyordu.

Buna uygun olarak şöyle bir karar aldım: Şafakla birlikte Albay Morel'e gidip, Ermenilerden bir an önce katliamlarını durdurmalarını talep etmesini teklif etmek; şayet bunu yapmaya gücü yetmeyecekse, o zaman topların bir kısmının Ermenilere karşı çevrilmesini gerek tehditle, gerekirse de ateş açarak onları bunu yapmaya mecbur etmek. Sonrasında ise muharebeye son verip milletvekillerini göndermeyi, Türklerle Erzurum'un kan dökülmeden iki gün içinde temizleneceğine dair anlaşmalarını sağlamayı önermek.

Ermeniler ricat ederken, Müslüman halkın tam mânâsıyla emniyet altına alınabilmesi içinde bir plan geliştirilmeliydi. Örneğin, Rus subaylarından ve burada kalan az sayıdaki Rus görevli ve askerlerinden müstakil bir müfreze oluşturmak. Türklerden kurulu orta büyüklükteki bir müfrezeyi Rus subaylarına yardım etmeleri için veya onların emrine vermek.

Şafakta, Yüzbaşı Joltkeviç ile birlikte Albay Morel'e gittik. Yolda, sahra topçu silah deposunun yakınlarında depo sorumlusu Yedek

Subay Bagratunyanets'den, ricat emri alındığını ve kendisinin depoyu imha etmek istediğini, fakat Albay Morel'in depoyla ilgili yapılacak işlerin benim tarafımdan belirleneceğini söylediğini, öğrendim. Böyle bir ifadeye şaşırmıştım. Zira bu depo kati surette bana bağlı değildi. Bilakis, Albay Doluhanov'un sorumluluğundaydı.

Yedek Subay Bagratunyanets'e, silah deposunun imha edilmesinin lüzumsuzluğunu, şehrin sivil halkına amaçsız bir sertlik gösterisi olacağını; bize, Rus topçularına ihanet edildiğini, zira ricat emrinden haberdar olmadığımızı; hepimizin şu anda deponun yakınlarında bulunduğumuzu ve bir patlama yaşanması durumunda amaçsızca öleceğimizin kaçınılmazlığını izah ettim. Anlattıklarım işe yaradı ve depo imha edilmedi.

Albay Morel'in karargâhına yaklaştığımızda herkesin kaçtığını gördük. Karargâhın karşısında bulunan, içinde birtakım Ermeni kurumlarının yer aldığı Amerikan Konsolosluk binası yanıyordu. Her şey alevler içinde kalmıştı. Karargâhın ön tarafında son haddine kadar yüklenmiş bir kamyon ve birkaç tane yüklü at arabası harekete hazır vaziyette bekliyordu. Albay Morel ve Albay Torkom atlarına binmişlerdi. Gitmek için hazırdılar. Saat sabahın 7'siydi.

Durumun ne merkezde olduğu ve şimdi ne yapılmasının planlandığını sormam üzerine Albay Morel, sabahın 5'inde geri çekilme emri verildiğini söyledi ve şu ana kadar emri almayışıma şaşırdığını ifade etti.

Korktuğum başıma gelmişti. Rus subaylarının ve toplarının himayesinde kaçıyorlardı. Rus subayları muharebede elleriyle topları doldurup, tevcih edip, saldıran düşmanı durdururken, Ermeni "savaşçılar" onların gerisinde rahatça silahsız insanları katlediyor ve hiçbir tehlikeye maruz kalmadan soyuyorlardı. Eğer gelmemiş olsaydım, hiçbirimiz geri çekilme emrinin çoktan verilmiş olduğunu öğrenemeyecektik.

Daha önceden, çok ehemmiyetsiz olaylarda bile bir subay göndererek emirler hakkında beni bilgilendirirlerdi, fakat şimdi bunu yapamamışlardı.

İlk iş olarak Mecidiye Müstahkem Mevkisine gitmeyi ve oradan, paltolarına ve hücum yeleklerine sıkı sıkıya sarılmış vaziyette Kars yolu üzerinde kaçmakta olan Ermeni kahramanlara(!) bizi aldatıp, bana ve subaylarıma verilen topları imha etme emrini yerine getirmemize imkân tanımayıp, hemen arkamızda iğrenç katliamlar düzenleyerek gerek şahsımı, yaşlı muharip bir subayı, gerekse maiyetimdeki

subayları aldattıkları ve rezil ettikleri için şarapnelle iyice bir teşekkür etmeyi düşündüm.

Sadece, aralarında bu meseleyle hiç ilgisi olmayan insanların hiç suçları yokken mağdur olabilecekleri düşüncesi beni durdurmuştu. Erzurum'da hâlen namuslu Ruslar, diğer milliyetlere mensup insanlar, kadınlar ve çocuklar bulunuyordu.

Vakit geçirmeksizin topçu karargâhına geri dönmek üzere yola koyulduk. Şehirdeki sokaklar, akılları başlarından gitmiş, panik içinde kaçışan Ermeni asker sürüleriyle doluydu. Ermeni subayları göremiyordum. Yol, baştan aşağı, kaçarken bırakılmış eşyalarla – paltolar, askeri teçhizatlar, yiyecekler – doluydu.

Kaçmakta olan insan ve araba selinin arasından geçmek imkânsızdı. Başka yollardan geçmek istedik. O tarafa döndük, fakat burada bizi yoğun bir tüfek atışı ve insan feryatları karşıladı.

Sokakta ne olup bittiğini göremiyordum. Sokağın dönemeci engel oluyordu. Sadece dönemeçte bütün sokaktaki karların üzerinin kanla kaplı olduğu görülüyordu. Burada bir çatışmanın devam ettiğini düşünerek geriye dönme emri verdim. Tekrar kavşağa geldiğimizde arabamızı bıraktık ve yolun yarısından itibaren yürüyerek gitmeye başladık.

Bu sırada, silah sesleri ve insan feryatlarının geldiği sokaktan atının üzerinde, şehir polis müdürü olan Ermeni çıktı. Onun orada olduğunu anladım. Sonunda tahminlerim doğrulanmıştı.

Topçu karargâhına dönünce, piyadeyle birlikte geri çekilme emrimin tüm bataryalara iletilmesini emrettim. Ayrıca topçu subaylarının gitmesi için nakliye araçları verilmesini de emrettim. Bir süre sonra topçu karargâhının nakliye araçlarının tamamı, Hizmet Bölüğü Komutanının dikkatsizliği yüzünden daha geceden kaçırıldığı anlaşıldı. Başlarında geceleyin bir subayın nöbet tuttuğu alay nakliye araçları ise, şimdi kaçırılıyordu. Avlu kapısından çıkan seyisler topçu karargâhına gelmeden, Kars kapı istikametine dönmüşler ve dört nala kaçmaya başlamışlardı.

Üzerlerinde baştan aşağı fişekler takılı bir hâlde, delice bir korku içerisinde kaçan Ermeni askerleri, bu üstü kapalı yük arabalarına tutunup binmeye çalışıyorlardı. Bazıları koşulu atların koşumunu açıp, bunların üzerine ikişer kişi biniyor ve panik içinde böğürerek şehirden uzaklaşıyorlardı.

Yolda bıraktığım arabayı da zorla alıp götürmek istemişler ancak arabacı karşı koyunca, ona ateş edip bir atı yaralamışlar, fakat yine de arabayı alamamışlar.

Elliye yakın nakliye arabasından, ancak iki üç üstü kapalı atlı araba tutulabilmişti. Bunlardan da birkaç subay istifade edebilmiş, araçlar çabucak yüklenmiş ve ayrılmışlardı.

İki yük arabası ve iki fayton daha kalmıştı. Bunlardan da istifade edip gidilebilirdi, fakat bu sırada kaçmakta olan son Ermeniler, terk ettikleri boş sokaklarda panik hâlinde düşüncesizce, seri bir şekilde ve gelişigüzel ateş açıyorlardı. İster istemez bu niyetimizden vazgeçmek ve evde saklanmak zorunda kaldık. Türkler, bize ve ailelerimize, kürtlere karşı güvenlik garantisi veriyorlardı.

Sonradan anlaşıldı ki, eğer Ermenilerin şehirdeki tüfek atışlarına aldırış etmeyerek gitme girişiminde bulunsaydık bile, her hâlükârda bunu başaramayacaktık. Zira, Karskapının bu sırada irtibatı kesilmişti. Kıdemli Üsteğmen Mitrofonov bu işe kalkışmış, fakat buranın yakınlarında oturmasına rağmen, yoldan geri dönmek zorunda kalmıştı.

Bir süre sonra Türk birliklerinin şehre girdiğini öğrendik. Sadece kürtlerle değil, aynı zamanda düzenli birliklerle de muharebe ettiğimizi kesin kes öğrenmiş olduk.

Cesur Ermeni piyadesinin(!) geceleyin, karanlıktan istifade ederek neredeyse tamamının araziden kaçtığı ve can havliyle Kars yoluna düştüğü ortaya çıktı. Kaçış, bir fırtına hâlindeydi. Fırtına bile, bu kadar kısa sürede Erzurum'u, bizzat kendilerinin temizlediği gibi, Ermenilerden temizleyemezdi.

Savunma hatlarında ve şehirde, neredeyse hiç ölü ve yaralı Ermeninin kalmamış olması gerçeği, her şeyden ziyade, onların nasıl dimdik savunma yaptıklarını ve nasıl uzun süre direndiklerini çok iyi anlatmaktadır. Erzurum'da neredeyse, sadece Rus topçu subaylarının esir alınmış olması gerçeği ise, Ermenilerin yüksek cesaretine ve asaletine bundan daha kötü şahitlik edemez.

Erzurum'a düzenli birliklerin girdiğini öğrenince, burada bulunduğumu bildirmek üzere yaverimle birlikte yola koyuldum. Burada, Rusya'nın, Türkiye ile barış imzaladığını öğrendik.

Karargâha gidip gelirken ve ayrıca takip eden günlerde pek çok Türk sokaklarda üzerime atılıyor, ellerimi öpüyor ve her vasıtaya başvurarak minnettarlıklarını ifade ediyorlardı.

Eğer Erzurum'da Rus subayları olmasaydı, o zaman Türk birlikleri belki de şehirde, geldiklerinde sağ kalan bir tek Türk bulamayacaklardı hükmüne vararak, Rus subaylarına da aynı şekilde davranıyorlardı.

Şimdi, Ermenilerin kaçmadan önce Erzurum'da neler yaptıklarını ve ne kadar silahsız, yaşlı, kadın ve çocuk öldürdüklerini öğrenince, eski Romalı tarihçi Petroni'nin haklarında: "Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayakları üzerinde yürürler." dediği; Rus şairi Lermontov'un da bir şiirinde isabetli bir şekilde; "Sen kölesin, sen korkaksın, sen Ermenisin" diyerek karakterize ettiği bu kişilerle gitmeme izin vermediği için Tanrı'ya teşekkür ediyorum.

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki Topçu Başkan Vekili ve Erzurum 2 nci Ermeni-Rus Kale Topçu Alayı Komutanı, Harp Esiri

Yarbay Tverdohlebov

16/29 Nisan 1918

Erzurum

I WITNESSED and LIVED THROUGH

(Erzurum 1917-1918)

Lt.Col. TVERDOHLEBOV

Notes pertaining to the Armenians' attitude towards the Turks living in Erzurum and in the settlements nearby, between the outbreak of the Russian Revolution and the delivering of Erzurum by the Turkish Forces on March 12, 1918.

These notes are appended to the "Notes on the State of the Second Russian Artillery Regiment". These notes are prepared separately to serve as an individual document.

The Turkish-Armenian enmity that is known by the European and the Russian public opinion has reached its peak with the events experienced during the First World War.

Armenians’ aversion to the Turks is a renowned fact throughout the ages. Armenians have always been successful in presenting themselves as a nation subjected to heavy torture, and oppression by the uncivilized bigoted Turks.

The Russians who had close relations with the Armenians to a certain extent have developed different views on their level of civilization. Armenians having considerably vile, surprising, and rapacious character can only live off on others. However, the Russian peasants have different judgments on them. I heard the Russian soldiers saying, “Turks have only treated them roughly, but did not kill them. They should have killed them to the last man!”

The Armenian troops among the Russian soldiers have always been regarded as the most inferior. They have always preferred working in the rear echelons rather than fighting at the fronts. The increases in the desertion of the Armenians and in their wounding themselves are all definite proofs of the idea developed.

The things I personally witnessed and heard during the two months that passed until the Turkish forces' delivering Erzurum are beyond all the evil one would think of the Armenians.

None of the Armenians were allowed to enter neither in the city nor in its environs during the occupation of Erzurum by the Russians in 1916. During the office of the Commander of the 1st Corps General Kaltin, who was the commander of the forces in Erzurum and its environs, no military units having Armenian troops were sent to this region.

After the lifting of all the measures, following the Revolution, Armenians attacked Erzurum and its environs in waves.

Synchronous to those attacks, the houses in Erzurum and in the villages were pillaged and people were killed. The presence of the Russian units and Russians were keeping the Armenians from committing massacres. They were conducting massacres and pillaging in secret and cautiously.

In 1917, the Erzurum Revolutionary Executive Committee, mainly composed of the Armenian military personnel, launched a search for confiscating the firearms the people had. As the searches could not have been carried out properly, troops of uncontrollable mob gradually started full scale pillaging. The Armenian troops did their best to tyrannize and torture people during battles.

One day, as I was riding through one of the streets in Erzurum I saw a group of soldiers, lead by an Armenian, dragging two elderly Turkish people, both about 70 years old, along the street. An Armenian soldier was carrying a whip made of wire fencing. Streets were all covered with ditches and mud.

This mob, composed mainly of the Armenian soldiers, was dragging these two poor elderly men in mud all over the street. The elderly men were drenched in mud, and whenever they found an opportunity to stand up they would drag them again and commit all sorts of torture.

I tried hard to persuade them to behave in a civilized manner towards those two poor elderly men. The Armenian soldier leading the mob, walked over me with his whip made of wire fencing, and shouted, "You are backing them are not you? They are killing us, and you are backing them!" The mob started walking over me. At that time, the Russian soldiers were so out of control that they were beating, and even murdering the Russian officers. Situation was

getting worse. Upon arriving of a patrol column under the command of an officer the situation changed. Armenians disappeared all of a sudden. The patrol column saved those men and took them to their homes without uttering any words of insult.

There was a danger of Armenians' rushing into the region, right after the withdrawing of the Russian units at their own initiative, and committing massacres on the Turks until the arrival of the units of other nations.

The prominent Armenians were guaranteeing that no such thing would happen again. They were trying to make everybody believe that all the measures for the establishment of neighborly relations between the Armenians and the Turks were taken.

It was believed that peace and order would be established. After the Revolution, the mosques used as dormitories and depots by the Russian forces were all cleaned and evacuated. A joint police force was set up with the inclusion of the Turks and Armenians. Armenians were loudly advocating the setting up of Martial Courts and practicing of capital punishment for those who committed massacres and pillaging.

It was soon discovered that all were nothing but wiles and traps. Turks who were taken into this police force started abandoning their places immediately. Because, the Turkish night patrols started to disappear all of a sudden and nothing was heard of them ever. Even the Turks who were taken out of the city to work were not coming back. The members of the Martial Courts established did not try or punish any of the criminals as they feared to be sentenced to capital punishment.

The number of the massacres and pillaging started to increase steeply. One night, at the end of January according to old calendar in other words at t the beginning of February; Armenian gangs murdered Hacı Bekir Effendi, one of the most prominent people in Erzurum, at his home. The Commander-in-Chief Odichelitzé[1] ordered the unit commanders the finding of the murderer within 3 days.

The Commander-in-Chief talked at the commanders of the Armenian units condemning them, in its most general terms, about the disgraceful deeds of their troops. He also said that he was extremely offended by the pillaging and the brutal force exerted on the people.

---

[1] Georgian origin Commander of the Russian Caucasian Army.

He voiced his anger about the Turkish people, who were taken out from their homes under the pretext of having them work on the roads, most of whom were somehow kept from returning. He reiterated his ideas saying if the Armenians are really the owners of the occupied Armenian territory, they ought to display their honesty and the level of their moral values as a nation, thinking of the honor of the Armenian nation; and that they ought to act within frame work of the law; and do everything possible to curb all the barbarousness and brutality committed by the mob. He pointed out that the intellectuals were obliged to do it. Moreover, he said, at a time when the handing of the occupied region over to the Armenians was not yet decided at a peace conference, and at a time when the First World War had not come to an end, the Armenians ought to obey the rules of the law much more carefully.

The Armenian commanders of the Armenian units, and the representatives of the troops declared that it was not appropriate to libel the name of the Armenian nation by just equating them with a couple of murderous gang members; that some of the deserters might have wanted to take revenge on the past deeds of the Turks; that the Armenian intellectuals were doing their best to curb those events; and finally that they were thinking of taking decisive measures and implement those measures.

Soon I heard that the Armenians were massacring the Turkish people in Erzincan. I heard all the details of the massacres directly from my Commander-in-Chief Odichelitzé in person.

The event happened as follows. The massacres were organized by a doctor and a contractor. In other words it was not conducted by one of the gang members. I cannot write the names of those two Armenians as I do not remember their last names. More than 800 unarmed innocent Turks were massacred. Only an Armenian was killed while the massacred were trying to defend themselves. They slaughtered the people as if they were sheep. They had the people whom they sentenced to death dig large ditches. They took the people to edges of those ditches in groups and after having butchered them like beasts they dumped them into those ditches. One of the Armenians was counting the corpses thrown into ditches and upon his saying, "Is there only 80 people? It can take 10 more! Slaughter another 10!" disdainfully ten more people were slaughtered, thrown into the ditch and the corpses were covered with earth.

This Armenian contractor is said to have ordered the taking out innocent Turks from a building one by one. And he, just for fun, chopped the heads of some 80 people one by one as they were coming out of the door.

The deserter Armenians who were equipped with the most modern weapons started to retreat towards Erzurum after the Erzincan massacres. The Russian artillery officers, who were to protect the logistics lines from the kurdish attacks, were forced to retreat with their guns.

In one of those lines a necessity of placing a unit for a probable clash occurred. The Armenians, who were discomforted with the orders, set the Russian officers' houses a fire while they were sleeping, Russian officers barely managed to get out. Most of their war gears were burned into ashes.

The Armenian mobs retreating from Erzincan to Erzurum exterminated all the Muslim villagers they met on their way. The artillery guns that were being withdrawn from the logistics support lines were being transferred on the covered wagons. The wagons were under the care of the hired, civilian and unarmed kurds. As the convoy came closer to Erzurum, the Armenian deserters and the troops started to kill those kurds at the places where they stopped for a rest. They realized their evil deeds whenever the Russian officers entered their rooms. Whenever the Russian officers came out of their rooms on hearing the clamors, and tried to save the kurds, the armed mob walked over, and threatened them with the same end.

Those massacres were carried out in the most repulsive manner. For example, at a meeting held by the artillery officers at the Erzurum Garrison, Lieutenant Mzivani narrated an incident he witnessed: an Armenian soldier approached a kurd who was dying in agony, running, and tried to push the stick in his hand into his mouth. As he could not manage to push the stick into his mouth that was tightly closed, he took the dying man's clothes off, and started to kick his naked body with his iron heeled boots.

All of those who could not manage to flee from Ilıca[2] were massacred. The Army Commander [General Odichelitzé] said he saw lots of corpses belonging to children whose throats were butchered with blunt knives, and bodies cut into thin and long strips.

---

[2] Ilıca district affiliated to Erzurum.

Lieutenant Colonel Gryaznof, who went to Ilıca three weeks after the massacres, on his return on February 26 told me about a scene he saw there: "the corpses are lying along the village roads in the open air. All the Armenians going in the front were spitting on the corpses and cursing at them. A mosque yard about 12-15 square sagenes [an area roughly equal to 55-70 square meters] was covered with the corpses of the senior Turkish citizens as well as of men, women, and children that formed a pile reaching 1.5 meters in height. The traces of vile assaults were observed on the women's corpses. Rifle cartridges were pushed into the genital organs of most of the women."

Lieutenant Colonel Gryaznov said he had called two Armenian girls, who were following a series of courses, to the mosque. They were working as telephone operators at the detachment. He told them to witness what the Armenians had accomplished there. Lt.Col. Gryaznov found their joyous laughter bizarre.

Lieutenant Colonel reproved them severely expressing his anger and indignation in fury. He asked, "How could the well-bred and well-educated Armenian girls laugh and exhibit joyous behavior at the sight of such an event?" He said, "This is an enough proof for Armenians', even their women's, being more contemptible than the wildest animals. This is even much more than an officer, who is shaken by this sight, and who has seen many battles and terrible events, can bear!" The Armenian girls replied him saying that they laughed as a result of nervous breakdown.

A contractor working at the Alaca[3] Logistics Support Command, told us about a despicable event that took place in Alaca on February 27. The Armenians nailed a Turkish woman upon a wall alive; took her heart out and placed it on her head.

The first full scale massacre in Erzurum started on February 7. As it is now claimed, the soldiers of the artillery regiment gathered some 270 Turks from the streets by force. They captured them and locked them up in the baths in the barracks displaying their true intentions. I managed to save only 100 of them. I have just learned that the others were released by the soldiers after their learning about my arrival. Under the light of the testimonies of the rescued, this vile attempt was realized by the Armenian Reserve Officer Karagadayev, who was temporarily appointed to the artillery regiment from the infantry units. I still could not have determined his role in this event clearly.

---

[3] A village affiliated to Ilıca district of Erzurum.

Several other Turkish people were killed in the streets that day.

Several Armenians, forming an execution squad, shot more than 10 unarmed civilian Muslims at the railroad station on February 12. This gang threatened to kill the officers who tried to save those Muslims.

Meanwhile, I ordered the arresting of an Armenian who had murdered a Turkish person for no reason at all. The General Commander of the Caucasus Army had already given his permission for the founding of a Court Martial in Erzurum in line with the previous stipulations prevailing before the Revolution, with an authority give death penalty.

When one of the Armenian officers told this arrested Armenian that he was going to be hanged he started to shout, "Where on earth have you seen an Armenian hanged for killing a Turk?" offended.

Armenians started to set the all the Turkish markets in Erzurum afire. I learned that all the Muslim villagers of Tepeköy[4] – where Combatant Artillery Regiment was situated – were massacred, regardless of their age and gender by unidentified members of a gang on February 17.

I informed Antranik[5] who came to Erzurum the same day. He ordered the finding of the murderers. I do not know what came out of it.

---

[4] A village affiliated to Erzurum.

[5] Antranik Ozanyan, was born in 1865, Şebinkarahisar. He took part in the insurgence of 1885 incited in Şebinkarahisar. He later went to Istanbul and established contact with the Daschnaks, he fled to Batumi after killing a Turkish chief of police. On May 16, 1895 he went to Sasun together with his 40 men, armed, and joined Armenian Serop's gang, and replaced him on his death. He massacred numerous Muslims in Sasun and its environs in two years. He even attacked the Armenian villages and tortured the Armenians by various means. He received arms and ammunition support from the Russians. He went to Bulgaria in 1906, and he massacred Muslims in Edirne, Keşan, Malkara, and in Tekirdağ together with his gang during the Balkan War. When the Armenian voluntary regiments in the Caucasus joined the First World War as the forward forces of the Russian army, the Armenians in Selmas and its environs joined the Russian forces under his leadership. Antranik, took over the office of Provost Marshall from Colonel Morel when he came to Erzurum on March 2, 1918, dressed in Russian general's uniform. After having realized great damage and massacres he fled to Caucasus. He organized the Armenians in Karabagh, Zengezur and its environs against the Turks. After the signing of the Moúdhros Armistice, he dissolved his gang and went to Paris on May 15, 1919. He sought support in London, Paris, and New York for the establishment of a greater Armenia on the Turkish soil. By putting the blame of the massacres he committed on the Turks, he propagandized that the Turks killed the Armenians. Antranik died in the United States in 1927. He was indulged in farming until his death. As his corpse was not welcomed to Erivan in the USSR, he was buried to Paris.

Haluk SELVI; "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan" [From Anatolia to the Caucasus, An Armenian Gang Leader: Antranik Ozanyan] in

Antranik had promised Russian artillery officers that he would set the public order, and order of law. But neither his promises nor the promises of Dr. Zavriyev, who was sent by the Southern Caucasian Government just to set the public order, did not prove anything but vain words.

The chaos in the city decreased. Silence prevailed in the villages where the inhabitants disappeared. When the Turkish forces started to march over to Ilıca, the Armenians started to arrest the Muslims in the town again. The arrests intensified a great deal during February 25-26.

The Armenians carried out massacres by dodging the Russian officers in the evening of February 26, in Erzurum. They retreated with the fear of approaching Turkish army.

The number of the massacred Muslims reached 3.000 that night. To be more explicit, the massacres were not fortuitous events but premeditated. They were all committed in accordance with a plan devised that was first put into practice by arrests. There was no time, they had such a small force; they could not even keep their position from an enemy force of 1.500 men and 2 artillery guns. They lost too many lives.

The prominent Armenians could have stopped the massacres. The responsibility of those massacres lived through cannot be put on the gangs solely. As far as I observed recently the Armenians from the lower end of the social strata were strongly adhered to the intellectuals of the community, and especially to the orders issued by some of them.

I believe it will be sufficient enough to confess that we did not have any power to fight decisively against the banditry and misbehavior right from the early days. Although the command echelons of my regiment were mostly composed of the Russian officers, the troops were mostly composed of the Armenian soldiers.

Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri [Proceedings of the 8th Military History Seminar]. *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*. Vol: I. Ankara: Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, 2003. pp. 459-473.

Moreover, during the night of the massacres none of the kurdish stablemen was killed in the yard where the wagon wheels were kept; although there was only one officer on guard. At least the officers under my command have reported to me as such. Kurds were totally unarmed there. A couple of meters away there were some 40 Armenian soldiers fully armed.

I do not want to go further and say, nor can I claim that all the prominent Armenians were guilty. No. I saw conscientious people asserting that pursuing of such policies was wrong; that such politics was nothing but vileness. Those Armenians, rebelled against the swinish instincts of their own people, and they even fought against them. There were hardly any of those people among the Armenians. They were being obliterated by the majority on the charges of treason against the Armenian cause. Other Armenians were showing themselves as the warriors of truth and goodness in the presence of the others, and thus were trying hard to conceal the reality of their being crossbred with the kurds by putting mask of hypocrisy; considering themselves related to the issue used to retort Russian reproaches saying, "You are Russians! You can never understand the Armenian nation's ideals!" Those people did not want to understand, and could not understand that the nobility of the soul was an untouched diamond and it would stay a diamond no matter what the circumstances were.

Against the Russian reproaches and indignation for them on their massacring the Turks there was another group claiming "How do you know that the Turks did not do all this to libel the Armenians? Can not it be a provocation?"

The events proved the forces affecting the intellectual Armenians. No one can deny the events happened. Armenians sow wind, but they have forgotten that one who sow wind would reap the whirlwind!

Deputy Commander of the Fortified Artillery Post at Deveboynu, Erzurum
Commander of the 2nd Armenian-Russian Fortress Artillery Regiment
Prisoner of War

Lt.Col. Tverdohlebov

April 16/29, 1918
Erzurum

Notes pertaining to the period extending from the organization of the 2nd Fortress Artillery Regiment in Erzurum to the delivering of Erzurum by the Turkish Forces on March 12, 1918

In mid-December 1917, the Russian Caucasus Army withdrew from the front at its own discretion; without the permission of the Army Command or of the Supreme Command.

The Erzurum Fortress Artillery Regiment retreated together with the army. Only 40 officers form the Fortress Artillery Regiment, and the administrative staff at the Deveboynu[6] Fortified Area Command remained.

These officers remained there to take care of the guns that were deserted by the soldiers. Other officers had also left. There were more than 400 guns at the fortified positions. There were no forces to pull the guns from the region. Guns had to be left in their positions. The officers dominated by the ideal of mission and honor remained with the guns. They were waiting for the arrival of new troops or for the orders to be issued by the Supreme Command.

The 2nd Erzurum Fortress Artillery Regiment was set up with the remaining officers of the 1st Regiment.

---

[6] A passage between the Erzurum and Pasinler plateaus.

Following the withdrawal of the army, an Armenian revolutionary organization was established in Erzurum. They named themselves as the "Armenian Military Unit". Some 400 Armenians, all of whom were novices, were given to the command of the 2nd Erzurum Fortress Artillery Regiment. Some of them deserted in no time. The remaining was barely sufficient for keeping guard of the guns in the positions or to be used as sentinels.

An internal fighting had already begun in the Northern Caucasus just before the withdrawal of the army from the front. A government was founded in the Southern Caucasus. This provisional government assumed the name of "Southern Caucasus Commissariat"[7].

The Commissariat declared that they were not an independent entity, that they took up the control from the Russian government temporarily until the establishment of a new central government, and that the Southern Caucasus shall continue to live as an indispensable part of Russia.

The Southern Caucasus Commissariat declared the formation of a new army to replace the army that withdrew with a circular on December 18, 1917. This new army was to embrace Russian, Georgian, Armenian, Muslim corps; and the small units were to be composed of small tribes like Romaics, Assyrians, Osetins[8].

Until the clarification of the command of the artillery units, the Erzurum and Deveboynu Fortified Region Artilleries maintained their multinational command. The command echelon was thoroughly composed of the Russian officers whereas the troops were composed

---

[7] Following the Russian Revolution, all the parties, associations, military committees, army commanders in Tbilisi and Southern Caucasus convened and declared a provisional government on October 11, 1917. With the inclusion of the Georgians, Azerbaijanis, and Armenians they found the Southern Caucasus Commissariat, which had a federal government structure.

İzzet ÖZTOPRAK. "Maverayı Kafkas Hükümeti" [Regional Government of the Caucasus]. *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* [Proceedings of the Eighth Military History Symposium I]. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2003, p. 127.

[8] Osetians are believed to be the last generation of the historical Alan peoples living in the Northern Caucasus. The Osetians call themselves Eron (some call themselves Gron). Their language is said to be very close to the Polowi, an ancient Iranian Dialect. Today, the Osetins are living in two autonomous administrations in Northern Osetia and Southern Osetia located on the either side of the Caucasus Mountain Range. Ottoman State received a wave of Osetian migration as of 1864. Today they are living around Muş and Sarıkamış.

Hayri ERSOY, Aysu KAMACI. *Çerkes Tarihi* [History of the Circassians], 3. Ed. İstanbul: Tümzamanlar Yayıncılık, 1994, p. 128-129.

of the Armenians. Nobody regarded those artillery units as Armenian units for the command echelons and the artillery regiment commander were Russian. None of the orders issued stated that those artillery units were Armenian. Those units continued keep their former Russian names. We all served in those units affiliated to the Russian artillery forces. We received our salaries from the Russian treasury; and worked under the command of the Russian Army Commander, and the Russian Commander-in-Chief. There was a Russian Church and a Russian priest in the regiment. There was no Armenian church.

Two months had passed after the withdrawal of the Russian army. There were no new reinforcement troops coming. There were no troops coming from the other nations. Discipline could not have been maintained in the regiment. The soldiers were continuously deserting the army, and looting civilians, threatening the officers, performing disobedience openly.

Colonel Torkom, whom I heard was a Bulgarian Armenian, was appointed to the Central Command of Erzurum.

In mid-January, several Armenian soldiers from the infantry units, massacred one of the notable people in Erzurum at his home, and pillaged his house. I do not remember the name of the massacred person.

The Supreme Commander Odichelitzé summoned all the unit commanders, and ordered the finding of the murderer within three days' time forcefully. He especially told the Armenian officers that such behavior of the Armenian troops caused the libeling of all the Armenians and said that the Armenian people's honor demanded the finding of the murderers. In his speech he also added the necessity of putting a decisive end to the atrocities and the violation committed by the Armenians on the townspeople. He, moreover, said, he would have to give firearms to the Muslim people in the town to protect themselves.

Colonel Torkom, in an offended and reproachful manner said that the Armenian people would never do such a thing; that the atrocities and the pillaging committed by a couple of bandits could not be ascribed to the whole Armenian nation; that all those should not serve the libeling of a nation.

The unit commanders asked for the establishing of the Martial Courts for the practicing of the Penal Code, and for giving death penalty from the Supreme Commander. The Supreme Commander said he was not authorized to put the death penalty into practice at his discretion, but that he had already applied for the enforcement of the discipline law. I do not know whether the murderers were found or not.

At the end of January, if I am not mistaking on the 25th, Colonel Torkom held a prayer ceremony, and a military parade containing 21 salute shots fired from the guns, in Erzurum. He explained, he did it out of a necessity to improve the morale of the garrison, and to show the townspeople the power of the garrison. During the parade, where General Odichelitzé was present, Colonel Torkom read a speech, which none of us understood, in Armenian from the notes he was holding.

We later learned that he declared the establishment of the autonomous state of Armenia openly; and declared himself as the administrative tsar of this autonomous state. General Odichelitzé upon learning all about it expelled Colonel Torkom from Erzurum.

We understood that the government would never allow the establishment of a free Armenian state. I used to hear frequently, that the authorities at the Army Command Headquarters reproached the Armenian administrators saying none of the equipment, which in fact belonged to the Russian army, taken from the depots, and from the fronts by the Armenians were handed over to the Armenians, that the equipment were given to their control temporarily; that they were entrusted to them for protection until the coming of the new troops.

Meanwhile, the Armenians had slaughtered the unarmed and innocent civilian Turks in Erzincan. We heard that the Armenians were fleeing towards Erzurum as the Ottoman units were approaching the region. According to the information the General Headquarters received and the according to the testimonies of the Russian officers coming from Erzincan the Armenians had slaughtered some 800 Turks. Only an Armenian was killed as a result of self-defense. We later learned that the desperate unarmed Turks in Ilıca village, near Erzurum, were also slaughtered.

On February 7, 1918, in the afternoon, the militias' and soldiers' gathering men in the streets of Erzurum in masses and sending them to an unknown destination in groups attracted my attention. When I inquired, they said they were sending them to the railway station to sweep the snow on the rail tracks.

Towards 15:00 in the afternoon, one of the Russian officers – Lieutenant Lipskiy – reported to me on the phone that several Armenians caught six Turkish men in the streets, and having interrogated them in a corner in the courtyard they started to beat them, and the beating would likely to end in murder. Lieutenant said that he could not help those Turks. Because the Armenian soldier threatened him with fire arms for he attempted to save those Turks. An Armenian officer, there, refused to stop those soldiers.

Taking three Russian officers, nearby, I ran to the barracks to save those desperate Turks.

On my way, Lieutenant Lipskiy and the Mayor of Erzurum Stavrovskiy intercepted me saying that they were looking for a Turkish friend of theirs among the Turks caught by the Armenians.

They said the soldiers resisted to their entrance in the barracks courtyard. We moved a little further. When we approached the barracks, we saw some 12 Turks running away through the courtyard door in fear, struck with terror. We managed to stop only one of them, but we could not talk to him as we did not have a translator there. Without meeting any obstacles I entered the courtyard. I told them to take me to the place where they took the innocent people whom they had gathered in the streets. They said there was nobody from the public in the barracks. I began to search the barracks. I found 70 Turks locked up in the barrack baths in fear and struck with terror. I immediately launched an investigation. Arresting the six soldiers who were declared to be the instigators, I set all the arrested Turks free.

During the investigation I learned that an Armenian, whose name I could not learn, shot an innocent, sick old man standing on the roof of one of the houses around with a rifle on the same day.

Unfortunately, I lost the list, on which the names of the Turks I saved were written, and the official documents of the Artillery Command I had during the Turkish units' delivering Erzurum from occupation on March 12. This event may be brought to daylight by questioning of the Turks who were kept there under pressure. I still meet people in the streets who pronounce their sincere words of gratitude for saving their lives. The translator Ali Bey Pepenov, scrivener at the office of the Mayor of Erzurum, Stavrofskiy, knows them well. He himself had written the minutes of the investigations and drawn the list.

At the end of the investigations it was found out that the Armenian Infantry Reserve Officer Karagadayev, who was appointed to the orders of the Artillery Regiment, was the instigator of the events. According to the testimonies of the released Turks, Karagadayev, was the ringleader of the pillaging, and some of the properties found were seized by the soldiers. Karagadayev was arrested along with the others, and kept in prison until his trial.

Late in the afternoon everything about the events was told to the Supreme Commander at the presence of the regional inspector Glotov and his aid Stavrovskiy. Armenians have killed several people here and there, and set the Turkish bazaar aflame on the same day.

In those days we used to hear about the massacring of the unarmed civilian Turks by the Armenians in and around Erzurum one by one. I had an Armenian arrested who had massacred a Turkish person near Tafta[9] fortifications, and turned him over to the Provost Marshall personally.

Turkish people were talking about the Turks who were taken away to work elsewhere, most of whom did not come back. The public administration informed the General Headquarters about these complaints.

A day after my rescuing the Turkish people who were taken under arrest forcibly, we, the high ranking artillery officers – Artillery Commander, I, Director of the Artillery Command Mobilization Department – submitted a report to General Odichelitzé requesting permission for all the artillery personnel at the Erzurum Fortified Region to leave Erzurum. We were of no use as a combatant unit. We were not needed. We were unable to do anything to stop the Armenian massacres. We never did want the atrocities committed by the Armenians veiled by our names.

Commander-in-Chief explained us that he had received a telegram message from the Commander of the Ottoman Army, Vehip Pasha[10],

---

[9] A village, today Gökçeyamaç, affiliated to the Dumlu subdistrict of Erzurum.

[10] Vehip (Kaçi) was born in 1877, Khaniá, Crete. He was graduated from the Military Academy in 1987 and from the Staff Officers' College in 1900. He was first appointed to Yemen, from where he was sent to the orders of Diyarbakır Division. In 1907 he was appointed to the 4th Army Headquarters in Erzincan. In 1909, he was first appointed to the Ministry of Defense, then to the War Academy and to the Kuleli Military High School as the Commander of the Military Schools. He took part in the Balkan War as Khaniá Fortified Region Commander; at the Hijaz Front as the Commander of the 22nd Hijaz Division. He was appointed as the Governor and Governor of Hijaz. He served at the Çanakkale Front as Southern Group Commander.

where he declared that he had ordered his troops to deliver Erzincan from occupation, and to continue their forward movement, in line with the stipulations of the Law of War, until the establishing of an immediate contact with the Russian forces; and that he informed him about the atrocities committed by the Armenians on Turks living in the region.

As a consequence of the forward movement of the Ottoman Army, the Southern Caucasus Commissariat made a peace proposal to Turkiye.

The reply they received from the Ottoman Army Command stated that the peace proposal was highly welcomed, and that the proposal made by the Southern Caucasus Commissariat was forwarded to the government for solution.

Upon our request Army Commander communicated with the President of the Commissariat Mr. Gegechkori, and the Supreme Commander General Lebedinskiy through telegram. In the reply received it was said that Dr. Zavriyevand Antranik were sent to Erzurum by the Armenian National Assembly to establish order in the city; that an ultimatum demanding the stopping of the Armenian atrocities had been given to the Armenian National Assembly as it was capable of meeting the request; that the final orders would be issued after the receiving of the Turkish Government's consideration of the peace proposal; that we should continue staying in Erzurum until then. Finally it was stated that: "I would like to express my deepest gratitude to your honor and to your officers for the heroic stance displayed. We are of the full conviction that you and your staff shall continue to remain in your position heroically, which is especially important at a time when Russia is threatened by the catastrophic circumstances."

The Army Commander issued an order pertaining to this issue. He emphasized we should remain in our positions as sentinels; and that he, with his all capacity would not allow any loss of officers for no apparent reason.

He was the Commander of the 3rd Army at the Eastern Front from February 1916 to June 1918. From June 9 1918 to September 9 1918 he served as the Eastern Armies Group Commander. He retired from the army on October 18, 1918. He deceased on June 13, 1940.

Harp Akademileri Komutanlığı. *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar* [Commanders Whose Names are Mentioned in the Turkish History of War Courses]. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yay., 1983, p. 315-322.

We stayed in Erzurum as a result of this order, and for the interests of Russia. It was just then, when the Ottoman State found the peace proposal made by the Southern Caucasus Commissariat appropriate, and the peace talks was scheduled to start in Trabzon as of February 17, 1918[11].

The Army Commander in his speech declared that we were to stay in Erzurum until the signing of the peace treaty; that following the signing of the peace treaty all the guns and equipment were either to be transported to Russia or left to the Turkish forces; that we were to leave if the terms of the treaty required; that we were to leave Erzurum after having destroyed all the guns if the treaty is would not be signed; that the Army Commander had no intention of engaging in a battle in the environs of Erzurum; and explained that after observing of the first signs of a general attack to be launched by the Turkish units, he would notify us within 7 days.

Briefly, until the finding of a definite solution for the staying of the officers in Erzurum, a necessity of taking measures against the possible kurdish attacks on Erzurum was born. Because, the Turkish Government had officially informed us, during the peace talks, that the kurds were not obeying the orders given but were acting at their own will.

To this end, at the end of January, upon the orders of the Army Commander, artillery guns were transferred to the logistics support units along the Erzincan-Erzurum line to drive the kurds who started attacking the depots to provide food back.

Several guns were deployed along the logistics support lines under the supervision of officers. Those guns were brought back by the units that were mainly composed of the Armenians withdrawing from Erzincan.

Towards February 10, Army Commander ordered the positioning two guns on each of the Büyükkiremitli and Surp Nishan emplacements over looking the Trabzonkapı. Later, more guns were positioned on the various parts of the town. It was also evaluated that the positioning of guns between the Karskapı and Harputkapı emplacements would be appropriate to prevent the possible kurdish raids to come from the direction of Palandöken[12].

---

[11] Trabzon peace talks started in March 14, 1918. Kemal ARI. *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi* [Chronology of the First World War]. Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., 1997, p. 336.

[12] A sub-district affiliated to Erzurum.

Those guns were placed solely to retaliate the kurdish raids. Guns were so openly positioned that they were unable to fight against any orderly unit supported by artillery units. They would easily be destroyed at the first two or three shots. However, it was the only possible way to repulse the kurdish attacks successfully.

In mid-February, the breeches, telescopic sights and quadrant sights of the guns positioned in distant places were all taken to the central depots. Only the telescopic sights of the guns positioned near were taken out; now it was the time for dismantling their breeches. The same order was issued for the guns positioned in Palandöken Mountain; but the task could not have been realized thoroughly yet. Only the telescopic sights of the guns to be used against the kurds were left.

The Ottoman army’s attack was not expected to start soon. It was thought that the morale of the Ottoman units was low and that they were not capable of making any maneuvers before the summer.

On February 12, two Russian officers, who witnessed the shooting of 10 or 12 Turks by the Armenian gangs armed to the teeth out in the open near the train station, tried to save those people, but the Armenians threatened the officers with weapons and pushed them away. None of the gang members was taken under arrest in relation to this event.

On February 13, the Army Commander declared Martial Law. He ordered the setting up of the Court Martial, and the practicing of the death penalty in line with the stipulations of the former law, preceding the revolution. Colonel Morel was appointed to the Command of the Erzurum Fortress and to the chair of the Armenian Court; and he set off the same day. Brigadier General Gerasimov, Commander of the Fortified Region, left with him to set up a new base for a possible transfer of the guns. I kept my position and took over the duty of Commander of the Fortified Region as a deputy.

The majority of Colonel Morel’s headquarters were composed of the Russian officers. The Chief of Staff of the Regiment was Staff Captain Shneur.

As soon as the Army Commander left, Colonel Morel put on a different air. He declared that Erzurum would be kept in hand, defended until the very last moment, and that he would not allow any of the officers and men who could bear arms leave the city.

The day the Army Commander left, as we were having a meeting with Col. Morel at his office, I told him that there were officers who were looking forward to leave. An official present there, Sogomonian, an Armenian, said, in the presence of everybody there, that as a member of the Court Martial he would not let any of the Russian officers leave; that he would personally shoot all those who would attempt to leave Erzurum; and that reinforced police stations were established in Köprüköy[13] and Hasankale[14] to arrest those who would try to leave without the documents signed by him and bring them before the Court Martial.

I then understood that we were caught in a tight trap from which it was impossible to escape. It was evident that the declaration of Martial Law and the establishing of the Court Martial were solely for the Russian officers, not for the ferocious Armenian gangs.

Tyranny and oppression continued in the city as before. The Russian officers were trying hard to defend the unarmed and desperate Turks. There are lots of incidents where the officers under my command used force to save the Turks who were arrested and violated in the streets by the Armenians. Karayev, Laboratory Director, opened fire on an Armenian soldier who stripped naked a Turk out in the open in the day light.

None of the promises made for the hanging those who were massacring the unarmed innocent people were kept. The Court Martial established could not function. It was afraid of the threats posed by the Armenians. Although it was promised by the Armenians, before the Court Martial's getting into effect, that the guilty Armenians would be hanged none of the guilty Armenians were punished. By the way, Armenians were the ones who strongly advocated the putting of the Courts Martial into effect in no time.

Turks have always been saying determinedly that an Armenian would never punish another Armenian. A Russian proverb says, "Crow, would not scoop another crow's eye out." We witnessed the truth of this proverb with our own very eyes.

Armed Armenians fled together with their families. The Reserve Officer Karagadayev, who was in prison, was released without my authorization. Colonel Morel answered my enquiry on Karagadayev's release by saying that the investigation launched proved him not

[13] Sub-district affiliated to Pasinler district of Erzurum. Today, Çobandede.

[14] Pasinler district of Erzurum.

guilty. None of us was invited to take place in the investigation. Although we were the primary witnesses in the case none of us was called in to testify. However, I ordered the taking of our testimonies at the regiment; I assigned the case to Colonel Aleksadrov. I made a proposal for the removal of the Reserve Officer Karagadayev from his post and sending him back to the infantry unit to which he was affiliated earlier.

Even the murderer Armenian whom I personally caught on the spot in Tafta was not taken to court at all. Colonel Morel was afraid of the uprising of the Turks in Erzurum.

Antranik came to Erzurum on February 17. Dr. Zavrief, the Vice-Commissioner of the Regions under Occupation, was with him.

As we have never occupied ourselves with the Armenian history or with the activities, none of us was aware of the fact that Antranik was a Turkish subject and a ferocious murderer sentenced to capital punishment by the Turkish Government. I learned all about those when I met the Commander of the Ottoman Army on March 7.

Antranik was wearing a Russian brigadier general uniform. He was carrying an order of St. Vladimir of a fourth degree, and a combatant order of Stanislav of a second degree. He was also carrying a St. Georgievski cross of a second degree. Russian Colonel Zinković, the chief of staff, came to Erzurum with him.

A day prior to Antranik's arrival in Erzurum, Colonel Morel announced the telegram message he received from Antranik stating that machine guns were placed in Körpüköy to kill all the cowards fleeing Erzurum.

As soon as Antranik came to Erzurum he took over the Fortress Command. Colonel Morel entered his command. We remained under the command of Colonel Morel as before.

The day Antranik came, one of my officers in one of the regions under my area of responsibility reported me that the Armenians massacred all the unarmed innocent inhabitants of Tepeköy, especially, regardless of their age and gender. I informed Antranik about this massacre immediately at our introduction. In my presence, he ordered the sending of twenty cavalrymen and catching at least one of the murderers. I do not know what came out of it.

Colonel Torkom reappeared. Two days after Antranik's coming Armenian Artillery Colonel Doluhanov came to Erzurum. He first said, he was appointed as an Artillery Inspector and he would be my superior. Upon my declaration of my authority as a Division

Commander, my not needing any superiors, and my assertion that I would gladly submit my resignation at once if he continued to insist; he issued an order saying Colonel Doluhanov was appointed to Erzurum Fortress to deal with the affairs of the artillery. He started sending the orders and the regulations on behalf of Antranik, not in his name.

Senior Armenian Lieutenant Canbolatyan, who was working as an artillery battery commander in my regiment, was trying to interfere in my affairs. When he learned about the plans made for the transferring of the artillery guns, and about the partially broken electric motors and projectors he said he would not allow the transfer even of a single gun, and continued "Russian officers may or may not stay, but the Armenians will stay no matter what the circumstances are. They will be in need of these guns."

It was evident that the Armenians, under the disguise of serving the Russian interests, were actually in pursuit of taking all the command and control into their own hands, and have all the Russian officers execute their orders.

It gradually came to surface that they were taking steps in pursuit of declaring free Armenian state with the help of the Russian officers rather than working for the Russian interests. They were trying to veil their true intentions with all their might. Otherwise, there was a possible threat of majority, or all, of the Russian officers' leaving at once. The Armenians did not have any artillery officers.

The Armenians were afraid of artillery officers' leaving their posts. The Deputy Commander of the Caucasus Mountain Artillery Battalion Captain Plat told me about an incident. He said that the Armenian administrators, on learning that the Mountain Artillery units were to be transferred to Sarıkamış from Erzurum on February 7, arrested the Commander of the Mountain Artillery Supply Battalion on February 5 in a hurry; and released the officer upon the orders of the Army Commander. Armenians arrested him three times afterwards, and threatened him saying they would drench Erzurum in blood if the Mountain Artillery would ever leave Erzurum. What he implied with drenching Erzurum in blood, was in fact drenching it with the blood of the Russian officers. The arrested were being released upon the interventions of the Russian officers at the headquarters. The Army Commander postponed the withdrawing of the Mountain Artillery.

This incident compelled me to sign reconciliation with the Deputy Commander of the 7th Caucasus Mountain Artillery Battalion.

We agreed to help each other considering the possibility of their coercing the Russian artillery officers physically in order to have us, or our officers, work for the Armenian cause. This reconciliation was evidently secret. The material power we had was consisted of the artillery guns, machine guns, and Russian officers.

The Deputy Commander of the Artillery Battalion gathered his officers near our houses in groups. I had already gathered everybody in the regiment around the Artillery Command located in the Muslim district of the town, since the formation of the regiment and the entrance of the Russian units into Erzurum.

Following Antranik's arrival in Erzurum, a wide spread fear of a possible uprising of the prominent people of the town dominated Colonel Morel's headquarters. This fear multiplied everyday.

I received orders from Colonel Morel about three days after Antranik's coming to town. The orders stated that I should appoint experienced officers at the Mecidiye[15] fortifications to open artillery fire on the Muslim district of the town to prevent an uprising during the arresting of the possible leaders. We were ordered to leave the Muslim district and to settle in the Armenian district of the town.

We, the Russian officers who have been living together with those people for about two years, did not believe in the threat of an uprising. We were laughing at the Armenian cowardice openly.

Artillery officers clearly stated that they would not open artillery fire on the town. They asserted that they were there to fight an enemy honorably rather than opening fire on the civilian people, women, and children. Under the prevailing circumstances we inferred that the Armenians would demand opening of artillery fire on the town either out of fear or out of a certain drive, without any reason at all.

We did not leave the Muslim district. Firstly, it was physically impossible to move out in the given period of time. Secondly, our moving out from this part of the town would give the Armenians the chance to commit massacres freely, as it was the case in Erzincan.

[15] Mecidiye Fortification – over looking the Gürcüboğazı to the north and the Vank Creek to the northwest – is located on the Topdağı (2042 m.) to the west of Erzurum.

Thirdly, moving into the Armenian district would mean our falling into the hands of the Armenians in whom we never had confidence.

The officers at the Mountain Artillery Battalion, who were not affiliated to the Fortified Region, also refused the Armenian proposals for moving. At last the issue was left to the Armenian volition. It is needless to say that the leaders of a possible rebellion were arrested without a single sign of an uprising.

Colonel Morel's possible orders for opening artillery fire on the town agitated the officers, and forced me to hold a meeting with the artillery officers under my command.

We held two meetings, with a day's interval. Aside from all the artillery officers, two English officers, who were on a visit to Erzurum for a few days, Colonel Morel, Staff Captain Zinkević, Doluhanov, Torkom, Antranik, and Dr. Zavriyev were present at the first meeting.

We invited the English officers to show them the rear echelons of the front, front headquarters, foreign military missions, the spiritual condition of the Russian Artillery officers, the relation between the Russian and Armenian officers, and to inform them about the measures taken to prevent the bloody atrocities committed by the Armenians. These officers were invited on purpose. Because, I neither had a post office nor a telegram office under my command. I could never be sure of my telegram messages' arriving at their destinations. In fact, I was absolutely sure that my telegrams were never sent.

At the meeting, I explained the current situation and the circumstances forcing the Russian artillery officers come to Erzurum in detail. I minutely informed all the people present at the meeting about my personal observations, about the reports I received from other officers, as well as about the incidents of Armenian defiance and savagery I had heard from other people and Army Commander General Odichelitzé himself.

I concluded my explanations stressing a fact, as follows:

> We are Russian Officers. We, the honorable Russian officers in uniforms, did not stay in Erzurum to cover up the plunderer Armenians' atrocities committed on the poor people. We stayed here to serve the Russian interests and in subordination to our superiors. We did not

> stay here to serve the Armenian massacres and sheer violence; but to serve to the Russian cause. We are not intended to libel our names by the nations of the world. We would like to see the ending of the disgraceful Armenian atrocities as long as we stay here. Otherwise, we shall be insisting on our return home as soon as possible.

The events I talked about were proved right by the observations of the other officers who had a say at the meeting.

In reply, Antranik stressing the Armenians' gratefulness to Russia claimed that they were a part of the Great Russian peoples; that they did not want to separate from them for the time being, but to serve Russia; that the massacres were the result of the enmity that had been continuing for centuries between the Turks and the Armenians; that all the defiance and savagery would be ended decisively; that there would be no signs of a probable idea of coercing the civilians in a short time; that he came here to put an end to such deeds; that he if he were not to succeed he himself would leave at once. All the talks were held with the help of translators.

When he was asked about the Russian officers who wanted to leave Erzurum; he replied saying it would be better for the weak to leave for the welfare of the cause, and that he would do his "best not to keep them from leaving."

Colonel Zinkević did his best in trying to convince all the people present that the Russian cause keeping us here was in fact the same true cause that brought him here; and that he fervent follower of the cause.

At the end of the meeting, all the officers declared, prior to taking up steps on the issue, that they would wait for another seven, or rather ten, days to see how things would develop; and if Antranik's promises were met.

This meeting was held on either February 20 or 21. After the meeting Colonel Doluhanov told me that he was extremely surprised to see the hatred and loathsomeness in the Russian officers against the Armenians. He voiced his surprise to the other officers as well.

Antranik issued an order saying that anybody committing murder, may it be Armenian or Muslim, would be punished the same without any discrimination of nationality. Bulletins and posters, in Turkish, calling the people to open their shops and to work freely without any

fear were hung all over the city. It was also declared in the bulletins that those who would gather people to work elsewhere would be held responsible for loss of any Turkish lives; and that those who were accompanying those convoys would be equally held responsible as well.

Couple of days later I was passing through one of the streets around the town hall. Senior Lieutenant Canbolatyan, an Armenian commander of one of the battalions under my command, was riding with me. On seeing couple of Turks reading the bulletins, we stopped.

Senior Lieutenant Canbolatyan told the people gathered there in Turkish that the Command Headquarters had taken all the measures to prevent any Armenian soldier from committing any crimes against the civilian Turkish people; and that no harm would be done unless the townspeople rose.

In reply to his words they said, the past two years had not witnessed any rebellion, or any attempt for rebellion; but complained about the treating of the helpless people with disdain.

I asked Senior Lieutenant Canbolatyan to explain them that I, as the Commander of the Russian Artillery, and all the Russian officers were, are, and would be the defenders of the unarmed civilian Turkish people; that we had taken all the measures possible in order to stop all the violence; and that we would immediately voice our requests to our superiors once more.

Most of the people there approved my words saying that they were already aware of the truth of my words. Meanwhile, three people in the crowd declared that I had saved their lives on February 7. Senior Lieutenant Canbolatyan was taking part in the activities of the Armenian Committee.

In the second general meeting of the officers, only Dr. Zavriyev was present as a foreigner. We declared that the 2nd Fortress Artillery Regiment in Erzurum was not an Armenian regiment as the Armenians were eager to see it; that only its troops were Armenians; that none of us had signed any contract to serve the Armenians, nor that we had any idea to serve them as mercenaries; that we did not sign any document to serve in the Armenian units; that we did not sign any contract to do so; that it was high time that the government put forward decisively if the regiment was Russian or Armenian; that if it were Russian we needed Russian soldiers; that if it were Armenian

the Russian officers who wanted leave should be set free to serve in another Russian Corps; that those who did not want to serve at the Caucasian Front should be set free disregarding the obstacles put by the so-called martial law.

In case of Southern Caucasus's separating from Russia, the rumors about which had already reached us, and it was highly expected then, we would leave at once. In such a case we would be aliens in the Southern Caucasus.

Thus, under the light of the prevailing instructions and orders it was understood that everybody held the right to apply his superior for resignation or for his transfer to Russian Corps. I declared that I would not delay any applications that would reach me, and that I would immediately sent all the applications to the authorities.

At this meeting, Senior Lieutenant Yermolov from the 7th Caucasus Mountain Artillery Battalion, told the officers that he had written a personal application for his dismissal as he did not want to serve in an Armenian Battalion; that they, at first, tried to convince him, and upon his decisively declaring that he would not stay whatsoever, Colonel Morel issued a written order stating that Senior Lieutenant Yermolov was an "alien," in other words he was a useless and dangerous person as an officer, who was dismissed from his post to be sent to Front Headquarters; and that he was ordered to leave Erzurum within 24 hours at the latest.

Such was the attitude towards an officer who was holding several decorations of war. His rightful refusal of a post in an Armenian unit compelled Colonel Morel to confess, in his anger, his extreme loyalty towards the Armenians openly; and as a result he was libeled.

Dr. Zavriyev tried to persuade the Russian officers to the following terms: by staying in Erzurum the Russian officers were serving the Russian army and serving the Russian interests only, not the Armenian cause; that the Armenian people were strictly bound to Russia; that they would continue their existence with the help of Russia in the future; Armenians were not in pursuit of breaking up with Russia whatsoever; Armenian people were a part of the Russian people; that the prevailing circumstanced necessitated our staying in Erzurum for the economic and political interests of Russia until the signing of a treaty. He said, being Russian citizens, we did not have the right to say, "You the Armenians and the Turks do what you have to do! Are you butchering each other? Go ahead and do it! Damn you!

It is your internal affair. We, the Russians, have nothing to do here!" morally.

Finally he said, "If we, as human beings, really want to put an end to massacring of the civilians determinedly; then we, with all our characteristics as human beings, should continue to stay in Erzurum to prevent the Armenian mobs from massacring the Muslims in Erzurum."

Doctor Zavriyev's words did not have any repercussions at all. After the meeting he told me that there were no signs of hope and that all the officers would leave soon.

I found an opportunity to read several documents 10 days after the Turkish forces' delivering Erzurum from occupation. In those documents I saw that our suspicions on the declaration of the Armenian autonomy with the help of the Russian officers were not groundless at all. In those documents Dr. Zavriyev was explicitly talking about the intentions of establishing an autonomous Armenia. The document was bearing a much earlier date than Zavriyev coming to Erzurum.

Dr. Zavriyev was not mistaking in his evaluations of the morale state of the Russian officers. Our intentions of leaving could be seen on our faces. It was evident what the Armenians asked for, and why they needed the Russian officers.

We were all soldiers, and we did not have any intentions in dealing with politics. We could never have considered the Armenian partisan engagements as our own.

Antranik's words proved to be nothing more than vain promises. People did not believe in them. The market places were closed. Everybody was in fear. There was nobody in the streets of the Muslim districts of the town. Only one or two shops near the town hall were open. Only a few Turks would come together during the day light. No Armenian was sentenced to death. Armenian plan worked as follows: "There are no criminals. Show us the murderer. So we can send him for trial immediately. How can we punish a person without knowing who the criminal is?"

In spite of the Armenians' claims, the Armenians were told unceasingly that the Russian officers had shown them lots of criminal Armenians who were released without being punished; that finding of the Armenians sought by the police was not the Russian officers' duty;

that if the Armenians were really in pursuit of finding the criminals they had the means of finding them in no time.

The Armenian hypocrisy was getting more and more repulsive. Violence directed at the civilian people was not ceasing; they were being committed in secret. The Armenians had shifted their activities to the near by villages which could not be seen by us. The Turks living in the villages near the city started to disappear. I do not know how and where they disappeared. The people living in the distant villages started to defend themselves with firearms.

In the city people were being arrested under the pretext of curbing a possible uprising. I inquired Colonel Morel about the extent of the security of the lives of the arrested. I implied, whether the arrested people would be slaughtered like sheep in an organized manner as it was the case in Erzincan. He replied saying that the arrested leaders of a probable Turkish uprising would be sent to the rear echelons of the front, to Tbilisi, in secured convoys; and that some of them would be kept in Erzurum to be used as hostages for a possible uprising.

Reports pertaining to illegal activities of the Armenian logistics units started to arrive one after another. Fat required by the regiment personnel was being refused at the point of transfers. If any demand for fat was voiced by the electricians' battalion, their needs were met in no time, for its non-commissioned officer had once close contacts with Antranik. The Armenian official in charge of the depot did not give the amount of sugar required by the regiment by claiming that Antranik had taken the distribution of sugar in his own hands. This Armenian official refused to give a written document stating the case.

Russian officers coming to the city from the front, following the logistics supply lines, were complaining about the lack of food and a warm place to lodge; but they said, the Armenian officers always found plenty of food to eat and a warm place to lodge on their way back.

Army Headquarters allocated two wagons to the artillery officers in the middle of February. Officers sent some of their belongings and their families to the rear echelons of the front. Three more wagons were asked for the transfers of the remaining families and belongings. Army Headquarters had approved the allocation of those wagons before its departure from Erzurum.

Following the departure of the Headquarters from Erzurum, the allocation of those wagons was delayed. At last, Colonel Zinkević wrote a personal petition for the allocation of the wagons.

Upon receiving of this document, an Armenian official, or an officer, who was responsible for the allocation of the wagons, said that the allocation of the wagons would not be possible before two days. He later promised to tell him when the wagons would be allocated. In fact, the Armenian deserters were occupying the first place in the allocations.

We were afraid to send our families and our belongings with convoys without our personal protection, or of Russian protection. Because, the logistics support lines behind the rear echelons of the front were full of well-armed Armenian deserters and fugitives. Those places were not secure at all. Because the Armenians who deserted the battlegrounds, and ran away from the real soldiers cowardly and disgracefully, did not hesitate in displaying their unyielding courage and extreme devotion while they were attacking the lonely poor people whom they met on the roads – may them be elderly, women or children – in groups.

Reinforcement of the units from the rear echelons was extremely inadequate. The morale of the infantry troops was really low. None of the superior officers, or the others in the lower ranks, was obeying their commanders. Before Antranik's coming, the units used to refuse taking their positions in the emplacements. They started going to the fronts recently; but they are fleeing the emplacements in a disgraceful manner. Antranik himself forced them to go back to their positions by means of sword and fist. The units where the Russian officers were kept coercively had all turned into ignoble filthy gangs.

I am not sure, but, Antranik might have been someone successful in military matters. The incongruities and the nonsense in his orders, which I used to receive through Colonel Doluhanov, pertaining Artillery units used to take me by surprise frequently.

It was clearly observed that, considering the technical aspects of the issue, disregarding the necessity of the well trained and experienced personnel, qualified low ranking officers, and well trained and strong infantry units; the future hope of the Armenian units led by Antranik resided in the Russian guns, and I the Russian artillery officers.

Their aim was evident: to form a cover during their escape. In fact it happened to be so.

Peace talks that were to start in Trabzon were being delayed every day. It was previously scheduled to start on February 17, then it was delayed to February 20, and then to February 25. I was receiving the information through either by Erzurum Detachment Headquarters or by the Fortress Headquarters. I was not able to correspond via telegram. Those two headquarters were situated on the either sides of the town. The telephone lines of the Fortress Headquarters hardly ever functioned properly. Sometimes, when it worked, it was impossible to communicate through the telephone lines as nothing was heard properly. Therefore, I was compelled to go to the Fortress Headquarters twice a day.

Under the light of the information I received from Colonel Morel and from his headquarters I understood that we were not fighting with the regular Turkish Army at the front; but with the kurdish gangs, and rebellious groups among which were well trained soldiers who remained in the villages in the region after the withdrawal of the Turkish Army from Erzurum in 1916.

It was thought that those kurdish gangs were set up, and trained by several Turkish officers and military personnel in order to enable the local people, among whom were soldiers, fight back in their own self-defense.

It was believed that the attackers had two Russian Mountain Artillery guns that were left by the Armenian units as they were retreating from Erzincan. The reconnaissance reports suggested that the kurds would attack from the direction of Famski, Erzincan, and Oltu[16]. Their launching an attack from the rear echelons of the front, from the direction of Kars through Palandöken was also possible. I do not know why; but, Colonel Morel was expecting an attack from the direction of Oltu only.

For me, the reconnaissance activities were being carried out desultorily by the Armenians. The cavalry units were in pursuit of massacres, pillaging, and stealing the live stocks of the villagers rather than performing reconnaissance activities in the villages. Their reconnaissance reports were frequently erroneous.

Whenever a reconnaissance detachment reported a force of 2.000, it was always found out to be a force of 200 men only.

[16] District affiliated to Erzurum.

And whenever it was reported that a reconnaissance detachment of 300-400 men had to perform a breakthrough on the surrounding enemy force, overwhelming their number, it was soon understood that the detachment’s casualties were one dead and one wounded only.

One day, one of the Armenian officers reported to me on the phone that a detachment of 400 men had launched an attack on the troops that were responsible for keeping the artillery guns. It was understood later that they saw two unarmed men coming from the village across, who later had left.

During the period passed between the fleeing of the Armenians from Erzincan and the delivering of Erzurum by the Turkish forces, the reconnaissance units were able to capture only one cavalryman. I did not see him personally. It is highly probable that this poor man’s feet were either frozen or he was too weak to walk alone without help.

After the second meeting I received several petitions form the officers requesting their dismissals and transfers to Russian Corps, to the orders of other commanders, to the units where there were troops from other nationalities.

I reported to Colonel Morel that leaving of it was highly probable that most of the Russian officers, may be all of them, would leave Erzurum. He went red and said that he would not allow it happen even if it were a decree issued by the Court Martial. I told him that my officers still in possession of the guns; that violence would be retaliated by guns; that it would be best to leave relying on the decree issued by the government as it was legal right of every single individual.

I explained Colonel Morel that none of the officers really wanted to leave; that every officer wanted leave just to make use of their legal rights; that there would be no difference between those who had left their positions earlier and us, preferring to continue our legal duties. It was such a complicated situation that conscience and honor of duty were not permitting us to stay here.

Colonel Morel asserted that there was no legal arrangement made for leaving; that he would give the same employment report he had given to Senior Lieutenant Yermolov to anyone who would attempt to leave.

I told Colonel Doluhanov that there were lots of willing officers in Tbilisi and in Batum[17], and said it was no good in trying to keep those who were eager to leave. Colonel Morel said that he had requested sending of 60 English artillery officers to his command and that he had their word.

I heard that they arrested and forced a Russian, possibly a Polish, citizen, who was working at the Erzurum train station as a chief for a living, as he wanted to leave his position no matter how much they paid, while all this talk was proceeding.

I ordered the battalion commanders to gather all the officers around the artillery headquarters, close to them, in order to convey the orders easily and to keep them under a certain organization in case of an attack that might come up.

Before his leaving Erzurum, I asked from Senior Lieutenant Yermolov to see General Vichenskiy, the Chief-of-Staff of the Army, in Sarıkamış and to inform him about the conditions we were living in, and do his best to save us from the miserable position we had fallen into among the Armenians. I told him to inform General Gerasimov, the Artillery Commander, likewise. Yermolov left Erzurum on February 25.

I believe it was on February 24, when a Turkish airplane conducted a reconnaissance flight over Erzurum, which caused me to deduce the idea that the orderly Turkish troops were either in Erzincan or even in Mamahatun[18].

In those days, Colonel Morel was saying that he had received a "proclamation" from the Turkish forces requesting the evacuation of Erzurum. After the delivering of Erzurum I had the chance of meeting Kâzım Bey[19], the Commander of the Turkish Corps. At the meeting he

---

[17] Georgian city on the cost of the Black Sea.

[18] District affiliated to Erzincan. Today, Tercan.

[19] Kâzım (KARABEKİR) was born in 1882, Istanbul. He graduated from the Military College in 1902 and from the War Academy on 1905. He was appointed as the Chief-of-Staff of the 1st Army and the 6th Army; Commander of the 8th, 2nd, 1st Caucasus, 14th, 15th Divisions; and the Commander of the Eastern Front on June 14, 1920 respectively. He was appointed as the 1st Army Inspector on October 21, 1923; but as he was a member of the Turkish Grand National Assembly (TGNA), he was given a leave by a special decree dated December 19, 1923. He was elected as the Deputy of Edirne in the 1st and 2nd term; and as the Deputy of İstanbul in the 5th and 8th terms of the TGNA. He served as the president of the TGNA from 1946 to 1948. He died on January 25, 1948. He gave numerous seminars and conferences, published books on military, political, and historical issues, 44 of which were published.

said that the note was not a "proclamation" but a real letter he, I mean the Commander of the Turkish Corps, personally had written.

Even if we consented to agree the Turkish requests, and regard the letter as an anonymous or illegal letter, Colonel Morel did not have the right to hide the signature of the commander of the regular Turkish Forces from us and declare the letter as a "proclamation."

The information we obtained from the Fortress Headquarters on February 24-25 there was nothing to be worried about at the front. We heard that a detachment sent to the environs of Tekederesi[20] had surrounded a kurdish gang. It was also said that the troops coming from Erzurum had allegedly repulsed the enemy troops by several *vests* (1 vest = 1.06 km.) in the outskirts of Ilıca.

On February 26, it came to the daylight that the Armenian detachment sent to Tekederesi from Erzurum was surrounded, that they were thoroughly dissolved, that the survivors fled disgracefully, and that the Ilıca detachment retreated running.

Colonel Morel, in his verbal order told me to open fire on the attacking Turkish troops; however, there were nobody attacking nowhere. There were panic driven Armenian mobs retreating on the Harput highway in a disorderly manner. There were groups retreating calmly along the Trabzon highway just like a convoy in a state of mobilization without stopping or spreading.

In the afternoon, it was understood that the enemy forces were around the Gez village[21] that was located at a distance of 6 vests to the city. According to my perceptions there were units of 1.500 men.

The number was unimportant, but they did not look like untrained kurdish bandits. It was clearly observed that they were well trained troops conducted and steered in a highly disciplined manner. The existence of several straggling cavalrymen next to them brought to mind that they were roughly organized kurdish detachments rather than orderly troops.

Turkish General Staff, Directorate of ATASE. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri* [The Biographies of the Division Commanders and Higher Ranking Generals Who Took Part in the Turkish War of Independence]. Ankara: TGS Printing House, 1989. pp. 177-179.

[20] A village affiliated to Erzurum.

[21] A village affiliated to Erzurum.

The state and the condition of the retreating troops were very sad and hopeless. They were either spreading along the road as if they were small liquid chains or coming together every now and then. It was evident that fear and anxiety prevailed them. Antranik took the lead of this chain that was gradually melting away. He managed to straighten the retreating people up; but soon they started dissolving again in exhaustion.

Our artillery fire continued until the evening. It ceased after the fall of dark. With the launching of defense measures against the kurds, all the officers were compelled to act gracefully as the circumstances of war demanded from honorable officers. Everybody was clearly aware of the fact that retreating at such a point would serve to libeling us eternally with cowardice and treachery. We had to resist the attacks at first.

Today, I learned what the Armenian forces understood from allocation of the artillery units, and from making use of them during the battle. My guns positioned in the Büyükkiremitli fortified emplacements were a *vest* ahead of the infantry units that were stuck in the direction of Harputkapı, and refused to go any further to provide cover for the guns.

Moreover, on the same day, the retreating units' not forgetting to take some moveable properties, steal the live stocks of the villagers, and kill the unarmed and innocent people whom they met on their way attracted my attention, despite the state of fear and panic they were living through since their departure from Tekederesi.

It seemed that the enemy's advance towards the city was unexpected. No orders were issued for battle and organization. It might have been issued, but I assure you that I did not receive such an order. I once heard that a scheme was devised for the infantry troops' capturing the main corridors of the city upon the giving of signs of alarm. I did not receive this order either.

I was to cover the fortified region by artillery fire and to prevent the kurdish forces from penetrating in. In the field, there were the infantry forces and the mountain artillery guns that were not under my command.

That day, and the day before, the police was not only gathering the men who were capable of working but the old and disabled Turkish men as well. When they were asked they used to say they were "gathering workers to clean the snow covered rail tracks."

In the evening I learned that one of the Armenian patrols under the command of an Armenian cadet tried to break into my house under the pretext of conducting a search, during the day, despite my name written on it. According to what he said he did not know who was living in the house. Upon decisive and strong resistance of my landlord this cadet, this insolent being, uttered the most despicable words to my spouse, and left without showing any signs of courage for taking my landlord, who was an elderly Turkish person, and the kurdish people who were in my service. The testimony of this cadet revealed that this absurdity stemmed from the orders Antranik issued.

On learning this, I had a door opened between my apartment and my landlady’s apartment so that the elderly landlady could take shelter in my apartment in case the Armenians come again to take the household away. She complied and had a door opened to my apartment through one of her neighbors.

That night they called me to Antranik’s office for a military council meeting. I went there together with Captain Joltkević, the Chief of Mobilization Department and Technical Services. I was taking him to all the meeting I was attending in those days so as to render him as a witness to talks held.

When we arrived at the meeting they had already started. It was evident that they need not my putting forward my ideas. There were, Antranik, Dr. Zavriyev, Colonel Zinković, Colonel Morel, Colonel Doluhanov, and several others at the meeting. Colonel Zinković read the telegram message by the Commander-in-Chief Odichelitzé to me. In his message, General Odichelitzé was mentioning about Vehip Pasha’s, the Commander of the Turkish Army, coded telegram message, where he informed him about his having given orders to his troops for launching an attack on Erzurum and deliver it. Consequently, General Odichelitzé ordered the destruction of all the guns in the reinforced emplacements and withdrawing of all the units.

Antranik had given me a written order on the destruction of those guns. General Odichelitzé was keeping his promise on the destruction of the guns, but his orders arrived late. It was impossible to destroy some of the guns. The Turkish forces had already intercepted our lines. But, we still had more than half of our guns to destroy. On the other hand, the sights and breech mechanisms removed were scattered all around, we could destroy them all but we needed two or three days to do it.

Antranik was yelling, swearing, and cursing at some people in Armenian. Dr. Zavriyev was both trying to calm him down, and telling us that Antranik was cursing and swearing at the Armenian administrators and statesmen who never wanted to fight at the fronts, and who abandoned the Armenian people and Armenia by sending a force of 3.000-4.000 men until then, although they had all the chance on their side earlier.

At last, Antranik explained his decision: to resist in Erzurum for another two days; and to evacuate the city to a maximum extent possible in this limited time. Antranik, disregarding our presence in the room, shamelessly, took his clothes of washed his face and hands, wore his pyjamas, and went to bed as if we were not there.

I informed Dr. Zavriyev about the arsonings and fires breaking out in the city. I told him about an incident I witnessed on my to meet him that day; there was a dozen shops burning to ashes in the town and no one was even attempting to extinguish the fire in the market place. He said necessary orders for extinguishing the fires in the city were already given.

I inquired Dr. Zavriyev about the gathering of the Muslim people and sending them to other places to work by the police. He said, they were gathered for the cleaning of the railroads. Upon my inquiring him, in great bewilderment, especially on the gathering of the elderly and the disabled, who were not capable of working at all, in the middle of the night and sending them to work right away; he said he did not know anything, but that he would investigate the issue.

I believe the words I had spent to Dr. Zavriyev about the coercion exerted on the civilian people previously created an enough sense of grief and anxiety for not turning a blind eye one the oppression and massacres carried out. He, as a member of the government, was trying to do his best in persuading the Armenians establish flawless relations with the Muslim population within the framework of the laws prevailing.

I used to observe such intentions among the Armenian intellectuals in Erzurum as well. I have no chance of knowing what they really have in their minds; but their words sounded as if they were full-heartedly standing against the most reprehensible acts and massacres. Dr. Zavriyev ought to have known the instincts of the other Armenians better than I did, but he did not.

After Antranik's placing himself in his bed comfortably, we passed on the other room. We dismissed following the talks we held about the implementation of the tasks Antranik had assigned us.

Resisting for another two days did not seem implausible at all. On the other hand it was possible to resist not just for two days but forty-two days as we had well-constructed wired trenches, strong city walls, a two times bigger defense force that was not only capable of resisting the attacking kurds but to the orderly units of a well organized army.

We were absolutely right in repelling the kurdish attacks; because, the Turkish government had already warned us expressing that the kurds were not complying with the orders issued, and that they were unable to keep them from fighting. In other words, the burden of defending ourselves from the kurdish raids was placed on our shoulders.

On my way back, I saw that the fires, I mentioned above, were being taken under control and even put out. The city, when observed from outside, looked quite calm. It was quite evident that there were no signs, or danger, of breaking out of massacres.

On returning to the artillery headquarters I gave my orders for declaring the guns hors de combat. They could have been destroyed within two days at the most. I was receiving reports pertaining to the withdrawal of the infantry units in the dark from my officers. I hardly found an opportunity to get in touch with Colonel Morel, and I conveyed all the reports to him. He told me that all the counter measures were taken, that reserve troops and reinforcements were sent to the city, and that there was no reason to feel anxious about.

I went home and slept at about 1 o'clock. At about 2 or 3 o'clock in the morning, I heard several distant rifle shots coming from the city. I heard the sounds of rammed doors in the city. I heard the same foot steps of the touring Armenian detachments who were gathering the townsmen in the daylight, as well as the voices of people. There were no signs of coming help. Having observed the arresting of the townspeople, I suddenly developed a feeling that the Armenians were getting ready for massacres feverishly and fervently.

After having evaluated the situation I came to the conclusion that: first, while were fighting with the Turks honorably and defending Erzurum, those blood-thirsty and coward Armenian "freedom fighters" were deceiving us with what they did from behind. They started to carry out full-scale massacres on the unarmed elderly, women, and

children without worrying about libeling their own names before the world public opinion, let alone libeling the reputation of the Russian officers. Those who did not know enough about the developments might have thought that the Russian officers were helping the Armenians in realizing their activities. Secondly, the attackers could have been the orderly Turkish forces. If they were not there yet, they would have come the other day at dawn, or later in the day. Fighting against the orderly Turkish units did not have any place neither in the peace plans of our Army Command nor in our given tasks.

Accordingly, I decided to visit Colonel Morel at dawn and ask him to stop the Armenians from committing massacres any more; if he was not capable of doing this, we would force them to comply by turning our guns over the Armenians and stopping them by means of threat, or by means of opening fire if the circumstances required. After ceasing of the battle, we would send the members of the parliament to hold talks with the Turkish forces for our evacuating the city within two days at the latest without shedding blood.

A plan had to be devised for the securing of full protection of the Muslim population while the Armenians were retreating. For example, a detachment might have been formed by the Russian officers, Russian officials (although very few in number), and Russian soldiers who remained in Erzurum. And to set up a Turkish detachment to help the Russians or give them under the Russian command.

I went to see Colonel Morel, together with Captain Joltkević, at dawn. On our way, I learned from the Reserve Officer Bagratunyanets that he received orders for withdrawal; that he wanted to destroy the arsenal, but that Colonel Morel wanted me to deal with the problems pertaining to the arsenal. I was amazed to hear such an order. This arsenal was not affiliated to me at all; but it was under the responsibility Colonel Doluhanov.

I explained Reserve Officer Bagratunyanets that destroying of the arsenal would not yield to a plausible end; that it would be an unnecessary show of power; that we, the Russian artillery officers, were betrayed as we were not informed of the orders of withdrawal; that we all lived near the arsenal; that we would die immediately in case of an explosion. My reasoning proved to be plausible, and the arsenal was saved.

On reaching Colonel Morel's headquarters we witnessed the fleeing of people. The American Consulate, where some Armenian offices were found, across the headquarters, was burning in flames. Everything was

in flames. Colonel Morel and Colonel Torkom were on their horses. They were prepared to leave. It was 7 o'clock in the morning.

When I inquired them about the situation, Colonel Morel said, they received orders for withdrawal at 5 o'clock in the morning, and that he did not understand how the orders did not reach me until then.

I was facing the very thing I was afraid of. They were running away under the cover of Russian officers and artillery. While the Russian officers were loading and firing the guns with their own hands to stop the enemy, the Armenian "warriors" were massacring the people behind them, and were robbing the people off their properties without fear. If I had not come, none of us would have learned about the orders issued for withdrawal.

They used to inform us about the orders, may them be trivial or not, by sending at least an officer. But now they did not do it.

I first thought of going directly to the fortified emplacement at Mecidiye to express my gratitude to the Armenian heroes(!), who were running away towards Kars wrapped tightly in their overcoats and flak jackets, with artillery fire; for having deceived us; for not giving us enough time to destroy our guns but committing most despicable massacres behind us; for betraying and libeling an honorable senior officer; and for betraying other officers under my command.

Thinking of the innocent people among them I abandoned my idea. There still were lots of chaste Russians, people of other nations, women and children in the city.

We set out to return to the artillery headquarters right away. The streets were full of running, panic stricken desperate mobs of Armenian forces. I could not see any Armenian officers around. The roads were covered with belongings, overcoats, military equipments, and food thrown away by the fleeing Armenians.

It was almost impossible to make our way out of the town as the roads were crowded with streams of people and wagons. We tried to pass through other roads. We changed our direction, and met with cries of the people, and noise of fusillades.

I could not see what was happening in the streets. My sight was blocked by a corner on the street. Only thing we were able to see was the blood that was covering the snow in the street. I ordered going back to where we returned from, thinking that there was a street

battle going on. When we returned to the crossroads, we left our car and started to walk the remaining distance.

Meanwhile an Armenian, the chief of police of the town, made his way out of the street where the noise of fusillades and cries of people came from. I realized that he was there also. At last my perceptions proved to be right.

On returning the headquarters I ordered the batteries to withdraw together with the infantry forces. I also ordered the allocation of means of transport for the artillery officers. Soon it was understood that all the means of transport of the artillery headquarters had been stolen as a result of the thoughtlessness of the commander of the Service Company during the night. The regiment's means of transport, which were attended by an officer during the night, were being taken away before our eyes. The stablemen who came out of the courtyard gate started to run away galloping in the direction of Kars without even bothering themselves coming to the artillery headquarters.

The Armenian soldiers, who were armed to teeth, were trying to get on the covered wagons in maddening fear. Some of them were unleashing the horses from the wagons, riding on them in pairs, and were fleeing the city bellowing.

They even tried to take my wagon, which I had left on the road, by using force. But, on my driver's resisting them, they wounded one of my horses, but still could not take the wagon.

We were able to save only two or three of the fifty wagons. Only few officers were able to make use of them. They loaded their belongings hastily and drove away.

There remained two wagons and two phaetons. We could have left the city by making use of them; but as the panic stricken, fleeing Armenians were shooting desultorily in the streets they deserted. We decided to stay in our houses involuntarily. Turks were guaranteeing to protect us, and our families, from the terror of the kurds.

It was understood later that if we were to leave neglecting the fusillade of the Armenians in the town, we would never have succeeded it. We had lost our contact with the Karskapı. Senior Lieutenant Mitrofonov, who tried leaving the city, was compelled to return.

After a while we heard that the Turkish forces entered the city. We thus learned that we were not fighting against the kurds only but against the orderly Turkish troops.

Almost all of the courageous Armenian infantry(!) had deserted the battlefield hastily under the cover of the night, and set out towards Kars. They were running away as if they were being chased by a storm. Even a storm could not have cleansed Erzurum from the Armenians as they purged the city off their existence by themselves.

The reality of finding hardly any dead or wounded Armenians in the defense lines and in the city itself denoted to their understanding of upright defense and how they resisted for a long time. Moreover, the fact that the Russian officers were the only prisoners of war, could not have testified any worse for the immense courage and dignity of the Armenians.

Upon learning the entrance of the Turkish forces into the city, I went out, together with my aide-de-camps, to meet and inform them about our presence in the town. We then learned that a teary was signed between Turkiye and Russia.

During the following days, on my way to the headquarters and on my way back home, lots of Turkish citizens in the streets were trying to embrace me, kiss my hands, and do whatever they could to show their gratitude.

Being aware of the fact that – if it was not for the Russian officers in Erzurum – the Turkish forces might not have been able to find any living Turkish person in the city, they were showing he same due respect towards the other Russian officers as well.

Now I am most grateful to God for not letting me leave the city with the Armenians – about whom the ancient Roman historian Petroni declared "The Armenians are certainly human, but at home they go all on fours;" and again about whom the Russian poet Lermontov justly said "Thou art a slave, thou art a coward, and thou art an Armenian!" – after witnessing what they did in Erzurum before their leave, and learning the number of the unarmed elderly people, women, and children whom they massacred.

Lt.Col. Tverdohlebov

April 16/29, 1918
Erzurum

CE QUE J'AI VU et VÉCU MOI-MÊME

(Erzurum 1917-1918)

Lt.Col. TVERDOHLEBOV

Depuis le temps jadis, l’hostilité Turc-Arménien connue par tous les publics d’Europe et de Russes ainsi que les événements de la guerre 1, n’ayant jamais été vus, On sait bien, que les Arméniens ne veulent, depuis autrefois, voir nul part les Turcs. Les Arméniens réussirent a montrer toujours que les Turcs faisaient des injustices, exerçaient la tyrannie contre eux-mêmes.

Les Russes qui ont des relations notamment avec des Arméniens et qui les connaissent mieux que des autres nations pensent a eux autrement a propos ses niveaux de la civilisation. D’après les Russes les Arméniens sont assez vulgaires, étonnants, avides, voraces et ils ne vivent qu’aux dépens d’autrui. Malgré cela, les villageois Russes en jugent autrement.

J’entendis dire des soldats Russes ces paroles-ci; “Les Turcs les tourmentèrent, mais ils ne purent ni les tuer ni les couper. Il valait mieux qu’ils les aient coupes tous sans exception.

Les soldats Arméniens qui se trouvaient parmi les confédérations Russes furent toujours acceptés à valeur inférieure par tous les domaines. Ces soldats-la préférèrent travailler à la service arriérée au lieu d’aller au champ de bataille. Entre les soldats Arméniens, on vit ceux qui s’étaient enfuis et qui s’étaient blessés; tout cela confirmait ces opinions.

Ce que j’entendis dire et que je vis moi-même durant deux mois qui passaient jusqu’à ce que les Turcs aient sauvé la ville Erzurum, est au dessus du mal à songer, à imaginer sur les Arméniens.

Aucun Arménien ne fut approché ni de la ville, ni des environs de la ville pendant l’occupation d’Erzurum en 1916 par les confédérations de Russe.

Au moment où le général Kaltin, commandant du corps d’armée 1. restait dans la région du commandement en chef a Erzurum et dans ses environnements, les confédérations militaires, parmi lesquelles il y avait des soldats Arméniens, ne furent pas envoyées à cette région.

Après que les mesures militaires prises après la révolution furent ôtées, les Arméniens attaquèrent sur la région d’Erzurum et ses environnements. A la suite de cet assaut à Erzurum et aux villages de cette ville, toutes les maisons furent pillées et des hommes furent tués. L’existence des Russes faisait de l’obstruction aux Arméniens, c’est pour cette raison qu’ils ne pouvaient pas traiter ces crimes devant eux. Tous les massacres, toutes les tueries et tous les pillages étaient faits, en cachette comme des voleurs.

Le comité d’exécution de la Révolution qui contenait surtout des soldats en 1917 commença à rechercher partout en vue de ramasser les armes du peuple. Comme les recherches ne purent pas être régulièrement faites la pillerie commença quelque temps plus tard, Les soldats continuèrent à piller autant que possible. C’étaient les soldats Arméniens qui pillaient toujours, Et également c’étaient eux-mêmes qui avaient peur de la guerre et qui reculaient devant l’ennemi.

Un jour où je passais sur le cheval par l’une des rues d’Erzurum, certains soldats desquels un soldat Arménien se trouvait comme le chef, amenaient deux vieux turcs âgés environs soixante-dix ans vers quelque part inconnu. Le soldat d’Arméniens en tête de la foule se dirigea vers moi avec son fouet en chaîne a la main. “Vous défendez ceux-ci, n’est-ce pas? Les Turcs nous coupent, malgré cela vous le aidez, c’est bien cela? » s’écria-t-il. D’autres soldats d’Arméniens furent également pour lui.

A cette date-là, les soldats Russes étaient tellement gâtés qu’ils battaient partout les soldats et même ils les tuaient. Ma situation devint mal. Pendant ce temps, un soldat, patrouille en tête d’officier arriva et ainsi changea de la situation. Les Arméniens se disparurent tout de suite. La patrouille dont il s’agissait, renvoya ces vieux Turcs sans les insulter.

A la date où les Arméniens qui restaient au champ de bataille ou bien qui venaient là, en courant, s'était produit toutes sortes de maux aux villageois Turcs jusqu'a ce que la confédération d'autre nations vînt. Les notables des Arméniens donnaient de la confiance en disant que des choses pareilles c'est à dire aucune méchanceté n'eut lieu. Et ils ajoutaient qu'ils essayeraient désormais de la paix entre les Turcs et les Arméniens et que, sur ce sujet, ils connaîtraient la réussite.

Au commencement on pensait que, les nuits, cette paix sereine et toutes sortes de tranquillité pourraient se produire. Mais plus tard on comprit que tout cela était embûche et stratagème. Les Turcs miliciens y renoncèrent immédiatement, parce que la plupart des patrouilles ne revinrent pas la nuit et qu'on ne put pas obtenir des renseignements sur eux. Les Turcs amenés déjà en dehors de la ville pour faire travailler, ne retournaient pas, on ne savait pas par conséquent ce qui leur arriva. A la suite de toutes ces méchancetés, les membres de Cour Martiale qui fut fondée ne punirent personne de peur qu'ils fussent condamnés à mort. On recommença à augmenter des massacres et des pillages.

Entre aux mois de Janvier et Février, une nuit, les soldats d'une guérilla tuèrent Monsieur Hacı Bekir, chez lui, gui était l'un des personnes connues d'Erzurum, Odichélidzé, commandant en chef ordonna aux colonels de confédération d'Arméniens que la désobéissance des soldats avait augmenté d'une manière affreuse.

De même il dit que la guerre mondiale 1. n'avait pas encore été résolue et également qu'on n'avait pas encore été accepte dans la conférence de paix de livrer cette zone aux Arméniens.

Mais quelques temps plus tard, on entendit dire des informations au sujet de massacres et de tueries des Turcs par les Arméniens, Moi-même, j'entendis dire tous les détails de ces massacres énoncés par Odichélidzé, commandant en chef.

Les massacres organisés par un médecin et un fournisseur Arméniens avaient été faits par les Arméniens. Comme je ne pus me souvenir précisément des noms de ces deux Arméniens, je ne peux les écrire dans ces lignes. A Erzincan, plus de 800 Turcs, sans armes, dans un état à ne pas se défendre, furent par malheur massacres. On creusa de grandes fosses et l'on amena les Turcs pour les être égorgés comme des moutons offerts en sacrifice et l'on les fut rempli dans de ces grandes fosses. Un arménien gui se trouvait en tête de ces fosses disait: « 70 Turcs et encore dix » et par conséquent on en égorgea dix et ainsi en jetant dans la fosse, ils les couvrirent de terre.

Ce fournisseur Arménien réunit environ 80 Turcs innocents dans une maison afin de s'amuser et au moment ou ils sortaient de la maison, il brisa, coupa en petits morceaux. Après le massacre d'Erzincan, les Arméniens équipés des armes ultimes modèles, se mirent à reculer vers Erzurum. Un artilleur Russe qui devait reculer de l'appui de logistiques en vue de protéger la ligne de l'appui de logistiques contre des attaques Kurdes voulut occuper une position, pour la guerre, certaines confédérations Arméniennes. Vu que faire continuellement la guerre ne plaisait pas aux Arméniens, une nuit pendant que les officiers Russes dormaient chez eux, les Arméniens mirent en feu a leurs maisons, les officiers Russes se sauvèrent avec tant de difficulté de l'incendie. Les objets de la plupart furent complètement incendiés. Entre ceux qui réculèrent d'Erzincan à Erzurum, les troupeaux de brigands Arméniens détruisirent les villages situés sur leurs voies, tuèrent tous les villageois. Ces massacres-là étaient faits avec brutalité.

Muyani, lieutenant d'artillerie, avait été témoin à un événement suivant dans le casino des lieutenants d'artillerie Russe à Erzurum: un arménien couvrit de plomb pour tuer un cocher Kurde, mais le cocher blessé tomba par terre, il ne mourut pas, l'Arménien voulut mettre le bâton a sa main du blesse qui était en train d'être a l'agonie. Comme les dents de kurde se cramponnèrent à cause de douleur incroyable, l'Arménien qui ne pouvait pas mettre le bâton au kurde en ouvrant le ventre de kurde innocent en lançant continuellement des coups de pied avec ses talons en fer de ses bottes à éperons le tua malheureusement.

Le général Odichélidzé dit que tous les Turcs qui n'avaient pas pris la fuite devant l'ennemi, avaient été tués et qu'il avait vu lui-même les enfants décédés, coupés du cou avec hache émoussée de guerre et ainsi périrent plusieurs enfants innocents.

Trois semaines plus tard du massacre d'Ilıca, Gryaznof, lieutenant-colonel, qui en revint raconta tout ce qu'il avait vu là-bas: Il rencontra plusieurs décédés, tous leurs organes mis en petits morceaux. Chaque Arménien qui passait par là, crachait au visage du turc et leur injuriait l'amas des morts, dans la cour d'une mosquée était d'un mètre et demi de haut. Parmi eux, il y avait des femmes, des hommes, des enfants et des vieillards de tout âge. Dans les morts, les femmes on s'apercevait franchement des assauts. On avait introduit une cartouche de pistolet aux organes de reproduction de plusieurs fillettes.

Le sous–lieutenant Gryaznof appela dans la cour de mosquée quelques-unes des filles cultivées qui étaient des employés de

téléphone et il montra ce qu'avaient fait les Arméniens, Les filles Arméniennes commencèrent a rire aux éclats au lieu d'en être désolées.

Un arménien, fournisseur de commandement de la demi-obscurité logistique, raconta lui-même la violence faite à Alaca à la date du 27 février comme ceci: Les Arméniens clouèrent une femme turque en vie sur le mur et puis ôtèrent le cœur de cette pauvre femme, ensuite le pendirent au-dessus de sa tête. On commença le premier grand massacre au 7 février. Les soldats d'artilleur, en saisissant les 270 personnes dans les rues, ils les déshabillèrent et ils les remplirent toutes dans la salle de bains de la caserne afin de réaliser leur but sexuel. Les 100 personnes de ces pauvres, grâce à mon dévouement furent heureusement sauvés. Celui qui avait réalisé toutes ces trahisons, c'était Karaqudeyef, officier adjoint d'Arménien entre les grenadiers attachés aux unités d'artilleurs. Ce jour-la quelques Turcs furent massacrés.

Au 12 février, à la gare de chemin de fer d'Erzurum, certains Arméniens avaient couvert de plomb plus de 10 musulmans sans armes. Quand l'un des officiers Arméniens avait dit à un détenu Arméniens, que l'on lui ferait une exécution capitale, il s'écria en colère en disant: « Où est-ce qu'on a vu qu'un Arménien avait été condamné à être pendu à cause d'un Turc? »

A Erzurum, les Arméniens recommencèrent à brûler le bazar Turc. J'entendis dire tout le peuple Turc de Tepeköy, dans la zone de régiment de cavalerie d'artillerie avait été tue, au 17 février. Le même jour Antranik[1] était venu à Erzurum. Je lui demandai de faire

---

[1] Il est né en 1865, Şebinkarahisar. Il a pris part à l'insurrection de 1885, inciter dans Şebinkarahisar. Il est allé plus tard à Istanbul, et a établi le contact avec les Daschnak. Après le fait de tuer le commissaire divisionnaire de police turc il a fui à Batumi. Em mai 16, 1895, il est allé à Sasun avec son 40 hommes, armés, et a rejoint le gang d'Arménien Serop et l'a remplacé sur sa mort. Il a massacré le nombreux Musulmans dans Sasun et dans ses environs dans deux ans. Il a même attaqué des villages Arménienne a torturé les Arméniens par les moyen différents. Il a reçu des bras et un soutien de munitions de Russie. Il est allé à Bulgarie dans 1906, et a massacré Musulmans dans Edirne, Keşan, Malkara, et dans Tekirdağ avec son gang pendant la guerre Balkan. Quand les régiments volontaires dans le Caucase ont rejoint la guerre Mondiale I comme les forces avancées de l'armée Russie, les Arméniens dans Selmas et ses environs a rejoint les forces de Russie sous sa direction. Quand il est venu à Erzurum, habillé dans l'unforme général Russie, en mars 2, 1918, il a repris du bureau de maréchal de principal de Col. Morel. Apres avoir réalisé le grand dommage et les massacres il a fui à Caucase. Il a organisé les Arméniennes dans le Karabagh, Zengezur et ses environs contre les turcs. Après la signature de Moúdhros Armistice il a dissous son gang et est allé à Paris en mai 15, 1919. Il a cherché le soutien dans Londres, Paris, New York pour l'établissement de

découvrir ceux qui avaient fait ces crimes affreux desquels je lui avais parlé. Leurs résultats ne sont pas encore précis.

Antranik promit dans le casino des officiers d'artilleur devant les yeux de tout le monde, qu'on ferait tout ce que l'on serait possible.

Ces paroles n'étaient que des promesses. Tandis qu'Antranik et un médecin, Zavriyef furent renvoyés à Erzurum par le commissaire militaire Caucasien en vue de rétablir le statut. Dans la ville, des désordres diminuèrent un tout petit peu. Un grand silence se faisait dans les villages ou les gens n'étaient pas vivants.

Lorsque les Turcs s'avançaient vers Ilıca, les Arméniens recommencèrent à les condamner. Les Arméniens en se trompant massacrèrent de nouveau les officiers Russes. Attendu qu'ils avaient peur des soldats Turcs, ils s'enfuirent vers l'arrière. On comprit que ces massacres avaient été conjecturés en faisant un projet en avance. Cette nuit-là, le nombre de ceux qui avaient été massacres, était 3.000 personnes Turques. Eux-mêmes, ils dirent cela en se glorifiant. Les Arméniens qui faisaient des défenses contre les soldats Turcs étaient tellement peureux qu'ils ne purent pas résister une nuit voire contre les soldats Turcs dont la somme était de 1.500 et qui avaient deux canons. Et finalement, eux, ils s'en allèrent.

Les prolétariats des Arméniens étaient complètement attaches, obéissants aux notables, surtout aux ordres des leaders.

Quoique tous les officiers de mon régiment fussent de nationalité Russe, tous les soldats étaient presque Arméniens. Contre ceux-ci nous n'avions nulles forces Russes et nous fîmes faire toujours nos ordres. Ces soldats ne firent jamais franchement de crimes. Même a Erzurum, la nuit où l'on fit des crimes affreux, dans la caserne dans laquelle il y avait des moyens de transport, au moment où un officier Russe était en garde, aucun des palefreniers Kurdes ne fut tué. Les palefreniers Kurdes sans armes étaient de 40 personnes, bien que les soldats d'artillerie d'Arméniens fussent de certain de personnes. En dépit de cela, c'était très important de ne pas être aucun mal.

Je ne veux pas parier que tous les Arméniens participèrent à ces crimes sans exception. On vit ceux qui pariaient que les Arméniens étaient dans la route sans issue et que ce n'était pas juste ce que l'on

---

plus grandes d'Armenia sur le sol turque. En mettant le blâme des massacres il a commis sur les turcs, il a fait de la propagande que les turcs a tué les Arméniennes. Il est mort aux Etats-Unis en 1927. Il a été cédé dans l'agriculture jusqu'à sa mort. Comme son corps n'a pas été voulu par Erivan, dans Armenia, il a été enterré en Paris.

fit par les Arméniens contre la population Turque. Même parmi les Arméniens mentionnées comme cela, il y en avait quelques-uns qui protestaient ces massacres incroyables, mais ceux-ci étaient en minorité. On acceptait ces gens-ci qui trahissaient à l'idéal Arménien, par la majorité et puisqu'ils pensaient à cela, la minorité fut tuée par la majorité Arménienne. Certains semblaient comme ceux qui étaient contre ces crimes soi-disant, en réalité ils massacrèrent en secret plusieurs Turcs, certains d'eux excitèrent les soldats, d'autres préférèrent se taire. Quant à un autre, il répondit aux Russes qui faisaient des reproches aux Arméniens d'une manière suivante: « Comme vous êtes Russes, vous ne pouvez jamais comprendre l'idéal de la nation Arménienne! » Les Arméniens sauvages, primitifs ne sentaient pas du tout de remords, parce qu'il n'en savaient rien.

La conscience des gens fut créée sans tache comme un diamant qui avait une valeur la plus précieuse et elle doit rester toujours précieuse. Quelques Arméniens répondirent à cause de reproches des Turcs comme ceci: « Les Turcs mon plus n'agissent pas ainsi afin d'anéantir les Arméniens? Ce que nous faisons, ce n'est que de les venger? »

Les événements qui viennent de se passer, démontrent d'une manière franche l'idéal des Arméniens. Ces événements ne peuvent pas être considérés par personne comme si ce n'était pas passé. Eux, les Arméniens, ils semèrent du vent, mais ils oublièrent les résultats de ces événements, c'est à dire celui qui sème du vent, fauche des tempêtes. Ils n'y pensèrent pas malheureusement!

Le 16 Avril 1918, Erzurum

Vers le milieu du mois de décembre 1917. L’armée russe du Caucase s'était retirée du front de sa propre initiative et sans l'autorisation ni de ses chefs ni du haut commandement. Le régiment d'artillerie de forteresse d'Erzurum partit avec le reste de l'armée et il n'y resta qu'une quarantaine d'officiers appartenant à ce régiment ou à la position de ces officiers étaient restés par devoir à la tête des batteries que leurs hommes avaient abandonnées. Plus de quatre cents canons se trouvaient dans les forts et, vu l'impossibilité de les déplacer, on les y avait forcément laissés. Quant à ces officiers, afin de sauvegarder leur honneur militaire, ils attendaient de leurs chefs ou l'envoi de nouvelles troupes ou l'ordre d'abandonner également les canons. Les officiers, qui étaient restés du 1er régiment après le départ de celui-ci, formèrent le deuxième régiment d'artillerie de forteresse d'Erzurum. Les Arméniens de cette ville profitant de la retraite de l'armée russe, s'étaient révoltés et avaient constitué une ligue arménienne sous le nom de « Ligue Militaire Arménienne » C'est à cette date-là que le commandement de l'armée affecta quatre cents d'entre eux tout à fait étrangers au service militaire, à ce, deuxième régiment. Une partie de ceux-ci déserta et quant au reste ils ne purent que servir comme sentinelles ou comme gardes des batteries.

Quelque temps avant la retraite de l'armée russe, les guerres civiles avait commencé dans le nord du Caucase. Les communications de la Russie avec la Transcaucasie se trouvaient ainsi interrompues, et le gouvernement provisoire constitué à Tiflis, avait pris le nom de « Commissariat de Transcaucasie »[2]. Ce gouvernement se déclara faire partie intégrante de la Russie et représenter provisoirement le gouvernement central jusqu'au retour des choses à la situation normale. Le Commissariat de Transcaucasie, décréta le 18 Décembre 1917, la formation d'une nouvelle armée pour remplacer celle qui s'était retirée. Cette nouvelle force devait, sur la base du principe des nationalités, former des corps d'armée russes, géorgiens, Musulmans et arméniens et avoir des unités recrutées parmi les petites peuplades circassiennes, osétiennes[3], assyriens et autres.

Jusqu'à l'intervention d'une décision au sujet de la nationalité à laquelle devaient appartenir des artilleurs, la garde de la position fortifiée de Deveboynu[4] à Erzurum resta composée de soldats arméniens, commandés exclusivement par des officiers russes. A l'instant du commandement, les cadres des formations d'artillerie étant également russes, personne ne pouvait prendre ces unités comme des forces arméniennes. D'ailleurs aucun ordre n'avait été donné établissant que ces troupes étaient arméniennes. Ces formations ont toujours porté le nom russe. Nous avons toujours servi dans l'artillerie russe, touché notre solde du trésor russe et été sous les ordres de commandants russes. Il n'y avait au régiment qu'une église russe administrée par un pope russe et point d'église arménienne.

---

[2] Suivre la Révolution russe, tous les partis, les associations, les comités militaires, les commandants d'armée dans Tbilissi et Caucase Méridional ont convoqué et ont déclaré un gouvernement provisoire le 11 octobre, 1917. Avec l'inclusion des Géorgiens, d'Azéris, et d'Arméniens ils ont trouvé l'Intendance de Caucase Méridionale, qui a eu une structure de gouvernement fédérale.

Izzet OZTOPRAK. « Kafkas Hükümeti » [le Gouvernement Régional du Caucase] dans *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* [Les Procédés de l'Huitième Colloque d'Histoire Militaire I]. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2003, p. 127.

[3] Ossétiennes est cru pour être la dernière génération des peuplades d'Alan historiques habite en le Caucase Septentrional. L'appel de Osetiennes se Eron (quelque appel se Gron). Leur langue est dite d'être très de ressembler au Polowi, un dialecte Iranien ancien. Aujourd'hui, le Osetiennes habite en deux administrations autonomes dans Osetia Septentrional et Osetia Méridional a localisé sur le ou le côté de la Chaîne de Montagne de Caucase. L'Etat Ottoman a reçu une vague de migration de Osetiennes depuis 1864. Aujourd'hui ils habitent environ Muş et Sarıkamış.

Hayri ERSOY – Aysu KAMACI; *Çerkes Tarihi* [L'histoire du Circassians], 3e ed. İstanbul: Tümzamanlar Yayıncılık, 1994, s. 128-129.

[4] Un passage entre les plateaux de Erzurum et Pasinler

Deux mois s'étaient presque écoulés depuis la retraite de l'armée russe et ni aucune recrue ni aucune formation appartenant à diverses nationalités n'étaient venues à Erzurum. La discipline n'avait pu s'établir au régiment. Les soldats désertaient, se livraient au pillage, et commencèrent bientôt à menacer les officiers et à leur désobéir ouvertement.

Le colonel Torkom, que j'ai appris être bulgare arménien, fut nommé commandant de la place d'Erzurum. Vers la mi-janvier 1918, un des notables de cette ville, dont le nom m'échappe, fut assassiné et sa maison pillée par des soldats arméniens d'infanterie. Le commandant en chef Odichélidzé manda auprès de lui tous les chefs des troupes et exigea la découverte des assassins dans un délai de trois jours. Il déclara aux commandants arméniens spécialement que ce crime mettait en jeu l'honneur arménien et qu'il fallait enfin mettre un terme à l'insubordination de leurs soldats, et aux atrocités qu'ils commettaient, faute de quoi il se verrait dans l'obligation de distribuer des armes à la population Musulmane afin qu'elle fût à même de se défendre. Le colonel Torkom répondit d'un air courroucé que les crimes et les vols commis par quelques brigands, ne pouvaient en aucune façon entacher la réputation de toute une nation et que tous les Arméniens n'étaient pas des brigands. Les officiers demandèrent alors au commandant en chef d'instituer une cour martiale et de faire appliquer le code pénal et la peine de mort envers les criminels. Il déclara qu'il procédait déjà au nécessaire; mais je ne sais si l'assassin a pu être découvert.

Si j'ai bonne mémoire, le 25 février le colonel Torkom, dans le but d'impressionner la population, organisa une revue de toutes les troupes cantonnées à Erzurum et une salve de 21 coups de canon fut tirée à cette occasion. Pendant la cérémonie, Torkom lut un discours en arménien à l'adresse du général Odichélidzé. Aucun de nous ne connaissant l'arménien, nous n'en comprîmes naturellement rien. Nous apprîmes dans la suite qu'il y était question de la constitution de l'Arménie et de la prise en mains, par Torkom personnellement de l'administration. Dès que le commandant en chef eût connaissance de la teneur de ce discours il éloigna Torkom d'Erzurum. Nous en déduisîmes que le gouvernement ne voulait en aucune façon de l'indépendance arménienne.

J'ai souvent entendu dire qu'à plus d'une reprise, l'état-major avait déclaré que les armes, matériel et autres effets donnés, aux Arméniens soit au front, soit des dépôts d'Erzurum et de ses environs, ne leur avait été confiés qu'à titre provisoire et ce, pour les

conserver, faute d'autres troupes, mais à la condition expresse de les restituer immédiatement en cas de besoin. C'est sur ces entrefaites que l'on apprit que les Arméniens massacrèrent de la façon la plus sauvage les pauvres Turcs inoffensifs et sans armes d'Erzincan et qui, à l'approche des troupes ottomanes, quittèrent cette ville et s'enfuirent vers Erzurum.

D'après les informations parvenues au commandant en chef et les déclarations des officiers russes présents à Erzincan lors du massacre, huit cents Turcs furent assassinés par les Arméniens qui n'eurent de leur côté qu'un seul mort. Il fut établi que les malheureux paysans turcs du village d'Ilıca, près d'Erzurum, furent aussi massacrés.

Le 7 février, dans l'après-midi, les soldats et les hommes de la milice d'Erzurum commencèrent à ramasser dans les rues un grand nombre d'individus et à les expédier vers une direction inconnue. Ceci attira mon attention et j'en demandais les raisons. On me répondit que l'on recrutait la main d'oeuvre nécessaire pour le déblaiement de la voie ferrée des neiges qui la recouvraient. Vers les trois heures, un des officiers de mon régiment, le sous-lieutenant Lipisky, me téléphona que quelques soldats arméniens de la caserne avaient amené cinq Turcs à la cour de cette caserne, qu'ils étaient en train de les battre et que, peut-être, ils finiraient par les tuer. Ayant essayé de les délivrer, cet officier se vit lui-même menacé par les armes et un officier arménien, présent à ce moment à la caserne, refusa de la proposition de sauver ces Turcs. Me faisant accompagner de trois officiers russes du voisinage, je m'empressai d'aller sauver ces malheureux. L'officier qui m'avait téléphoné et le maire d'Erzurum, Stavroski, vinrent à ma rencontre et me dirent qu'ils étaient à la recherche d'un Turc de leurs amis, arrêté dans la rue par les Arméniens. Ils ajoutèrent que les soldats arméniens s'opposaient par les armes à leur entrée dans la cour de la caserne. Lorsque nous en approchâmes, nous aperçûmes une douzaine de Musulmans sortant de la caserne, atterrés et s'enfuyant de tous côtés. Nous parvînmes à en retenir un, mais nous ne pûmes causer avec lui sans drogman. J'entrai sans difficulté à la caserne et demandai qu'on m'indiquât la place où étaient les gens ramassés dans les rues. On me répondit qu'aucun civil ne s'y trouvait; mais, en y faisant des recherches, je découvris près de soixante-dix Turcs enfermés dans le bain de l'édifice. La terreur se peignait sur leurs visages. Je me livrai tout de suite à une enquêta et mis ces malheureux en liberté tout en faisant emprisonner six soldats que je compris avoir été les promoteurs de

leur arrestation. Au cours de l'enquête, j'appris qu'un pauvre individu qui se tenait sur la toiture d'une maison voisine, avait été tué à coup de fusil par un soldat arménien demeuré inconnu. Les documents concernant cette enquête et la liste contenant les noms des Turcs sauvés, disparurent malheureusement avec toutes mes archives officielles lors de la reprise d'Erzurum par les Turcs, le 27 février. Mais on peut retracer les phases de ces événements en interrogeant les Turcs que j'ai sauvés et qui ma témoignent leur reconnaissance par des saluts affectueux, toutes les fois qu'ils me rencontrent. L'interprète Ali bey Pépénoff, au service du maire Stavroski, qui avait rédigé le procès-verbal de l'enquête pourrait facilement reconnaître ces individus dont il avait dressé la liste.

A la fin de l'enquête, il fut établi que le sous-officier d'infanterie arménien Karagudayef, attaché au régiment d'artillerie, avait été l'organisateur de ces actes et que pendant l'arrestation des Turcs chez eux, il avait fait enlever une grande partie de leurs meubles et effets par des soldats arméniens ayant déjà l'expérience de ces pratiques. Il fut écroué en même temps que ses hommes et le fait fut porté, vers le soir, à la connaissance du commandant en chef par le commissaire régional Zlatof et son adjoint Starovski. Ce même jour, les Arméniens avaient commis divers assassinats dans différentes parties de la ville et mis le feu au bazar turc.

Les meurtres étaient du reste quotidiens à cette époque, à Erzurum et ses environs. Un jour, j'empoigna moi-même un Arménien qui avait assassiné un Turc près du fort de Tafta[5], et le livrai au commandant de la place. On racontait partout que dès Turcs enrôlés comme ouvriers, disparaissaient sans laisser des traces. Les membres du Conseil de la Municipalité attirèrent sur ce point l'attention du commandant en chef.

Les officiers supérieurs d'artillerie, parmi lesquels je me trouvais, avaient présenté collectivement une requête au commandant en chef, sollicitant l'autorisation de quitter la place forte vu que leur présence n'y était d'aucune utilité, et qu'ils ne voulaient pas entacher leur honneur en restant spectateurs des atrocités arméniennes contre lesquelles ils ne pouvaient rien. Le commandant déclara avoir reçu une dépêche sans fil du général Véhib pacha[6], commandant de

---

[5] Un village a affilié au Dumlu quartier de Erzurum. Aujourd'hui Gökçeyamaç.

[6] Vehip (Kaçi) était né dans 1877, Khaniá, Crète. Il a été gradué de l'Académie Militaire dans 1987 et de L'école supérieure de guerre en 1900. Il a été premièrement nommé au Yémen, d'où il a été envoyé aux ordres de Diyarbakır Division. Dans 1907 il a été nommé au quatrième d'Armée dans Erzincan. Dans 1909, il a été premièrement nommé au Ministère de Défense,

l'armée ottomane, lui annonçant l'occupation d'Erzincan par l'armée ottomane et son intention de marcher en avant jusqu'à son entrée en contact avec les forces russes, comme seul moyen de mettre fin aux atrocités que commettaient les Arméniens contre la population de ces parages.

A la suite de cette avance, le Commissariat de Transcaucasie proposa la paix au gouvernement ottoman. La réponse parvenue par télégraphie sans fil portait que le commandant de l'armée ottomane acceptait avec plaisir cette proposition et qu'il l'avait transmise à son gouvernement pour les fins requises.

Le général Odichélidzé se mit en correspondant ce télégraphique avec le président du commissariat transcaucasien, Kététchkouri, et le commandant en chef, général Lébédinski, au sujet de notre demande. On lui communiqua en réponse qu'un ultimatum avait été adressé à l'assemblée nationale arménienne exigeant formellement la cessation des scandales des Arméniens, que la dite assemblée avait délégué le Dr. Zavrief et Antranik, pour mettre fin aux méfaits d'Erzurum, et que, quant à la suite à donner à la requête des officiers, ceci dépendrait de l'accueil que le gouvernement ottoman ferait à la proposition de paix. Ceux-ci devaient par conséquent, jusqu'à nouvel ordre rester à Erzurum. Ils remerciaient en même temps les officiers pour avoir jusqu'à lors accompli leur devoir et émettaient l'espoir que, en face du danger, devant lequel se trouvait encore la Russie, ils n'abandonneraient pas leur service jusqu'au dernier moment. Le commandant de l'armée, de son côté, dans un ordre du jour aux officiers, leur recommandait de ne pas quitter leurs postes, ajoutant qu'il ne tolérerait; en aucune façon qu'ils fussent molestés ou déshonorés, ce à quoi il s'opposerait par tous les moyens en son pouvoir. Ce fut donc sur l'ordre du commandant russe et dans l'intérêt de la Russie que nous restâmes à Erzurum. Nous apprîmes sur ces entrefaites du commissariat de Transcaucasie que le

---

alors à l'Académie de Guerre et au Kuleli, l'Ecole secondaire Militaire comme le Commandant des Ecoles Militaires. Il a pris la partie dans la Guerre Balkan comme le Commandant de Région Khaniá Fortifié; au Devant de Hijaz comme le Commandant de la 22e Division de Hijaz. Il a été nommé comme le Gouverneur et le Gouverneur de Hijaz. Il a servi au Devant de Çanakkale comme le Commandant de Groupe Méridional. Il était le Commandant de la 3e Armée au Devant d'Est du 1916 février au 1918 juin. Du 9 juin 1918 au 9 septembre 1918 il a servi comme le Commandant des Armées d'est Groupe. Il a pris sa retraite de l'armée le 18 octobre, 1918. Il est décédé le 13 juin, 1940.

Académie de Guerre Turc. *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar* [Les Commandants dont les noms sont mentionnés dans de cours l'Histoire de Guerre Turc]. İstanbul: 1983, p. 315-322.

gouvernement ottoman avait accepté la proposition de paix, et que les pourparlers commenceraient à Trabzon le 17 février 1918[7].

Le commandant de l'armée déclara verbalement à tous les officiers que, n'étant pas dans l'intention de se battre avec les Ottomans, on resterait à Erzurum jusqu'à la signature de la paix et que, selon les conditions du traité, les armes et le matériel seraient ou transportés en Russie ou entièrement livrés au gouvernement ottoman. Si, avant la signature de la paix, les troupes ottomanes tentait de reprendre Erzurum, les soldats et les officiers russes se retireraient en Russie, après avoir détruit leur artillerie. Ils recevraient en tout cas des ordres formels dans ce sens, sept jours auparavant.

Jusqu'à ce que l'on eût décidé si les officiers resteraient ou non à Erzurum, on se vit dans la nécessité d'adopter certaines mesures contre les attaques éventuelles des Kurdes; car le gouvernement ottoman avait déclaré officiellement, lors des pourparlers d'armistice que les Kurdes agissaient à leurs guises et n'écoutaient personne. Ce qui fit que, dès la fin de janvier, le commandement de l'armée résolut de poster un nombre suffisant de canons sur la ligne d'étapes Erzurum-Erzincan pour empêcher le pillage, par les Kurdes, des dépôts de vivres situés sur cette ligne. A cet effet, un officier, muni d'un ou de deux canons, fut placé à chaque étape. Lorsque les troupes arméniennes se retirèrent d'Erzincan sur Erzurum, ces canons furent aussi ramenés dans cette dernière ville. Vers le 10 février, les postes de Büyükkiremitli et Surp Nichan au-delà de la Porte de Trabzon reçurent chacun, dans le même but, deux pièces d'artillerie, et il en fut de même de quelques autres points de défense de la ville. On allait également mettre des canons entre les portes de Kars et de Harput, pour prévenir les attaquer des Kurdes du côté de Palandöken[8]. Mais ces canons, bons tout au plus contre l'attaque des Kurdes, n'auraient nullement pu tenir contre une armée régulière, munie d'artillerie. Aussi, vers le milieu de février, les canons se trouvant dans les positions éloignées, furent-ils démontés et les accessoires remises au dépôt central. La même mesure avait été prise pour les pièces postées dans les endroits plus proches. Quoique des ordres similaires aient été donnés pour les canons de Palandöken, ces ordres n'avaient pu cependant être exécutés. Il n'y avait que les canons destinés à repousser les attaques des Kurdes qui

---

[7] La paix de Trabzon parle commencé en mars 14, 1918. Kemal ARI. *Birinci Dünya Kronolojisi* [la Chronologie de la Première Guerre de Monde]. Ankara: Genkur. ATASE Başkanlığı Yay., 1997, p. 336.

[8] Un sous-quartier a affilié à Erzurum.

conservaient tous leurs accessoires. On ne s'attendait pas à une attaque prochaine des forces ottomanes que l'on croyait démoralisées et incapables d'agir avant l'été.

Le 12 février, des brigands arméniens, armés jusqu'aux dents, fusilla au su et au vu de tout le monde, près de la station du chemin de fer, une douzaine de Turcs. Deux officiers russes qui y étaient présents, essayèrent de sauver ces malheureux, mais ils furent eux-mêmes menacés par les armes et les pauvres Turcs furent exécutés.

Le 13 février, le commandant de l'armée proclama l'état de siège et institua une cour martiale avec ordre d'appliquer la peine capitale, conformément à l'ancienne loi. Le colonel Morel fut nommé commandant de la place forte d'Erzurum et un Arménien eut la présidence de la cour martiale.

Le commandant en chef et le général Guérassimof, commandant de la place forte, quittèrent le même jour Erzurum. Ils allaient désigner l'emplacement où l'artillerie devait se concentrer en cas de retraite. Je restais dans la ville en qualité de commandant de l'artillerie de la place forte. Le quartier général du colonel Morel se composait, en grande partie, d'officiers russes. Le chef d'état-major du régiment était le capitaine d'état-major Schneur.

Le colonel Morel prit une toute autre attitude après le départ du commandant en chef. Il déclara qu'Erzurum serait défendu jusqu'à la dernière extrémité et qu'aucun officier ni aucun homme, en état de porter les armes, ne serait autorisé à quitter la ville. Au moment où je communiquais à la cour martiale les noms des officiers qui désiraient partir, un des membres de cette cour, Sohoumian, déclara d'une voix forte qu'il tuerait de sa propre main tous ceux qui voudraient quitter Erzurum et, que, ceux qui le feraient en cachette seraient empoignés par les troupes arméniennes, postées à cet effet en force, entre Köprüköy[9] et Hasankale[10] et déférés à la cour martiale. Je compris que nous étions pris dans un piège dont nous pourrions difficilement nous sauver et il devint dès lors manifeste que l'état de siège et la cour martiale avaient été instituées contre les officiers russes et non contre les bandits arméniens. En ville, l'oppression continuait comme par le passé. La population turque qui, privée comme toujours d'armes et de défense, était en butte à toute espèce d'attaques, fut défendue, dans la mesure du possible, par les officiers russes qui

[9] Le sous-quartier a affilié au quartier de Pasinler de Erzurum. Aujourd'hui, Çobandede.

[10] Le quartier de Pasinler de Erzurum.

étaient sous mes ordres, et dont plusieurs usèrent de force pour sauver les Turcs que l'on arrêtait et dépouillait dans les rues. Caraïeff, qui remplissait les fonctions d'agent technique, abattit lui même avec l'arme qu'il portait un Arménien qui s'enfuyait après avoir dévalisé publiquement un Turc. La promesse faite par les Arméniens de punir ceux qui assassinaient des gens paisibles et non armés, ne fut pas tenue.

La cour martiale, craignant les Arméniens, n'en condamna aucun. Cependant ce furent ceux-ci qui demandèrent l'institution de cette cour; les Turcs eux, soutenaient avec insistance que jamais un Arménien n'en punirait un autre. Nous saisîmes ainsi la véracité du proverbe russe qui dit qu'un corbeau ne crève jamais les yeux à son semblable. Les Arméniens, capables de porter des armes, prenaient la fuite sous prétexte d'accompagner leurs familles qui quittaient la ville. Le sous-officier Karagudayef que j'avais fait emprisonner, fut élargi sans mon autorisation et à mon insu. Lorsque j'en demandai le motif au colonel Morel, il me répondit qu'une nouvelle enquête avait été faite et qu'elle avait établi l'innocence de cet individu. Or, moi et un ou deux de mes officiers étions les principaux témoins à charge des forfaits de Karagudayef et cependant personne ne nous avait interrogés. Je fis faire alors une enquête et procéder à des interrogatoires, par le régiment même et en transmis le dossier au colonel Alexandrof.

L'assassin que j'avais moi-même fait arrêter à Tafta ne subit non plus aucune punition. Le colonel Morel commença à craindre un soulèvement de la population turque d'Erzurum. La 17 février, Antranik arriva en cette ville. Le Docteur Zavarief, commissaire adjoint des territoires envahis, l'accompagnait. Ne nous étant jamais occupés des questions arméniennes, nous ignorions qu'Antranik était considéré par le gouvernement ottoman, comme un criminel et condamné à mort. Ce n'est qu'à la suite de mon entretien avec le commandant de l'armée ottomane, le 7 mars, que je l'appris.

Antranik était arrivé en costume de général de brigade russe. Il portait la quatrième classe de St.Vladimir, la croix de St.George de deuxième classe pour officiers et celle spéciale aux simples soldats. Son chef d'état-major, le colonel russe d'état-major Sinkievitch, l'accompagnait, Un jour avant l'arrivée d'Antranik à Erzurum, le colonel Morel fit connaître au public la teneur de la dépêche qu il avait reçue d'Antranik, portant que des mitrailleuses avaient été postées à Köprüköy pour anéantir tous les lâches qui quitteraient la ville. Dès son arrivée, Antranik prit en main le commandement de la

place et le colonel Morel lui fut ainsi subordonné. Quant à nous, nous restâmes toujours sous le commandement du colonel Morel.

Le jour même de l'arrivée d'Antranik, j'appris par mon officier de Tepeköy que, hommes femmes et enfants, toute la population de cette localité, comprise dans ma zone, avait été massacrée par les Arméniens. J'en informais Antranik dès ma première entrevue. Il y dépêcha en ma présence vingt cavaliers avec ordre d'arrêter rié fût-ce qu'un des assassins. J'ignore jusqu'aujourd'hui encore ce qui en est résulté.

Le colonel Torkom fit de nouveau son apparition et, un ou deux jours après l'arrivée d'Antranik, s'amena le colonel arménien d'artillerie Doulouhanof. Celui-ci me fit savoir au début qu'il serait mon chef en qualité d'inspecteur d'artillerie. Je répondis qu'ayant les attributions d'un commandant de division, je n'avais pas besoin de chef et qu'autrement je me retirerais Sur cela il fut déclaré que Doulouhanof était chargé de diriger l'artillerie de la place forte d'Erzurum et celui-ci me communiqua ses décisions, non en son nom, mais en celui du commandant de la place, Antranik.

Le capitaine en second Djamboladian, Arménien, commandant du bataillon d'artillerie sous mes ordres avait eu aussi des velléités de s'immiscer dans mes affaires. Lorsque je fis savoir que les projecteurs et les dynamos de l'artillerie seraient expédiés à l'arrière, il me déclara que, comme les Arméniens resteraient dans tous les cas à Erzurum, ceux-ci auraient besoin de tous ces appareils et qu'il ne saurait consentir à en enlever aucun. Il devenait dès lors évident que les Arméniens voulaient prendre le commandement entre leurs mains et ne laisser aux Russes que le rôle de personnel exécutif. Ils travaillaient à l'indépendance arménienne en se servant des Russes, mais s'efforçaient de ne pas se trahir, de peur que, les officiers russes, en les abandonnant, ils ne restassent sans officiers. Les déclarations ci-après du capitaine Pliât, commandant intérimaire du septième bataillon d'artillerie de montagne du Caucase, prouvent combien les Arméniens redoutaient le départ des officiers d'artillerie russes :

> En apprenant que le bataillon d'artillerie de montagne partirait le 7 février pour Sarıkamış, les Arméniens arrêtèrent, dès le 5, le commandant du parc d'artillerie qui, relâché par ordre du commandant de l'armée, fut de nouveau arrêté à trois reprises. Ils menacèrent de mettre

> Erzurum à sang si les artilleurs quittaient la ville. Les officiers d'artillerie, qui avaient été détenus, furent mis en liberté par les soins des officiers du quartier général russe, d'ordre du commandant, qui finit par renoncer à leur départ.

Il devint nécessaire de s'entendre avec le commandant du septième bataillon d'artillerie de montagne et nous décidâmes en secret de nous aider mutuellement si les Arméniens usaient de violence envers les officiers russes et exigeaient ouvertement que nous prêtions main forte aux intérêts arméniens. Comme force matérielle, nous avions entre nos mains des canons, des mitrailleuses et des officiers russes. Ceux appartenant aux régiments d'artillerie de montagne vinrent loger aussi près que possible les uns des autres et les officiers de l'artillerie de la place forte se groupèrent autour du quartier Musulman où se trouvait, dès le début de l'occupation de la ville, notre quartier général.

Après l'arrivée d'Antranik la peur d'un soulèvement de la population d’Erzurum redoubla dans le camp du colonel Morel. Celui-ci ordonna que les officiers russes capables se trouvassent au fort Mecidiye[11] pour diriger le feu, si une révolte venait à éclater, lorsqu'on arrêterait les promoteurs de l'insurrection, et il nous fut en outre intimé l'ordre de quitter le quartier Musulman pour nous installer au quartier arménien. Ayant vécu depuis deux ans 'côte à côte avec les Musulmans, nous ne fîmes que rire à cette frayeur imaginaire des Arméniens. Les officiers d'artillerie russes répondirent d'une seule voix et en termes catégoriques, qu'étant restés en service pour se battre contre un adversaire loyal et correct, ils ne consentiraient jamais à faire feu sur des femmes et des enfants. Car, il ne restait plus de doute que les Arméniens allaient finir par exiger le bombardement du quartier Musulman prétextant le soulèvement des malheureux Turcs.

Notre déménagement au quartier arménien était impossible pour plusieurs raisons: d'abord nous ne pouvions matériellement pas changer de domicile dans le délai prescrit. Ensuite, le départ des officiers russes du quartier Musulman permettrait aux Arméniens de se livrer librement ici à des massacres. Enfin les officiers russes iraient se fixer dans un milieu arménienne qu'ils tenaient à éviter, vu

---

[11] La Fortification de Mecidiye, par-dessus regardant l'au nord et la crique de Vank au nord-ouest, est localisé sur le (2042 m.) à l'ouest de Erzurum

leur méfiance envers les Arméniens. Les officiers du bataillon a'artillerie de montagne qui ne faisaient pas partie du cadre de la place forte, rejetèrent cette proposition. Les Arméniens se virent ainsi obligés de régler leurs affaires eux-mêmes et commencèrent à arrêter des gens sous provocation à la révolte. La proposition du colonel Morel de bombarder la ville m'ayant fortement impressionné, je crus urgent de conférer à ce sujet avec les officiers sous mes ordres. Nous tînmes à cet effet deux réunions à un jour d'intervalle. A la première assistèrent, en dehors de tous les officiers d'artillerie présents à Erzurum, deux officiers anglais qui s'y trouvaient depuis quelques jours, les colonels Morel, Sinkiévitch, Dolouhanof et Torkom; Antranik et le Dr. Zavarief.

En invitant les officiers anglais à cette réunion notre but était uniquement de leur faire constater de leurs propres yeux les rapports existant entre les officiers russes et le commandant arménien, de leur faire comprendre jusqu'à quelle mesure nos officiers pouvaient s'opposer à la sauvagerie des Arméniens afin que ces Anglais puissent à leur retour produire un document sur ce qu'ils avaient vu et constaté. N'ayant pas directement sous mes ordres ni de service télégraphique, ni téléphonique et sachant que les dépêches que j'expédiais n'étaient jamais transmises, j'exposai ouvertement tout ce que j'avais vu et appris au sujet de sauvageries arméniennes dans toute leur horreur et l'insubordination au plus haut degré de ces derniers, constatée par les événements que m'avait racontés le commandant en chef Odichélidzé. Comme conclusion, je déclarai que les officiers russes étaient restés à Erzurum par ordre de leur3 supérieurs, pour servir la Russie et non pas pour couvrir de leur réputation et de leurs uniformes les atrocités arméniennes et que nous demandions qu'une fin fût mise à cette barbarie et scandale ou que l'on nous permît de quitter nos postes et de nous retirer.

Les officiers qui prirent la parole après moi, appuyèrent tous, mes déclarations. Antranik répondit en disant que les arméniens étaient extrêmement reconnaissants à la Grande Russie dont ils formaient une fraction inséparable, qu'actuellement ils ne poursuivaient d'autre but que d'aider cette dernière, que ce qu'on qualifiait de massacres, n'était que la conséquence de l'inimitié séculaire turco arménienne, qu'il était venu en personne à Erzurum pour y assurer l'ordre et que s'il ne parvenait pas à se faire entendre des Arméniens et à empêcher les meurtres, il serait le premier à quitter la ville. Les délibérations se faisaient par l'intermédiaire d'interprètes. A .la question de savoir si les officiers qui le désiraient pouvaient quitter Erzurum, Antranik

répondit que ceux qui n'avaient pas assez de confiance dans leur courage, feraient mieux de s'en aller et qu'il se montrerait favorable à leur départ dans la mesure du possible. Le colonel Sinkiévitch déclara de son côté qu'il était convaincu qu'à Erzurum on ne servait que la Russie et que c'est, pénétré de cette conviction que lui-même s'y trouvait. A la fin, les officiers décidèrent d'attendre une dizaine de jours pour voir jusqu'à quel point se réaliseraient les paroles d'Antranik et agir en conséquence.

Cette séance avait eut lieu le 20 ou 21 Février. Peu après qu'elle eut pris fin, le colonel Doulouhanof nous avoua avec surprise, à moi et à d'autres officiers russes, qu'il n'avait jamais imaginé que ceux-ci eussent une telle aversion pour les Arméniens. Le lendemain Antranik fit placarder des affiches en turc portant que les auteurs de tout assassinat perpétré, soit contre la personne d'un Turc, soit contre celle d'un Arménien, seraient à tout prix découverts et soumis à la même peine; que les Musulmans pouvaient sans aucune crainte rouvrir leurs magasins et s'occuper de leur négoce et si quelqu'un parmi ceux embauchés et expédiés comme ouvriers, disparaissait, toux ceux chargés de l'expédition et de l'embauchent en seraient tenus responsables et y répondraient de leur vie.

En traversant une rue à cheval, le lendemain, avec le capitaine en second Djamboladian, commandant d'un des bataillons sous mes ordres, nous vîmes quelques individus en train de lire ces affiches. Djamboladian leur expliqua en turc que si les Musulmans ne se soulevaient pas, les Arméniens ne leurs feraient aucun mal. Ils répondirent que depuis deux ans, les Musulmans n'avaient fait rien de mauvais et qu'ils n'avaient nullement l'intention d'en faire dans l'avenir, mais que, se trouvant sans armes et sans défense ils priaient qu'on les épargnât et qu'on ne les assassinât pas sans motif. Je leur fis dire par Djamboladian que j'étais commandant de l'artillerie russe, que ni mes camarades, les officiers russes, ni moi ne désirions que la population Musulmane fut molestée et qu'à l'avenir, comme par le passé, nous la défendrions autant que nous pourrions. Beaucoup parmi ces Turcs, et particulièrement une ou deux personnes qui se rappelèrent avoir été sauvées par moi, lors des événements du 7 Février, confirmèrent mes paroles. Djamboladjian était membre du comité arménien.

La seconde réunion se composa exclusivement d'officiers russes et du docteur Zavarief. On y fit ressortir que le deuxième régiment d'artillerie de forteresse d’Erzurum n'appartenait point aux Arméniens, comme ceux-ci se l'imaginaient mais restait toujours un

régiment russe; qu'aucun de ses officiers ne s'était inscrit ni n'avait l'intention de s'engager comme volontaire chez les Arméniens; qu'aucun de nous n'était à leur service et qu'en somme le Gouvernement devait établir d'une façon formelle si ce régiment était russe ou arménien; dans le premier cas nous envoyer des soldats russes dans le second, permettre aux officiers qui ne voulaient servir que dans l'armée russe, de quitter ce régiment et expédier à d'autres fronts ceux qui ne désiraient pas servir au Caucase. [La cour martiale ne manifesta d'activité que dans cette seule question à laquelle elle opposa une fin de non recevoir!] et qu'enfin, s'il était vrai, comme le bruit en courait, que la Transcaucasie se séparerait de la Russie, les officiers russes devaient absolument être licenciés "pour les empêcher de demeurer ici dans la situation d'officiers étrangers. En base d'anciennes ordonnances, on décida que chaque officier pouvait recourir officiellement à ses supérieurs pour solliciter d'être mis à la disposition du Ministère de la Guerre ou être transféré à l'un des corps d'armée russes. Je déclarai que j’appuierais les requêtes qu'on m'adresserait dans ce sens et les faire parvenir au département compétent.

Pendant ces délibérations, il fut cité le cas du capitaine en second Yermolof, du 7me bataillon d'artillerie de montagne du Caucase, qui refusant de s'enrôler dans un bataillon arménien, nouvellement formé, avait demandé son rappel. On avait tâché de l'en dissuader, mais il insista. Le colonel Morel avait écrit alors au bas de la demande que cet officier n'étant pas apte au service, était mis à la disposition de l’état-major du front et on avait intimé à Yermolof l'ordre de quitter Erzurum dans les vingt-quatre heures. Ainsi on perdait un officier dévoué, dont le seul tort avait été de n'avoir pas voulu servir dans les rangs arméniens, et qui s'était entaché pour avoir publiquement accusé le colonel Morel de se compromettre pour avoir ouvertement démontré qu'il servait les intérêts arméniens.

Le docteur Zavarief répéta dans cette séance les propos qu'avaient tenus Antranik et releva qu'il était de l'intérêt delà Russie que nous restions à Erzurum jusqu'à la conclusion de la paix et que, comme officiers d'une nation civilisée, nous ne pouvions pas dire aux Arméniens: « Réglez vous-mêmes vos comptes avec les Turcs; égorgez-vous les uns les autres et que le diable vous emporte! Nous, Russes, nous n'interviendrons pas dans vos affaires intérieures! » Il ajouta que c'était pour nous un devoir d'humanité que de rester à Erzurum et empêcher le massacre des Musulmans. Ce discours n'eut pas l'effet voulu et, après la séance, le docteur lui-même reconnut

qu'il ne restait plus aucun espoir de voir s'améliorer la situation et que peut-être la totalité des officiers s'en irait.

Dix jours après la reprise d'Erzurum par l'armée ottomane, j'eus l'occasion de lire certains documents. Le docteur Zavarief y parlait ouvertement de l'autonomie à accorder aux Arméniens, mais, il était d'avis que, pour cela, il fallait pouvoir profiter des services des officiers russes. Le docteur Zavarief qui avait rédigé ces pièces avant son arrivée à Erzurum, s'était bien pénétré de l'état d'âme des officiers russes Nous n'étions que des militaires et n'avions nulle envie de nous occuper de politique. Ce qui fit que nous fûmes toujours indifférents à la guerre de partis arménienne.

Les promesses d'Antranik restèrent toujours à l'état de promesse. Le public n'y croyait aucunement. Les bazars demeuraient fermés. Tout le monde avait peur et on ne voyait personne dans les rues des quartiers Musulmans. Une ou deux boutiques aux abords de la Municipalité étaient les seules qui ouvraient pendant le jour et où quelques Musulmans s'y rencontraient. Aucun Arménien ne fut puni ; aucun criminel arménien ne fut découvert. Et comment pouvait-on punir des Arméniens innocents!! A cette dernière remarque des Arméniens, les officiers russes relevaient qu'ils avaient arrêté beaucoup d'Arméniens coupables, mais qu'aucun n'avait été puni. On lui répondait par le silence. On ne put mettre fin aux meurtres, mais les assassins s'efforcèrent d'agir en cachette. Les crimes commencèrent à être commis dans les villages éloignés de la ville et loin des regards des officiers russes. Les Turc des villages voisins disparurent et on ne pu savoir ce qu'il en advint.

Les villages éloignés recoururent aux armes pour se défendre. Les arrestations en ville se multiplièrent par peur de révolte. Je demandais au colonel Morel ce qu'étaient devenus les détenus s'ils ne couraient pas le danger d'être égorgés comme à Erzincan et si leur vie était en sûreté. Il me répondit qu'ils se trouvaient sous la garde de patrouilles de confiance, qu'une partie était expédiée à Tbilissi[12] et que l'autre était retenue comme otage à Erzurum.

Le service du ravitaillement commerça aussi à présenter des irrégularités. Quand on demandait du beurre pour le régiment d'artillerie l'employé de l'intendance, un Arménien, n'en donnait pas; tandis que si le sergent-major des compagnies arméniennes d'électricité en voulait, on lui en fournissait tout de suite, vu ses

[12] La capitale de Géorgie.

anciennes relations avec Antranik. Sous prétexte que celui-ci détenait tout le sucre de la ville en vue d'en faire une distribution équitable, nous ne parvenions jamais à en avoir quand nous en faisions la demande. Les officiers russes qui voyageaient en suivant la ligne d'étapes, se plaignaient des privations qu'ils enduraient en route. Les officiers arméniens, par contre, trouvaient partout un gîte et des aliments chauds. Vers le milieu de février, on affecta aux officiers d'artillerie deux wagonnets pour le transport de leurs effets et de leurs familles. L'état-major avait consenti à en accorder encore trois, mais, dès qu'il eût quitté Erzurum, la question traîna en longueur. On s'adressa à cet effet au colonel Sinkiévitch. Le fonctionnaire arménien, à qui la demande fut référée, déclara ne pouvoir y donner suite avant deux jours, lorsque, sous les yeux des officiers, toute espèce de moyens de locomotion étaient mis à la disposition des fuyards arméniens.

Sur les chemins, ces fuyards armés assassinaient tous ceux qu'ils rencontraient, soit par peur, soit pour les voler. Il devenait ainsi extrêmement dangereux d'expédier les familles et les effets sans escorte, mais de nouvelles troupes n'arrivaient pas et le peu de soldats d'infanterie dont on disposait n'obéissaient plus à personne. Avant l'arrivée d'Antranik, les compagnies d'infanterie refusaient d'aller au front. On pu ensuite les y expédier, mais elles désertèrent d'une façon scandaleuse et ce n'est qu'à coups de sabre ou de poing qu'Antranik pouvait ramener à leurs postes. Quant aux unités détenues de force sur le front par les officiers russes, elles s'étaient transformées en petites bandes.

Antranik avait peut-être des talents d'administrateur militaire; mais les ordres qu'ils transmettaient par le colonel Dolouhanof me surprenaient par leur absurdité.

Les Arméniens, Antranik en tête, avaient mis tout leur espoir dans l'artillerie russe. Mais ils ne songeaient pas que pour tirer avantage des canons de place forte, il fallait des soldats instruits et un nombre suffisant de fantassins exercés et disciplinés. Leur but principal était, comme les événements l'ont prouvé, de pouvoir s'enfuir sous la protection de nos canons. Les pourparlers de paix à Trabzon, étaient continuellement ajournés. Fixés d'abord au 17 Février, ils furent remis au 20 et puis au 25. Nous apprenions ces nouvelles par l'état major des troupes d’Erzurum. Les deux quartiers généraux que nous avions, dans cette ville, se trouvaient distants l'un de l'autre. Le téléphone de celui de la place forte étant détérioré et presque inutilisable, j'étais obligé de me rendre aux secondes deux fois par jour. Les

renseignements pris auprès du colonel Morel et de son état-major m'apprirent qu'il n'y avait pas de troupes régulières ottomanes aux environs d'Erzurum et que l'on ne se battait qu'avec des bandes kurdes et des villageois armés parmi lesquels il était resté quelques soldats exercés de l'armée ottomane lorsque celle-ci s'était retirée d'Erzurum en 1916.

On supposait que soit ces bandes, soit les groupes de paysans et soldats, avaient été organisés par des officiers ottomans venus dans ces parages, spécialement pour la défense des Musulmans. Les assaillants ne possédaient en tout que deux canons de montagne abandonnés par les Arméniens à Erzincan. Ils pouvaient attaquer dans là direction d'Erzincan, d'0ltu et de Fem, aussi bien que du côté de Kars et de Palandöken. Mais, on ne sait pourquoi le colonel Morel pensait qu'on n'attaquerait que du côté d'Oltu[13]. Le service de reconnaissance était très mal fait par les Arméniens. Les cavaliers affectés à ce service passaient leur temps à assassiner et à dépouiller les paysans. Leurs rapports étaient entièrement controuvés et fictifs. Les forces ennemies ayant attaqué les patrouilles de reconnaissance, présentées comme étant de deux mille hommes, se trouvaient en réalité être inférieures à deux cents. Les éclaireurs qui prétendaient avoir été cernés par trois, quatre cents ennemis, ne se gênaient pas d'ajouter qu'ils n'avaient eu qu'un mort et un blessé. Un jour, un officier arménien annonça par téléphone qu'un détachement de quatre cents hommes avait commencé à attaquer sa position. En réalité, il n'y avait eu que deux paysans sans armes sortis d'un village voisin et qui y rentrèrent bientôt. Pendant tout le temps qui s'écoula entre l'abandon d'Erzincan par les Arméniens et la reprise d'Erzurum par les Turcs, les patrouilles arméniennes n'amenèrent qu'un seul captif, un malheureux soldat de cavalerie qui, très probablement, avait les pieds gelés et ne pouvait marcher sans l'assistance d'un camarade.

Après la deuxième réunion d'officiers, quelques uns d'entre eux avaient sollicité leur transfert à d'autres unités. Lorsque je présentais leurs requêtes au colonel Morel, celui-ci s'emporta et déclara que, par décision de la cour martiale, il s'opposerait par la force à leur départ. Je lui fis observer que les canons se trouvant encore entre les mains des officiers russes, il se pourrait que ceux-ci répondissent à la force par un feu d'artillerie et qu'il faudrait accéder à leur demande, attendu qu'ils n'abandonnaient pas leurs postes mais sollicitaient

[13] Le quartier a affilié à Erzurum.

légalement un transfert. Morel me dit alors qu'il délivrerait à chaque officier partant un certificat, dans le genre de celui qu'avait eu le capitaine en second Yermolof, et que ceux qui voulaient entacher leur réputation n'avait qu'à essayer. Je rappelais à Morel les propos que le colonel Dolouhanof avait tenus à Tbilissi et à Batum[14] disant qu'il n'avait rien à attendre d'officiers maintenus à leurs postes contre leur gré, et celui-ci me répondit que, sur sa demande, on lui avait promis l'envoi à Erzurum d'une soixantaine d'officiers anglais d'artillerie.

J'appris sur ces entrefaites qu'un militaire russe ou polonais, remplissant les fonctions de chef de gare à Erzurum, avait été emprisonné pour n'avoir pas voulu continuer son service et maintenu par force à son poste. Sous prétexte de pouvoir exécuter promptement des ordres donnés, mais en réalité pour pouvoir parer à toute éventualité, j'enjoignis aux officiers l'ordre de se loger aussi près que possible les uns des autres afin de pouvoir se porter mutuellement secours le cas échéant.

Le capitaine en second Yermolof était parti le 25 février. Je lui recommandais de s'arrêter à Sarıkamış pour exposer au général Vichinsky, Chef de l'état-major, et au général Guérassimof, commandant de l'artillerie, notre mauvaise situation au milieu des Arméniens et les prier de nous sauver.

Le 24 Février, un aéroplane ottoman opéra quelques reconnaissances aux environs d'Erzurum. J'en déduisis que les forces turques se trouvaient déjà à Erzincan et peut être même à Mamhatun[15]. Le colonel Morel me dit alors avoir reçu des Turcs la proposition écrite d'évacuer Erzurum. Après l'occupation delà ville par les forces ottomanes, j'appris du commandant du corps d'armée turc Kazım Karabekir Pacha[16], que cette proposition avait un caractère défini et

---

[14] La ville géorgienne sur le coût de la Mer Noire

[15] Le quartier a affilié à Erzincan. Aujourd'hui, Tercan.

[16] Kâzım (KARABEKIR) Pacha: Etait né dans 1882, Istanbul. Il a gradué de l'Ecole Militaire dans 1902 et de l'Académie de Guerre dans 1905. Il a été nommé comme le Chef d'état major de la 1er Armée et la 6e Armée; le Commandant de 9e, 2e, 1re Caucase, 14e et les 15e Divisions ; et le Commandant du Fronts d'est le 14 juin, 1920 respectivement. Il a été nommé comme le Inspecteur 1er d'Armée le 21 octobre, 1923; mais comme il était membre de l'Assemblée de Grand National Turque (AGNT), il a été donné une feuille par un décret spécial en le 19 décembre, 1923. Il a été élu comme le Député de Edirne dans le premier et deuxième terme ; et comme le Député de Istanbul dans les cinquièmes et huitièmes termes du AGNT. Il a servi du président du AGNT de 1946 à 1948. Il est mort le 25 janvier, 1948. Il a donné des séminaires et des conférences nombreuses, et les livres publiés sur l'armée, politiques, et historiques, 44 dont a été publié.

Etat-major Général Turc, Directorat d'ATASE. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri* [Les Biographies des Commandants de Division et le

avait été faite par une lettre portant sa propre signature. Le colonel Morel ne lui attribua aucune importance et tâcha de me tromper en faisant passer cette lettre comme un document anonyme de propagande.

Les 24 et 25 Février, l'état-major de la place forte annonça que le front ne courrait aucun risque. Dans les parages de Tekederesi, seulement, des Kurdes se concentraient. On détacha contre eux quelques troupes qui empêchèrent leur mouvement eu avant. On racontait, d'autre part, qu'un second détachement expédié d'Erzurum avait refoulé l'ennemi à quelques verstes au-delà d'Ilıca. Mais le 26 Février le détachement arménien de Tekederesi fut cerné; celui d'Ilıca fut battu, et tous ceux qui purent s'échapper de ces deux détachements, s'enfuirent vers Erzurum.

J'avais reçu du colonel Morel l'ordre verbal de faire feu avec mes canons sur les assaillants, mais il n'y en avait d'aucun côté et on ne voyait partout que des soldats arméniens fuyant en panique vers Erzurum à travers la chaussée de Harput. Sur la chaussée de Trabzon, par contre, les troupes arméniennes opéraient leur retraite sur Erzurum, en masses serrées, avançant comme sur un champ de manœuvres. L'après-midi, on apprit que des troupes ennemies se trouvaient autour du village de Gez[17]. Je les évaluais à mille cinq cents hommes. Ils présentaient l'aspect d'un régiment bien dirigé et non pas de bandes d'irréguliers kurdes. Mais, les quelques cavaliers qui les encadraient leur donnaient un peu la forme de détachements réguliers kurdes. L'aspect, par contre, des Arméniens, qui battaient en retraite était pitoyable et leur état désespéré. Tantôt ils se déployaient en tirailleurs sur une petite étendue, et tantôt ils avançaient par petits groupes, l'air effaré et la frayeur peinte sur leurs figures. Pour mettre un peu d'ordre dans ce bouleversement, Antranik alla jusqu'à la ligne de tirailleurs et parvint à la faire un peu avancer. Mais les peureux arméniens, une fois à terre ne se relevaient plus. De notre côté, le feu d'artillerie continua jusqu'à la tombée de la nuit.

Dès que commencèrent les attaques des bandits kurdes et que nous fumes occupés à les repousser, tous les officiers russes renoncèrent à partir et s'efforcèrent de remplir leur devoir avec zèle peur ne pas être accusés de lâcheté.

---

plus Hauts Classer Générales Qui Ont Pris la Partie dans la Guerre d'Indépendance turque] Ankara: 1989. pp. 177-179.

[17] Un village a affilié à Erzurum

Je compris ce jour-là les idées que les Arméniens nourrissaient à l'égard de l'artillerie. Ceux qui étaient chargés de la garde de la batterie de Büyükkiremitli, ne purent être envoyés en avant. Au contraire ils abandonnèrent leurs batteries et reculèrent vers la porte de Harput. Les Arméniens qui fuyaient du village de Tekederesi[18], emportaient en partant, le bétail des environs et assassinaient les gens sans armes qu'ils rencontraient.

L'approche des Turcs vers Erzurum avait eu lieu dans un moment inattendu par l'état-major russe. Aucun ordre de combat ne nous avait été donné à cet effet, ou du moins s'il l'a été, il ne m'est jamais parvenu. Lorsqu'au dehors, les clairons sonnaient l'appel aux armes et le signal d'alarme, j'avais appris qu'on avait antérieurement assigné à chaque section d'infanterie la place qu'elle devait occuper. Mais cet ordre non plus n'était pas arrivé jusqu'à moi.

Ma tâche était très simple; prendre l'ennemi sous le feu de mes canons pour l'empêcher de dépasser la ligne des forts. Dans les positions avancées il y avait, avec l'infanterie, des canons de montagne qui n'étaient pas sous mes ordres.

> Ce jour-là, et jusqu'au soir, les milices de la ville (arméniennes) arrêtèrent, sans discontinuer tous les Musulmans de la ville y compris les vieillards et les malades. Ils prétendirent les enrôler comme ouvriers pour enlever la neige de la voie ferrée. J'appris le soir qu'un Arménien étudiant, d'une université, s'était présenté chez moi avec une patrouille pour y opérer soi-disant des recherches. La porte de mon logement portait mon nom. Sur l'opposition de ma famille, il nos a ni pénétrer dans la maison, ni amener un vieux turc qui en était le propriétaire, ni nos quelques domestiques kurdes, mais il se contenta de vomir un flot d'injures. L'étudiant déclara que tout ceci se faisait d'après les ordres d'Antranik. Je fis percer une porte entre mon logement et l'habitation de mon propriétaire turc pour que celui-ci put se réfugier chez moi si jamais on revenait le chercher.

Les derniers temps, toutes les fois que j'allais m'entretenir avec Antranik ou son état-major, j'emmenais toujours avec moi le

[18] Un village a affilié à Erzurum

capitaine Julkévitch, directeur de la section de mobilisation, pour qu'il fût témoin de mes rapports avec les susnommés. Un soir, nous allâmes avec ce dernier à la réunion des officiers. Nous remarquâmes que la séance avait déjà commencé avant notre arrivée. Antranik, le Dr Zavarief, les colonels Sinkiévitch, Morelet Dolouhanof et quelques autres y prenaient part. Dès qu'on nous aperçut, le colonel Sinkiévitch donna lecture de la dépêche suivante du commandant Odichélidzé:

> Le commandant de l'armée ottomane, Véhib pacha, ayant informé par télégraphie sans fil que ses forces ont reçu l'ordre d'occuper Erzurum, les canons de la place forte devront être détruits et les troupes retirées.
>
> Signé:
> ODICHELIDZE

Cet ordre étant parvenu un peu tard, nous ne pûmes accomplir l'œuvre de destruction qui aurait exigé deux à trois jours.

Antranik emporté, blasphémait et vociférait en arménien. Le docteur Zasrarief tâchait de le calmer et nous traduisait ses paroles:

> Au lieu d'expédier dix à quinze mille hommes, disait-il, à l'intention des chefs arméniens, pour conserver Erzurum, ils sont restés à l'arrière et ont anéanti ainsi la nation arménienne et l'Arménie. Des quelques miliers d'Arméniens qu'on a sous la main, aucun ne veut aller au front. Maudits soient leurs chefs!

s'écria-t-il.

Antranik nous fit connaître sa décision qui consistait à tenir encore deux jours à Erzurum et à ne l'évacuer qu'après y avoir causé toutes les destructions possibles. Il se déshabilla ensuite comme s'il n'y avait eu personne dans la chambre, et se mit au lit.

Les incendies qui éclataient dans différentes parties de la ville n'étaient pas éteints et les milices enlevaient, pendant la nuit, jusqu'aux vieillards et aux malades Musulmans pour les expédier vers des destinations inconnues. J'en parlais au docteur Zavarief qui me

dit que des ordres avaient été donnés pour éteindre les incendies et ne pas arrêter les Musulmans. Dans mes précédants entretiens avec le docteur, il me répétait souvent qu'en sa qualité de membre du gouvernement, il désirait ardemment qu'aucune irrégularité ne fût commise et qu'il consacrait tous ses efforts à atteindre ce but. J'entendais les mêmes paroles répétées par d'autres intellectuels arméniens. Je ne sais quels sentiments intimes ceux-ci pouvaient nourrir, mais il est indéniable qu'il yen avait parmi eux qui blâmaient ouvertement toute idée de meurtre et de pillage et le docteur Zavarief devait connaître mieux que moi l'idéal arménien.

Après quelques délibérations sur la façon d'appliquer la décision d'Antranik, chacun rentra chez soi. Les positions avancées et le nombre des défenseurs dont on disposait étaient à même de défendre la ville, non pas deux, mais quarante-deux jours et ce, non seulement contre les kurdes, mais même contre des forces régulières. Le gouvernement turc ayant officiellement déclaré, lors des pourparlers d'armistice, qu'il ne pouvait se faire entendre de Kurdes, nous étions obligé de prendre toutes les mesures pour parer à une attaque de ces derniers.

Le soir, en regagnant mon logis, je remarquais que les incendies avaient été éteints et que le désordre avait cessé. Je donnai les instructions nécessaires pour la destruction des canons. Ceci pouvait être fait en deux jours; mais j'appris par les rapports de mes officiers que, à la faveur de la nuit, les soldats d'infanterie abandonnaient les tranchées. Après beaucoup de difficultés, je pus me mettre en communication téléphonique avec le colonel Morel et lui transmis mes informations. Il me répondit que les dispo ordres avaient été donnés pour éteindre les incendies et ne pas arrêter les Musulmans. Dans mes précédents entretiens avec le docteur, il me répétait souvent qu'en sa qualité de membre du gouvernement, il désirait ardemment qu'aucune irrégularité ne fût commise et qu'il consacrait tous ses efforts à atteindre ce but. J'entendais les mêmes paroles répétées par d'autres intellectuels arméniens. Je ne sais quels sentiments intimes ceux-ci pouvaient nourrir, mais il est indéniable qu'il yen avait parmi eux qui blâmaient ouvertement toute idée de meurtre et de pillage et le docteur Zavarief devait connaître mieux que moi l'idéal arménien.

Après quelques délibérations sur la façon d'appliquer la décision d'Antranik, chacun rentra chez soi. Les positions avancées et le nombre des défenseurs dont on disposait étaient à même de défendre la ville, non pas deux, mais quarante-deux jours et ce, non seulement contre les kurdes, mais même contre des forces

régulières. Le gouvernement turc ayant officiellement déclaré, lors des pourparlers d'armistice, qu'il ne pouvait se faire entendre de Kurdes, nous étions obligé de prendre toutes les mesures pour parer à une attaque de ces derniers.

Le soir, en regagnant mon logis, je remarquais que les incendies avaient été éteints et que le désordre avait cessé. Je donnai les instructions nécessaires pour la destruction des canons. Ceci pouvait être fait en deux jours; mais j'appris par les rapports de mes officiers que, à la faveur de la nuit, les soldats d'infanterie abandonnaient les tranchées. Après beaucoup de difficultés, je pus me mettre en communication téléphonique avec le colonel Morel et lui transmis mes informations. Il me répondit que les dispositions nécessaires ayant été prises et des renforts expédiés, il n'y avait aucun danger à craindre.

Entre deux et trois heures du matin, quelques coups de feu furent tirés dans la ville et, à l'instar de ce qui se passa les jours précédents, on commença à distinguer dans les rues des voix arméniennes, des coups de hache et le bruit de portes que l'on brisait et des gens que l'on emportait. Deux pensées me préoccupaient: 1° celle de voir des officiers russes compromis avec les Arméniens par ceux qui, ne voyant pas de leurs propres yeux les sauvageries des bandits arméniens, *(champions de la liberté !!)* pouvaient s'imaginer qu'elles étaient autorisées par ces officiers; 2° que des troupes régulières ottomanes pouvant se trouver parmi ceux qui attaquaient la ville, et la décision, l'ordre et le désir du commandant en chef étant d'évacuer Erzurum et non pas de se battre avec les troupes régulières, quelque malentendu n'ait pu surgir. En présence de ces deux éventualités, je décidai d'aller de bon matin voir le colonel Morel et lui proposer: 1° Dans le cas où il ne se sentait pas à même d'arrêter le banditisme des Arméniens, de diriger une partie de nos canons sur ces derniers pour les y mater, au besoin, par le feu; 2° de dépêcher des parlementaires auprès des forces ottomanes pour leur notifier que toute opération militaire serait suspendue et la ville évacuée et remise dans l'espace de deux jours sans effusion de sang ; et, enfin, pour empêcher les Arméniens de se livrer à des massacres pendant l'évacuation, de former, sous le commandement d'officiers russes, des détachements où il n'entreraient pas d'Arméniens. Je me rendis à l'aube chez le colonel, en compagnie du capitaine Julkiévitch. En route nous rencontrâmes devant le dépôt de munitions d'artillerie le sous-lieutenant Bagradonian. Il me dit que la retraite ayant été ordonnée, il voulait mettre le feu aux munitions, mais qu'il fallait pour

cela un ordre de ma part. Cela me surprit, car le dépôt de munitions dépendait du colonel Dolouhanof. Néanmoins comme une explosion nuirait à la population autant qu'aux officiers russes et que les artilleurs n'avaient reçu aucun ordre dans ce sens, je parvins à en dissuader le sous-lieutenant et à sauver les munitions.

En approchant du quartier général du colonel Morel, je vis que tout le monde fuyait. Vis-à-vis, la maison du Consul d'Amérique était en flammes. Les colonels Morel et Torkom étaient à cheval. Ils avaient chargé leurs effets sur automobile et quelques voitures et étaient prêts à partir. Il était sept heures du matin. Je demandai ce qui se passait. On me répondit qu'à cinq heures l'ordre de retraite avait été donné et qu'il était incompréhensible qu'il ne me fût pas encore parvenu. Ce que je redoutais arriva. Tandis que les officiers russes pointaient eux-mêmes leurs pièces et s'efforçaient d'arrêter les assaillants, les Arméniens à l'arrière, se livrèrent au massacre et prirent ensuite la fuite. Sans mon arrivée aucun officier russe n'aurait eu connaissance de l'ordre de retraite. On me fournissait le moins de détails possible sur les évènements, tout en me communiquant d'un autre coté, un tas de circulaires et d'ordres relatifs à des questions qui ne me concernaient en rien.

Ma première idée en cette circonstance fut de courir au fort Mecidiye pour envoyer par des shrapnels un salut et des remerciements aux braves Arméniens!! qui, emmitouflés dans de grosses jaquettes de protection contre les balles, fuyaient vers la chaussée de Kars pour échapper aux coups de feu. Mais j'y renonçai de peur de faire du tort aux innocents qui auraient pu se trouver au milieu des fuyards, beaucoup de gens étant restés avec leurs familles à Erzurum.

C'est ainsi que, dupes des conquérants Arméniens!! Les officiers russes n'avaient pu détruire leurs canons. Nous retournâmes au quartier général. En route nous rencontrâmes un tas de fuyards arméniens qui, de frayeur, avaient perdu la tête. Les chemins, encombrés de leurs meubles et effets, étant impraticables, nous prîmes par des rues moins fréquentées. On y entendait des clameurs et des fusillades sans apercevoir ce qui se passait au delà. Les tâches de sang qui se voyaient sur la neige, faisaient supposer qu'un combat se livrait dans ces parages. Nous rebroussâmes chemin et, arrivés à un carrefour, nous descendîmes de notre voiture et avançâmes à pied. L'Arménien commandant la milice débouchait à cheval d'une ruelle et sa vue raffermit mes suppositions.

Arrivé au quartier général, je donnai ordre à mes batteries d'effectuer leur retraite en même temps que l'infanterie et je recommandai de mettre des chariots à la disposition des officiers d'artillerie. J'appris que les charretiers au service des transports avaient tous pris la fuite dans la soirée. Des déserteurs arméniens, armés de pied en cap, avaient dételle les voitures et, se mettant à deux sur chaque cheval, s'étaient acheminés vers Kars. Ils avaient tenté d'enlever également les chevaux de ma voiture; mais mon cocher s'y étant opposé, ils avaient fait feu et blessé l'une des bêtes sans toutefois emporter l'autre. Sur cinquante voitures, que comprenait notre service de transport, nous ne pûmes en utiliser que deux ou trois dont quelques officiers profitèrent pour partir à la hâte avec leurs effets. Il y aurait eu peut-être possibilité de tirer parti de quelques autres moyens de transport; mais les fuyards arméniens dans leur peur faisaient feu à tort et à travers et, pour nous préserver de leurs balles, nous fûmes obligés de chercher refuge dans les maisons. Les Turcs nous assurèrent qu'ils nous protégeraient, nous et nos familles, des attaques des Kurdes. Du reste si, sans prendre garde aux balles que les Arméniens faisaient sottement pleuvoir, nous avions persisté à avancer, nous n'aurions pu passer par la porte de Kars que détenaient les Turcs. Le capitaine en second Mitrophan, qui en était tout près, n'avait pu la traverser et s'en était retourné.

En apprenant peu après, l'entrée des forces ottomanes dans la ville; nous sûmes que les assaillants se composaient de troupes régulières et non pas seulement de Kurdes. La courageuse infanterie arménienne!! profitant de l'obscurité avait fui pendant la nuit vers la chaussée Erzurum-Kars, avec la rapidité de l'orage. Un véritable orage n'aurait pu, en si peu de temps, nettoyer Erzurum delà souillure arménienne. Ni dans la ville, ni dans les tranchées, on ne trouva d'Arméniens blessés ou tués, ce qui démontre la ténacité de leur défense!! Le fait que les prisonniers faits par les Turcs à Erzurum, étaient principalement des officiers russes, témoigne également combien grands étaient les sacrifices faits par les Arméniens!!

Dès que j'appris l'occupation d'Erzurum par les troupes ottomanes, je m'adressai à celles-ci avec mon aide de camp pour signaler notre présence. Ce n'est qu'à ce moment là que j'appris la conclusion de la paix entre la Russie et la Turquie.

> Les Turcs que je rencontrais en chemin me serraient la main, me remerciant de les avoir sauvés. Ils témoignaient la même reconnaissance aux autres officiers russes; car, sans eux, les forces ottomanes n'auraient trouvé aucun Turc à leur entrée à, Erzurum.

Pétrone, le Romain, écrivait: « Les Arméniens sont des hommes, mais ils marchent chez eux à quatre pattes. »

Et le poète russe Lermontof disait: « Tu es esclave, tu es couard, tu es Arménien! »

Le, 29 Avril 1918

RUSÇA BELGELERİN TIPKIBASIMLARI

FACSIMILE EDITION OF THE RUSSIAN ORIGINALS

A	1/2
D	1069
F	1-70

Записка

объ отношеніи армянъ къ турецкому населенію города Эрзерума и прилежащихъ къ нему мѣстностей съ начала Русской революціи до занятія Эрзерума турецкими войсками 27 февраля / 12 марта 1918 года.

Записка эта является дополненіемъ къ „очерку положенія 2-го Эрзерумскаго крѣпостного артиллерійскаго полка", но составлена такъ, что можетъ служить и самостоятельнымъ документомъ.

Старый историческій вопросъ о враждѣ турокъ и армянъ до настоящей войны представлялся общественному мнѣнію Европы и Россіи, вѣроятно, далеко не въ томъ видѣ, въ какомъ оно увидитъ его теперь.

Ненависть армянъ къ туркамъ извѣстна издавна. Армяне всегда выставляли себя мучениками и страдальцами; всегда они умѣли обрисовать себя невинно угнетаемымъ и притѣсняемымъ народомъ, народомъ переносящимъ тяжелыя муки за свою религію и культурность.

Русскіе люди, жившіе къ нимъ поближе и соприкасавшіеся съ ними, были нѣсколько иного мнѣнія объ ихъ культурности и объ ихъ способностяхъ. Ихъ считали народомъ достаточно бездарнымъ, паразитнымъ и жаднымъ, могущимъ жить только на тѣлѣ другого народа. Простонародье русское судило проще: отъ русскихъ солдатъ не разъ приходилось мнѣ слышать фразу — „хорошіе люди армяне; рѣзали турки ихъ, да плохо рѣзали; а надо было-бы всѣхъ вырѣзать."

Армяне солдаты въ русскихъ войскахъ считались элементомъ послѣдняго, дряннаго, сорта. Сами они стремились всегда помѣститься на должностяхъ нестроевыхъ и укрыться отъ фронта. Массовое дезертирство и огромное количество искусственныхъ раненій, съ цѣлью уйти отъ боя, среди солдатъ армянъ въ началѣ войны — достаточно подтвердили это мнѣніе.

Но то, что пришлось мнѣ увидѣть и услышать за послѣдніе два мѣсяца до вступленія въ Эрзерумъ турецкихъ войскъ — превзошло предѣлы всякихъ предположеній и всякаго воображенія объ армянахъ.

Послѣ занятія русскими войсками Эрзерума въ

1916 году армяне въ него и въ окрестности его не допускались, если они не состояли въ войскахъ; это мудрое распоряженіе исполнялось все время пока территорія Эрзерума находилась подъ начальствомъ Командира I Корпуса Генерала Калитина.

После революціи, когда всѣ препятствія для всѣхъ были уничтожены, армяне хлынули широкой волной въ завоеванныя мѣстности вокругъ Эрзерума и въ самый Эрзерумъ.

Одновременно съ этимъ нашествіемъ начались единичные грабежи съ вырѣзываніемъ цѣлыхъ семействъ въ городѣ и въ селеніяхъ. Присутствіе русскихъ войскъ и людей не позволяло армянамъ дѣлать это открыто; грабили и рѣзали по разбойничьи, исподтишка, опасливо.

Весной 1917 года Эрзерумскій революціонный исполнительный Комитетъ, состоявшій преимущественно изъ солдатъ, устроилъ въ Эрзерумѣ повальный обыскъ, съ цѣлью обнаружить и отобрать у жителей оружіе. Обыскъ былъ совершенно не организованъ и превратился въ ограбленіе населенія разнуздавшейся солдатской массой.

Особенно старались безчинствовать и насильничать солдаты армяне, въ бою первые трусы. Проѣзжая въ тотъ день верхомъ по улицѣ, я встрѣтилъ толпу солдатъ, ведшихъ двухъ престарѣлыхъ турокъ, лѣтъ по семидесяти. Во главѣ солдатъ былъ солдатъ-армянинъ, съ желѣзнымъ прутомъ въ рукахъ, блѣдный отъ злобы. На улицахъ стояли глубокія лужи и грязь.

Толпа, состоявшая преимущественно изъ солдатъ армянъ, швыряла всю дорогу несчастныхъ стариковъ по лужамъ и по грязи съ одной стороны

улицы на другую; старики падали въ грязь, поднимались и кто снова избивали и глумились надъ ними.

Я заступился за стариковъ, сталъ срамить толпу и уговаривать обращаться съ этими людьми по человѣчески. Вожакъ съ желѣзной палкой злобно сталъ наступать на меня съ крикомъ: „Вы что заступники? да? они насъ рѣжутъ, а Вы что заступники?"

Толпа стала тоже наступать. Въ то время русскіе солдаты уже настолько распустились, что повсемѣстно уже и били своихъ офицеровъ и убивали. Положеніе становилось острымъ. Избавилось оно внезапно, съ появленіемъ организованнаго патруля подъ командой офицера. Армяне солдаты мгновенно скрылись, а русскіе повели стариковъ дальше уже безо всякихъ насилій.

Съ началомъ ухода русской арміи съ фронта явилось опасеніе, что армяне, оставшись на фронтѣ, устроютъ рѣзню среди турецкаго населенія прежде, чѣмъ успѣютъ подойти войска другихъ національностей, ожидавшіеся изъ тыла на мѣсто ушедшей самовольно арміи.

Армянская интеллигенція увѣряла, что это отнюдь допущено не будетъ; старались убѣдить всякаго, что принимаются мѣры къ установленію между армянами и турками добрососѣдскихъ отношеній.

Дѣйствительно, по началу можно было подумать, что это такъ и будетъ: мечети, превращенныя послѣ революціи русскими солдатами въ казармы и загаженныя, были очищены и больше не занимались; собрана была смѣшанная изъ турокъ

и армянская городская милиція; армяне шумно требовали введенія полевого суда и смертной казни для убійцъ и грабителей.

Все это оказалось только обманомъ и мистификаціей. Поступившіе въ милицію турки очень скоро ушли изъ нея, также какъ изъ ночныхъ обходовъ стали пропадать неизвѣстно куда милиціонеры-турки. Также пропадали и турки, которыхъ брали за городъ на работы. Полевой судъ, которого наконецъ добились, никого не судилъ и не казнилъ; самъ боялся, чтобы его не казнили.

Одиночныя безчинства, убійства и грабежи стали усиливаться. Въ концѣ января или въ началѣ февраля, по старому стилю, былъ убитъ ночью, въ своемъ домѣ, грабителями армянскими солдатами одинъ изъ именитыхъ жителей турокъ — Баяндуръ-Гаджи-Эффенди. Командующій арміей Генералъ Одишелидзе потребовалъ отъ командировъ войсковыхъ частей найти въ трехдневный срокъ убійцъ.

Въ резкихъ выраженіяхъ Командующій арміей упрекалъ армянъ начальниковъ отдѣльныхъ армянскихъ войсковыхъ частей за безчинства солдатъ и вообще армянъ. Выражалъ негодованіе по поводу разбоевъ и насилій, чинимыхъ армянами надъ жителями; возмущался тѣмъ, что уводятъ въ поле на очистку дорогъ жителей турокъ и многихъ изъ нихъ назадъ не приводятъ вовсе; поясняя армянамъ, что если-бы они и были-бы уже настоящими хозяевами завоеванныхъ мѣстностей Арменіи, то и тогда честь армянскаго народа, и даже простой житейскій расчетъ, обязываютъ ихъ вести себя, какъ націю, законопослушно и не допускать варварства и дикарства со стороны черни; указывалъ, что сдѣлать

это обязана интеллигенція. Теперь-же, когда далеко еще не извѣстно, будутъ-ли армяне хозяевами этихъ мѣстъ или нѣтъ, когда они еще не знаютъ - дастъ-ли имъ эти земли всемірный Конгрессъ послѣ окончанія настоящей великой войны, они, тѣмъ болѣе, должны вести себя закономѣрно и не допускать звѣрствъ.

Командиры частей, военные представители армянъ, крайне обидчиво возражали, что честь всего народа не могутъ затрагивать дѣйствія немногихъ негодяевъ изъ армянской черни; что чернь старается мстить туркамъ за старые насилія, но интеллигенція всемѣрно старается не допустить этого и, наконецъ, выказали желаніе учредить у себя, среди армянъ, пріемы рѣшительной и крутой борьбы съ незакономѣрными дѣйствіями отдѣльныхъ армянъ.

Вскорѣ послѣ этого появились извѣстія объ Эрзинджанской рѣзнѣ турокъ армянами. Подробности этого звѣрства я знаю со словъ Командующаго арміей Генерала Одишелидзе.

Оно таково: рѣзня была организована докторомъ и подрядчикомъ, т. е. во всякомъ случаѣ, руководила не чернь. Фамилій этихъ дѣятелей точно не знаю и потому лишь не называю ихъ. Убито было болѣе восьмисотъ турокъ, безоружныхъ, мирныхъ жителей - и только одинъ армянинъ погибъ при самозащитѣ со стороны убитыхъ. Людей рѣзали, какъ барановъ; выкапывали руками схваченныхъ и обреченныхъ на смерть ямы, подводили къ нимъ партіями, рѣзали какъ скотъ и складывали въ ямы, цинично считая: „Что, здѣсь восемьдесятъ? можно еще десятокъ помѣстить! рѣжь еще десять!"

Рѣзали еще десять, прикладывали и засыпали.

A	1/2 б.
D	1026
F	1-75

Подрядчикъ наслаждался самъ — приказывалъ выпускать турокъ изъ помѣщенія по одиночкѣ и выходящихъ рубилъ по головамъ, уничтоживъ такимъ образомъ около восьми десятковъ человѣкъ.

Послѣ Эрзинджанской резни отлично вооруженные бѣженцы армяне и армянскіе войска стали отступать на Эрзерумъ. Съ ними пришлось отступать съ этаповъ русскимъ офицерамъ артиллеристамъ, находившимся на этапахъ съ орудіями для защиты этаповъ отъ нападеній курдовъ.

На одномъ изъ этаповъ предполагалось задержать войска для боевыхъ дѣйствій. Армяне солдаты, недовольные этой задержкой и не желавшіе останавливаться, ночью подожгли домъ съ ночевавшими въ немъ офицерами. Офицеры едва успѣли выскочить. У многихъ погибло въ огнѣ все походное имущество.

Двигавшаяся отъ Эрзинджана къ Эрзеруму армянская волна на пути своемъ уничтожала все попадавшееся мусульманское населеніе области. Орудія, возвращавшіяся съ этаповъ, и ихъ боевой комплектъ везлись на фургонахъ. Фургонами правили наемные, мирные, безоружные жители курды, относившіеся къ дѣлу очень добросовѣстно. По мѣрѣ приближенія къ Эрзеруму бѣженцы и солдаты армяне начали на остановкахъ убивать этихъ курдовъ, выбирая каждый разъ то время, когда офицеры заходили со двора въ дома. Когда-же офицеры выбѣгали на шумъ и пробовали вступаться за курдовъ — вооруженная толпа наступала на нихъ и угрожала имъ такой-же расправой.

Убійства сопровождались самыми звѣрскими жестокостями. Подпоручикъ Мдивани свидѣтельство-

валъ, напримѣръ, общему собранію артиллерійскихъ офицеровъ гарнизона Эрзерума, что къ одному тяжело раненому, но не убитому на повалъ курду, подбѣжалъ солдатъ армянинъ и старался воткнуть ему въ ротъ палку; умирающій стиснулъ зубы и палку вставить въ ротъ не удавалось; тогда армянинъ растегнулъ у него на животѣ одежду, обнажилъ животъ и сталъ колотить по животу умиравшаго каблукомъ подкованнаго сапога.

Въ Илидже было вырѣзано все не успѣвшее убѣжать населеніе; Командующій арміей говорилъ, что находились дѣтскіе трупы, у которыхъ шеи были превращены тупыми ножами буквально въ бахрому.

Подполковникъ Грязновъ, бывшій въ Илидже недѣли черезъ три послѣ рѣзни, разсказывалъ мнѣ вернувшись оттуда 26 февраля, что тамъ онъ засталъ такую картину: по дорогѣ къ селенію и на улицахъ валялись изуродованные трупы. Каждый мимо идущій армянинъ непремѣнно плевалъ на трупъ и сквернословилъ его.

Мечеть площадью около 12–15 квадратныхъ саженей была завалена на два аршина высоты трупами убитыхъ турокъ-стариковъ, мужчинъ, женщинъ и дѣтей. Женскіе трупы носили слѣды изнасилованія; у нѣкоторыхъ въ половые органы были всунуты ружейные патроны.

Подполковникъ Грязновъ пригласилъ къ мечети двухъ находившихся при отрядѣ армянокъ курсистокъ (студентокъ); курсистки эти служили при отрядѣ телефонистками; онъ предложилъ имъ полюбоваться дѣлами армянъ. Къ его величайшему изумленію курсистки эти начали весело хохотать.

Онъ рѣзко высказалъ имъ свое возмущеніе и вмѣстѣ съ тѣмъ негодованіе; высказалъ, что, вѣроятно, армяне низшая, дикая раса человѣческаго рода, если даже женщины, дѣвушки съ высшимъ образованіемъ, способны весело смѣяться при видѣ картины, отъ которой у него, стараго, боевого, видавшаго виды и смерть, офицера — морозъ идетъ по кожѣ. Онѣ отвѣтили, что это у нихъ отъ разстройства нервовъ, но не убѣдили его такимъ объясненіемъ.

Про Аладжинскія звѣрства армянъ мнѣ разсказывалъ 27 февраля дѣлопроизводитель Аладжинскаго этапнаго коменданта. Онъ разсказалъ такую картину: армяне распяли у стѣны живую турецкую женщину, вырѣзали у нея изъ груди сердце и прибили его надъ ея головой.

Въ Эрзерумѣ первая крупная попытка устроить рѣзню была 7 февраля. Солдаты артиллерійскаго полка нахватали на улицахъ, какъ теперь говорятъ, до 270 человѣкъ жителей турокъ. Ограбили ихъ и заперли въ банѣ при казармѣ съ весьма опредѣленнымъ намѣреніемъ. Рѣшительными дѣйствіями я освободилъ около 100 человѣкъ. Остальныхъ, говорили мнѣ теперь, солдаты успѣли выпустить до моего прихода, узнавъ, что мнѣ сообщено объ этомъ безчинствѣ и что я иду уже въ казарму. По свидѣтельству освобожденныхъ руководилъ этимъ безобразіемъ прикомандированный къ артиллерійскому полку отъ пѣхоты армянинъ прапорщикъ Карагадаевъ. Роль его въ этомъ дѣлѣ до сихъ поръ я не имѣлъ возможности выяснить.

Въ этотъ день на улицахъ города были убиты въ разныхъ мѣстахъ нѣсколько человѣкъ турокъ.

12 февраля на вокзалѣ возбужденная толпа армянъ растерзала болѣе десяти человѣкъ безоружныхъ мирныхъ жителей мусульманъ. Пытавшимся заступиться офицерамъ толпа угрожала смертью.

Около этого времени на укрѣпленіи Тафта, по моему приказанію былъ арестованъ и сданъ на гауптвахту армянинъ, убившій такъ безпричинно турка. Главнокомандующимъ Кавказской арміей въ это время уже было разрѣшено введеніе полевого суда въ Эрзерумѣ по старому, дореволюціонному, положенію, съ примѣненіемъ смертной казни.

Когда одинъ изъ офицеровъ армянъ сказалъ арестованному, что его повѣсятъ – армянинъ обиженно возразилъ: „Гдѣ это видано, чтобы армянина повѣсили за одного турка?"

Въ Эрзерумѣ армяне начали выжигать турецкіе базары. 17 февраля мнѣ стало извѣстно, что на одномъ изъ боевыхъ участковъ артиллерійская по..ка, въ селеніи Тапа-Кей вырѣзано поголовно, безъ различія пола и возраста все мусульманское населеніе, неизвѣстно сколько.

Прибывшій въ этотъ день Антраникъ, былъ освѣдомленъ мною объ этомъ; отдалъ распоряженіе найти виновныхъ; но что изъ этого вышло – не знаю до сихъ поръ. Антраникъ обѣщалъ общему собранію русскихъ офицеровъ артиллеристовъ возстановить порядокъ и законопорядность, но обѣщанія его дальше обѣщаній не пошли, несмотря на то, что для этой цѣли и онъ и докторъ Завріевъ были присланы Закавказскимъ правительствомъ.

Безобразія притихли въ городѣ и усилились въ окрестныхъ селеніяхъ, откуда исчезли всѣ жители. Въ дни, когда происходили боевыя дѣйствія около

A	1/2
D	1026
F	1-79

10.

Илиджен, по городу усиленно стали производиться армянами аресты мѣстныхъ жителей мусульманъ. Особенно это было замѣтно 25 и 26 февраля.

Въ ночь съ 26 на 27 февраля армяне, обманувъ русскихъ офицеровъ, устроили въ Эрзерумѣ рѣзню, человѣческую бойню, и убѣжали отъ прибывшихъ турецкихъ войскъ.

Цифра погибшихъ въ Эрзерумѣ въ эту ночь мусульманъ, близкая къ тремъ тысячамъ, говоритъ краснорѣчиво, что рѣзня была не случайна, что она была организована предварительными подготовленіями и арестами. Времени, вообще, было очень мало, силы были настолько невелики, что не могли удержаться даже противъ 1½ тысячъ наступавшаго въ поле, только съ двумя орудіями, противника, а число погубленныхъ огромно.

Возможность предотвратить рѣзню была всецѣло въ рукахъ армянской интеллигенціи и если рѣзня произошла, то виновата въ ней далеко не одна чернь. Простонародье армянское въ массѣ, сколько я имѣлъ возможности наблюдать за послѣднее это время, очень послушно велѣніямъ своей интеллигенціи и особенно нѣкоторыхъ изъ ея представителей.

Даже у меня въ полку, гдѣ большинство было офицеровъ русскихъ, а солдатскій составъ былъ почти исключительно армянскій, достаточно было, не имѣя никакой реальной силы въ рукахъ, повести опредѣленную и твердую политику рѣшительнаго противодѣйствія безобразіямъ въ самомъ началѣ, чтобы прекратить открытыя выступленія негодяевъ.

Даже въ ночь рѣзни, несмотря на то, что на полковомъ обозномъ дворѣ дежурилъ только одинъ

A	1/2
D	1026
F	1-80

11.

офицеровъ, никто изъ наемныхъ курдовыхъ конюховъ не былъ убитъ; также докладывали мнѣ мои офицеры; а квартировали курды тамъ безоружные, рядомъ съ нѣсколькими стами вооруженныхъ армянскихъ солдатъ и было ихъ около сорока человѣкъ.

Я не хочу и не могу сказать, что виновна вся армянская интеллигенція, безъ исключенія. Нѣтъ. Мнѣ пришлось видѣть людей сознававшихъ и всю гнусность и полную непрактичность такой политики; людей, которые возставали противъ звѣрскихъ инстинктовъ своего народа и даже противодѣйствовали имъ; но такихъ людей было среди армянъ относительно немного; они считались почти что предателями и измѣнниками армянскому дѣлу.

Остальные — или носили маску лицемѣрія, показывая себя передъ людьми поборниками правды и добра и скрывая въ себѣ душу изъ помѣси волка съ гіеной, или просто отмалчивались, или, наконецъ, открыто говорили русскимъ на ихъ упреки: „вы русскіе и никогда не сможете понять души армянскаго народа". Эти не хотѣли и не умѣли понять, что благородство души, какъ бриллiантъ чистой воды, во всякой оправѣ остается бриллiантомъ.

Находились и такіе, которые на укоры и негодованіе русскихъ по поводу убійства турокъ говорили: „а не сами-ли турки это дѣлаютъ, чтобы опорочить армянъ? Не провокація-ли это?"

Событія показали - какіе элементы и какіе инстинкты преобладаютъ и въ самомъ армянскомъ народѣ и въ его интеллигенціи. Никто не можетъ сдѣлать небывшимъ того, что было.

12.

Армяне сѣяли вѣтеръ, но они забывали, что сѣющій вѣтеръ пожинаетъ бурю.

Вр. и. д. Начальника артиллеріи
укрѣпленной позиціи Эрзерума и
Деве-Бойну и Командира 2-го
Эрзерумскаго крѣпостного артилле-
рійскаго полка, военноплѣнный
Подполковникъ Твердохлѣбовъ.

16/29 апрѣля 1918 г.

Эрзерумъ.

Очеркъ

положенія 2-го Эрзерумскаго крѣпостного артиллерійскаго полка со дня его сформированія и до занятія Эрзерума турецкими войсками 27 февраля (12 марта) 1918 года.

Въ половинѣ декабря 1917 года Кавказская русская армія ушла самовольно съ фронта безъ разрѣшенія и согласія Командующаго арміей и Главнокомандующаго.

Вмѣстѣ съ арміей ушелъ и Эрзерумскій крѣпостной артиллерійскій полкъ. Изъ Эрзерумской артиллеріи остались одни офицеры управленія артиллеріи укрѣпленной позиціи Эрзерума и Деве-Бойну и около 40 офицеровъ отъ ушедшаго артиллерійскаго полка.

Эти офицеры остались по долгу службы при своихъ пушкахъ, брошенныхъ русскими солдатами. Остальные офицеры ушли. Пушекъ осталось на укрѣпленной позиціи свыше четырехсотъ штукъ. Силъ для вывода пушекъ не было, пушки были такимъ образомъ привязаны къ позиціи, а офицеры по долгу совѣсти и службы были привязаны къ пушкамъ и остались ожидать когда имъ Командующій арміей прикажетъ уйти или дастъ новыхъ солдатъ.

Одновременно съ уходомъ перваго полка вмѣсто него былъ сформированъ изъ оставшихся офицеровъ 2й Эрзерумскій крѣпостной артиллерійскій полкъ.

Съ уходомъ съ фронта арміи - въ Эрзерумѣ составился революціоннымъ путемъ армянскій союзъ, назвавшій себя „союзомъ армянъ-воиновъ". Этотъ союзъ далъ тогда-же Командующему арміей для новаго артиллерійскаго полка около 400 совершенно необученныхъ армянъ. Часть этихъ людей сейчасъ-же разбѣжалась, а оставшихся хватило только для занятія карауловъ и для охраны батарей позиціи.

Нѣсколько ранѣе ухода съ фронта арміи, а именно,
…гда на сѣверномъ Кавказѣ началась гражданская
… и Закавказье оказалось отрѣзаннымъ отъ Россіи,
…то образовалось временное правительство,
…бя Закавказскимъ Комиссаріатомъ.

Комиссаріатъ этотъ объявилъ, что онъ не представляетъ изъ себя отдѣльнаго самостоятельнаго правительства, а только замѣняетъ собою временно центральную Россійскую власть впредь до возстановленія порядка и что Закавказье продолжаетъ оставаться частью Россіи.

Декретомъ отъ 18 декабря 1917 года Комиссаріатъ объявилъ, что вмѣсто ушедшей арміи будетъ сформирована новая армія; въ основу формированія клался національный признакъ; должны были быть сформированы корпуса - русскій, грузинскій, армянскій, мусульманскій и части войскъ отъ другихъ, мелкихъ національностей - греческія, айсорскія, осетинскія и другія.

До выясненія вопроса къ какимъ изъ національныхъ войскъ должна быть отнесена артиллерія укрѣпленной позиціи Эрзерума и Деве-Бойну - артиллерія эта оставалась смѣшанной: командный составъ былъ почти весь русскій, а солдаты были армяне. Начальникъ артиллеріи, командиръ полка и основной офицерскій кадръ ея были русскіе и потому никто не могъ считать эту артиллерію армянской. Приказа о томъ, что эта артиллерія армянская никто не отдавалъ; она продолжала носить свое прежнее русское названіе. Всѣ мы служили въ ней, какъ въ Россійской артиллеріи, содержаніе получали изъ Россійскаго казначейства, подчинялись Россійскимъ Командующимъ арміей и Главнокомандующему, при полку имѣли церковь русскую, а не армянскую и русскаго священника.

Прошло уже почти два мѣсяца со времени ухода русскихъ войскъ. За это время пополненія не прибывали; войска другихъ національностей тоже не пришли въ Эрзерумъ. Дисциплина въ полку не создавалась, солдаты продолжали дезертировать, занимались грабежами

мирнаго населенія и уже этимъ угрожать офицерамъ и открыто не повиноваться имъ.

Начальникомъ гарнизона города Эрзерума былъ назначенъ Полковникъ Торкомъ; какъ я слышалъ - онъ болгарскій армянинъ.

Около половины января этого года нѣсколько солдатъ одной изъ армянскихъ пѣхотныхъ частей устроили ночью грабежъ дома одного изъ именитыхъ и всѣми уважаемыхъ турецкихъ гражданъ города Эрзерума и убили этого жителя; фамиліи убитаго турка я не помню.

Командующій арміей Генералъ Одишелидзе собралъ къ себѣ всѣхъ Командировъ отдѣльныхъ частей и рѣзко потребовалъ, чтобы убійцы были-бы найдены въ трехдневный срокъ; при этомъ онъ сказалъ офицерамъ армянамъ, что такіе поступки солдатъ армянъ позорятъ весь армянскій народъ и что честь армянскаго народа требуетъ отыскать виновныхъ; вмѣстѣ съ тѣмъ онъ потребовалъ, чтобы рѣшительно были-бы прекращены всякія безчинства и насилія, творимыя армянскими солдатами въ городѣ, иначе онъ будетъ вынужденъ раздать мусульманскому населенію оружіе для самозащиты. Полковникъ Торкомъ обидчиво отвѣтилъ, что весь армянскій народъ вовсе не таковъ, что нѣсколько негодяевъ грабителей не должны приниматься за весь народъ и не могутъ служить упрекомъ для чести всего народа.

Командиры частей просили Командующаго арміей ввести дисциплинарный уставъ, полевой судъ и смертную казнь. Командующій арміей отвѣтилъ, что не въ его власти сдѣлать послѣднее, а объ установленіи дисциплинарнаго устава онъ уже возбудилъ ходатайство.

Нашли убійцъ или нѣтъ - я не знаю.

Въ концѣ января, если не ошибаюсь — 25 числа, Пол-
ковникъ Торкомъ устроилъ парадъ войскамъ гарнизона съ
торжественнымъ молебномъ и салютомъ въ 21 пушечный
выстрѣлъ; онъ объяснялъ это необходимостью поддержи-
вать духъ гарнизона и показать жителямъ города силу
гарнизона. На парадѣ, въ присутствіи Командующаго
арміей Генерала Одишелидзе, онъ прочелъ по запискѣ на
армянскомъ языкѣ какую-то рѣчь, которой мы, конечно,
не зная языка, не поняли вовсе.

Оказалось, что въ этой рѣчи Полковникъ Торкомъ,
какъ много говорили, провозгласилъ автономію Арменіи,
а себя царствующимъ правителемъ ея. Командующій
арміей, узнавъ это, удалилъ его вонъ изъ Эрзерума.

Изъ этого мы поняли, что власти не допускаютъ
и мысли о какой-бы то ни было самостоятельности
армянъ. Не разъ я слышалъ, какъ армянскіе руководите-
ли получали разъясненія отъ чиновъ Штаба Командую-
щаго арміей о томъ, что все имущество, которое
принято армянами отъ русской арміи во всевозможныхъ
складахъ Эрзерума, его окрестностяхъ и на фронтѣ
вовсе не передано въ собственность армянамъ, а только
временно, вслѣдствіе отсутствія другихъ войскъ, сдает-
ся имъ въ завѣдываніе и на храненіе и сбереженіе.

Одновременно съ этими событіями до насъ дошли
слухи о томъ, что въ Эрзинджанѣ армяне вырѣзаютъ
мирное турецкое населеніе со всевозможными звѣрствами
и затѣмъ бѣгутъ отъ наступающихъ на Эрзинджанъ
турецкихъ войскъ. По свѣдѣніямъ Командующаго арміей
и по разсказамъ прибывшихъ русскихъ офицеровъ было
вырѣзано до 800 человѣкъ турокъ, а изъ армянъ постра-
далъ при турецкой самообороне только одинъ. Стало
извѣстно, что въ селеніи Илиджѣ, вблизи Эрзерума,

тоже выгоняли безоружные мирные жители.

7 февраля, после полудня, я обратилъ вниманіе на то, что по улицамъ милиція и солдаты забираютъ и уводятъ куда-то цѣлыми отрядами мужчинъ, турокъ. Мнѣ, на мои вопросы, объяснили, что это собираютъ на работы по расчисткѣ желѣзно-дорожнаго пути, занесенаго снѣгомъ.

Около трехъ часовъ дня мнѣ по телефону одинъ изъ русскихъ офицеровъ моего полка — Подпоручикъ Липскій — доложилъ, что въ казармѣ моего полка солдаты армяне схватили шесть человѣкъ турокъ съ улицы, загнали ихъ въ уголъ двора, избиваютъ и, вѣроятно, кончатъ убійствомъ. Помочь имъ онъ самъ не могъ, такъ какъ солдаты угрожали ему оружіемъ за намѣреніе освободить турокъ, а бывшій тамъ офицеръ армянинъ отказался противодѣйствовать солдатамъ.

Я тотчасъ собралъ ближайшихъ въ моей квартирѣ трехъ русскихъ офицеровъ и отправился освобождать схваченныхъ турокъ. Вблизи казармы меня встрѣтили — докладывавшій мнѣ по телефону офицеръ и председатель Эрзерумскаго городского управленія г. Ставровскій, искавшій своего знакомаго турка, тоже схваченаго армянами на улицѣ.

Они сообщили, что солдаты оружіемъ препятствуютъ имъ войти во дворъ казармы. Пошли дальше. Когда мы подходили къ казармѣ — изъ воротъ ея выбѣжало около двѣнадцати человѣкъ перепуганныхъ турокъ, разбѣжавшихся въ испугѣ во всѣ стороны. Одного изъ нихъ намъ удалось задержать, но безъ переводчика мы не могли опросить его. Во дворъ казармы я вошелъ безпрепятственно. Потребовалъ отъ солдатъ указать мнѣ гдѣ находятся схваченые на

улицъ жители. Мною отмѣчено, что никого изъ жителей нѣтъ въ казармѣ. Началъ обыскъ помѣщеній я сейчасъ-же обнаружилъ болѣе семидесяти человѣкъ турокъ, запертыхъ въ банѣ при казармѣ и страшно перепуганныхъ. Немедленно произвелъ краткое разслѣдованіе, арестовалъ шесть человѣкъ солдатъ, на которыхъ указали почти всѣ, какъ на руководителей, а всѣхъ задержанныхъ турокъ сейчасъ-же отпустилъ.

Тутъ-же узналъ, что рядомъ съ казармой, на одной изъ крышъ былъ недавно въ этотъ день убитъ ружейнымъ выстрѣломъ изъ казармы неизвѣстнымъ солдатомъ армяниномъ нищій, больной, мирный житель безо всякой причины.

Къ сожалѣнію протоколъ обо всемъ этомъ съ именами освобожденныхъ мною жителей пропалъ вмѣстѣ со всѣми другими бумагами управленія артиллеріи при взятіи Эрзерума 27 февраля турецкими войсками. Кто былъ тамъ тогда схваченъ изъ жителей - можно установить путемъ опроса населенія, такъ какъ я и теперь ежедневно встрѣчаю на улицахъ города освобожденныхъ мною людей, которые неизмѣнно приносятъ мнѣ при встрѣчахъ свою признательность и благодарность за спасеніе жизни. Знаетъ ихъ и переводчикъ Али-бей Пепеновъ, служившій письмоводителемъ при г. Ставровскомъ, такъ какъ онъ тогда составилъ списокъ ихъ для протокола.

Разслѣдованіе указало на причастность къ этому прикомандированнаго отъ пѣхоты къ артиллерійскому полку офицера армянина Прапорщика Карагазаева, который, по показаніямъ освобожденныхъ турокъ руководилъ обыскомъ ихъ и забралъ себѣ нѣкоторыя отнятыя солдатами вещи.

Садагадаевъ былъ также тогда арестованъ и посаженъ на гауптвахту до суда надъ нимъ.

Вечеромъ все было доложено Командующему арміей въ присутствіи Комиссара области г. Злотова и помощника его г. Ставровскаго.

Втеченіе этого дня въ городѣ было совершено армянами нѣсколько одиночныхъ убійствъ и устроенъ пожаръ одного изъ базаровъ. Вообще въ этотъ періодъ поступали изъ разныхъ мѣстъ города и его окрестностей свѣдѣнія объ одиночныхъ убійствахъ армянами безоружныхъ мирныхъ жителей турокъ. Вблизи укрѣпленія Тафта, по моему приказанію, былъ арестованъ и сданъ Коменданту города армянинъ солдатъ, убившій турка.

Жители турки говорили, что изъ отправляемыхъ на работы турокъ многіе не возвращаются вовсе, а куда-то пропадаютъ. Объ этомъ городскіе старшины докладывали Командующему арміей.

На слѣдующій день послѣ освобожденія мною схваченныхъ армянами жителей, мы, старшіе артиллеристы, Начальникъ артиллеріи, я и Завѣдывающій мобилизаціонной частью управленія артиллеріи — подали Командующему арміей рапортъ съ просьбой разрѣшить всѣмъ артиллеристамъ укрѣпленной позиціи Эрзерума уйти изъ Эрзерума, такъ какъ въ боевомъ отношеніи мы здѣсь не могли принести никакой пользы и не были нужны; противодѣйствовать звѣрствамъ армянъ были безсильны, а прикрывать своимъ именемъ безчинства армянъ вовсе не хотѣли ни одной минуты.

Отъ Командующаго арміей мы узнали, что Командующій турецкой арміей Генералъ Вехибъ-Паша извѣстилъ его радіотелеграммой о своемъ распоряженіи войскамъ занять Эрзинджанъ и двигаться впередъ

по территории, занятой русскими по праву войны, до встречи съ русскими войсками, такъ какъ армяне зверствуютъ и вырезаютъ въ этихъ областяхъ мирное турецкое население.

На это движение Закавказский Комиссариатъ предложилъ Турции заключить миръ. По радиотелеграфу былъ полученъ ответъ Командующаго турецкой армией, что онъ и его армия съ большою радостью приняли предложение мира, но что решение этого вопроса зависитъ отъ Турецкаго правительства, которому онъ и представилъ предложение Закавказскаго Комиссариата.

По нашей просьбе Командующий армией переговорилъ по телеграфу съ Председателемъ Комиссариата г. Гегечкори и Главнокомандующимъ Генераломъ Лебединскимъ. Въ ответъ имъ было сообщено, что для установления порядка среди армянъ вызываются въ Эрзерумъ докторъ Завриевъ и Андраникъ; что армянскому национальному совету поставлены ультимативныя требования прекратить немедленно творящиеся безобразия и у него есть силы для исполнения этого требования; что окончательныя указания будутъ даны по получении окончательнаго ответа отъ турецкаго правительства о мире, а до техъ поръ намъ оставаться въ Эрзерумъ. Въ заключение имъ было сказано: „Приносимъ Вамъ и всемъ офицерамъ глубокую признательность за Вашъ общий подвигъ; мы остаемся въ полномъ убеждении, что Вы и весь Ваши сотрудники сделаете еще одно героическое усилие и останетесь на Вашихъ постахъ, что особенно важно теперь, когда России угрожаютъ новыя бедствия".

После этого Командующий армией письменно отдалъ приказъ оставаться всемъ намъ на своихъ постахъ,

какъ часовымъ, что у него слишкомъ много власти и что онъ, пользуясь своей властью, не дастъ ни одному изъ насъ погибнуть понапрасну.

Такимъ образомъ мы опять остались въ Эрзерумѣ по требованію русскихъ властей и для пользы Россіи. Въ это время стало извѣстно, что Турецкое правительство согласилось вести съ Закавказскимъ Комиссаріатомъ переговоры о мирѣ; мѣстомъ переговоровъ назначенъ Трапезондъ, а начало переговоровъ назначено на 17 февраля.

На словахъ Командующій арміей разъяснилъ намъ, что мы должны оставаться въ Эрзерумѣ до заключенія мира, а потомъ, въ зависимости отъ условій мира, должны будемъ — либо эвакуировать изъ Эрзерума всю нашу артиллерію со всѣми запасами, либо сдать ее на мѣстѣ турецкимъ войскамъ, если по условіямъ мира это нужно будетъ сдѣлать; въ случаѣ-же если миръ не состоится — мы должны будемъ уничтожить всѣ пушки, взорвавши ихъ, и уйти изъ Эрзерума, такъ какъ никакихъ боевъ подъ Эрзерумомъ Командующій арміей давать не собирается; о необходимости-же сдѣлать это мы будемъ извѣщены за семь дней, при первыхъ признакахъ наступленія регулярныхъ турецкихъ войскъ.

Вообще-же, до окончательнаго рѣшенія такъ или иначе вопроса о нашемъ нахожденіи въ Эрзерумѣ, мы должны будемъ отбиваться отъ могущаго быть налета на Эрзерумъ со стороны Курдовъ, такъ какъ еще при заключеніи перемирія Турецкое правительство объявило, что курды ему не повинуются и оно не можетъ принудить ихъ повиноваться.

Съ этой цѣлью еще въ концѣ января, по распоряженію Командующаго арміей были выставлены на этапы по линіи Эрзерумъ-Эрзинджанъ орудія, чтобы отгонять курдовъ, начавшихъ нападать на этапы для добычи себѣ пропитанія изъ складовъ.

Такихъ орудій было выставлено нѣсколько - по одному, по два на этапѣ, при офицерахъ. Орудія эти отступили вмѣстѣ съ отступившими отъ Эрзинджана войсками, состоявшими изъ армянъ преимущественно.

Около 10 февраля, съ той-же цѣлью отбивать нападенія курдскихъ шаекъ, было приказано Командующимъ арміей выставить на Сеюкъ-Керемети, надъ Трапезондскими воротами и на Сурбъ-Нишанѣ по двѣ пушки. Впослѣдствіи число этихъ пушекъ было увеличено добавленіемъ еще нѣсколькихъ пушекъ въ разныхъ мѣстахъ городской ограды и предполагалось выставить пушки въ промежуткѣ между Карскими и Харпутскими воротами, на случай появленія курдовъ со стороны Паланъ-Текена.

Всѣ эти пушки ставились только противъ курдовъ, ставились совершенно открыто и бороться съ регулярными войсками, снабженными артиллеріей, конечно не могли-бы, такъ какъ естественно были-бы сбиты противникомъ послѣ двухъ-трехъ выстрѣловъ; отбивать-же налеты курдовъ онѣ могли съ успѣхомъ при такомъ расположеніи и при той прислугѣ, которую мы имѣли.

Въ половинѣ февраля были вынуты изъ всѣхъ орудій на дальнихъ участкахъ позиціи замки и обтюрирующія части и свезены въ складъ внутри главной ограды; съ ближнихъ участковъ изъ орудій

были вынуты обтюраторы и на очереди была работа по удалению замковъ; съ Паланкъ-Текена также было приказано доставить замки и обтюраторы; эти работы выполнить не успели. Оставались съ обтюраторами только тѣ полевыя пушки, которыя были предназначены для отбитія нападенія курдовъ.

Наступленія регулярныхъ турецкихъ войскъ не ожидалось вскорости. Турецкія войска считались деморализованными и неспособными къ большому переходу и наступленію раньше мѣсяца.

12 февраля на вокзалѣ толпа вооруженныхъ съ ногъ до головы армянскихъ солдатъ разстрѣляла десять или двѣнадцать безоружныхъ жителей турокъ. Случайно бывшіе на вокзалѣ два русскихъ офицера сдѣлали попытку воспрепятствовать этому звѣрству, но озвѣрѣвшая толпа отвѣтила имъ угрозой расправиться и съ ними такимъ-же способомъ. Задержать никого не удалось.

13 февраля Командующій арміей ввелъ въ Эрзерумѣ осадное положеніе и полевой судъ по старому, дореволюціонному уставу, т. е. съ примѣненіемъ смертной казни. Назначилъ Полковника Мореля Комендантомъ Эрзерумской крѣпости и председателемъ трибунала изъ армянъ, самъ-же въ этотъ день уѣхалъ. Вмѣстѣ съ нимъ уѣхалъ и Начальникъ артиллеріи укрѣпленной позиціи Генералъ-Майоръ Герасимовъ, чтобы подготовить базу на случай эвакуаціи артиллеріи. Я остался исполнять обязанности Начальника артиллеріи позиціи.

Штабъ у Полковника Мореля былъ въ большинствѣ изъ русскихъ офицеровъ. Начальникомъ штаба былъ Генеральнаго Штаба Капитанъ Шнеуръ.

A	1/2
D	1026
F	1-33

Полковникъ Морель сразу-же по отъѣздѣ Командующаго арміей взялъ другой тонъ. Онъ заявилъ, что гарнизонъ Эрзерума будетъ держаться въ немъ и защищать его до послѣдней возможности; что никого изъ офицеровъ и вообще способныхъ носить оружіе мужчинъ онъ не выпуститъ.

Въ первый-же день по отъѣздѣ Командующаго арміей, когда я на совѣтѣ у Полковника Мореля сказалъ, что среди офицеровъ есть желающіе уйти — отрядный Эрзерумскій интендантъ чиновникъ Согомонянъ, армянинъ, позволилъ себѣ заявить публично и шумно, что онъ какъ членъ трибунала, не выпуститъ ни одного русскаго офицера и самъ разстрѣляетъ каждаго, кто попытается уйти; что въ Гасанъ-Калѣ и Кепри-Кеѣ выставлены сильныя заставы, которыя будутъ всѣхъ не имѣющихъ записокъ отъ него и пытающихся уйти — задерживать и возвращать въ трибуналъ.

Я увидѣлъ, что мы попали въ западню изъ которой трудно будетъ выбраться. Стало видно, что осадное положеніе и полевой судъ направляются больше противъ русскихъ офицеровъ, чѣмъ противъ звѣрствующихъ армянъ.

Насилія въ городѣ не прекращались. Русскіе офицеры неизмѣнно оставались защитниками безоружныхъ и беззащитныхъ мирныхъ жителей турокъ. Были случаи, что подчиненные мнѣ офицеры силой освобождали хватаемыхъ на улицѣ и ограбляемыхъ турокъ. Завѣдывающій лабораторіей чиновникъ Каргевъ однажды стрѣлялъ по убѣгавшему отъ него армянину солдату, грабившему турка на улицѣ среди дня.

Обѣщанія казнить негодяевъ, убивающихъ безоружныхъ жителей, не исполнялись. Назначенный полевой судъ не дѣйствовалъ — боялся угрозъ армянскихъ солдатъ. Ни одинъ виновный армянинъ не былъ повѣшенъ, какъ это было обѣщано армянами до введенія полевого суда. А между тѣмъ на введеніи полевого суда настаивали все время главнымъ образомъ и усиленно сами-же армяне.

Турки жители опредѣленно говорили, что никогда армяне не казнятъ армянина. Мы видѣли тоже, что оправдывается въ этомъ дѣлѣ русская пословица „воронъ ворону глазъ не выклюнетъ". Здоровые, способные носить оружіе армяне уѣзжали сопровождая свои бѣгущіе семьи.

Арестованный Прапорщикъ Карагадаевъ былъ выпущенъ безъ моего вѣдома и согласія. На мой вопросъ почему онъ выпущенъ — Полковникъ Морель отвѣтилъ, что было произведено дознаніе и по дознанію онъ оказался невиновенъ; между тѣмъ на этомъ дознаніи не былъ опрошенъ никто изъ насъ; не опрашивали меня, не опрашивали и другихъ офицеровъ, хотя мы были главными свидѣтелями этого дѣла. Независимо отъ этого я все-же приказалъ производить свое дознаніе въ полку и поручилъ это дѣло Полковнику Александрову. Возбудилъ ходатайство объ откомандированіи Прапорщика Карагадаева обратно въ пѣхоту.

Арестованный мною убійца на Тафтѣ тоже не привлекался къ суду; по крайней мѣрѣ мнѣ ничего объ его привлеченіи къ суду извѣстно не было.

Полковникъ Морель сталъ опасаться возстанія мусульманскаго населенія города Эрзерума.

17 февраля прибылъ въ Эрзерумъ Андраникъ. Съ нимъ пріѣхалъ помощникъ Генералъ-Комиссара Закавказской области докторъ Завріевъ.

Такъ какъ мы никогда не интересовались исторіей армянъ и ихъ внутренней политической жизнью, то никто изъ насъ и не зналъ, что Андраникъ турецко-подданный, считается турецкимъ правительствомъ за разбойника и приговоренъ имъ къ смертной казни. Все это я узналъ только изъ разговора съ Командующимъ турецкой арміей 7 марта.

Андраникъ пріѣхалъ въ формѣ русскаго Генералъ-Маіора, съ боевыми орденами св. Владиміра 4-й степени, Станислава 2-й степени и солдатскимъ Георгіевскимъ крестомъ 2-й степени. Вмѣстѣ съ нимъ прибылъ въ Эрзерумъ Начальникъ его штаба Генеральнаго Штаба русской службы Полковникъ Зинкевичъ.

Накануне пріѣзда Андраника отъ него изъ Гасанъ-Калы была получена Полковникомъ Морелемъ и опубликована телеграмма, гласившая, что по приказанію Андраника въ Кепри-Кей выставлены пулеметы, которые будутъ разстреливать всѣхъ трусовъ, бѣгущихъ изъ Эрзерума.

Пріѣхавши Андраникъ вступилъ въ должность Коменданта крѣпости; Полковникъ Морель сталъ подчиняться ему, а мы всѣ по прежнему остались въ подчиненіи у Полковника Мореля.

Въ день пріѣзда Андраника мнѣ одинъ изъ моихъ офицеровъ донесъ, что на одномъ изъ боевыхъ участковъ ввѣренной мнѣ артиллеріи, а именно въ селеніи Тапа-Кей, армяне выгнали поголовно все безоружное мирное населеніе безъ различія пола и

возраста. Объ этомъ я сказалъ Антранику сейчасъ-же при первомъ-же знакомствѣ съ нимъ. Онъ, въ моемъ присутствіи, отдалъ распоряженіе послать въ Тапа-Кей двадцать всадниковъ и добыть хотя-бы одного виновнаго. Было-ли это исполнено и что изъ этого вышло - я до сихъ поръ не знаю.

Появился опять Полковникъ Морелъ. Черезъ день или два послѣ Антраника прибылъ въ Эрзерумъ Полковникъ артиллеріи Долухановъ, армянинъ. Сначала мнѣ было объявлено имъ, что онъ назначается инспекторомъ артиллеріи и будетъ моимъ начальникомъ. Послѣ моего заявленія о томъ, что я самъ имѣю права начальника дивизіи и не нахожу возможнымъ учрежденія надо мною опекуновъ, иначе мнѣ надо будетъ уйти немедленно - былъ отданъ приказъ, что Полковнику Долуханову поручается постановка артиллерійскаго дѣла крѣпости Эрзерума.

Онъ занялъ порученную ему роль и распоряженія отдавалъ мнѣ уже не отъ себя, а отъ имени Антраника.

Командиръ батальона моего полка, армянинъ Штабсъ-Капитанъ Джанполадянцъ, пытался тоже вмѣшиваться въ дѣло моего управленія артиллеріей; такъ, узнавъ, что предполагается орудія по возможности эвакуировать, а электроосвѣтительные двигатели и прожектора попорчены - онъ заявилъ, что не позволитъ вывезти ни одного орудія; останутся русскіе офицеры или нѣтъ, говорилъ онъ, армяне все равно останутся и орудія имъ будутъ нужны.

Стало очевидно, что армяне, прикрываясь желаніемъ служить на пользу Россіи, хотятъ захватить въ свои руки всю распорядительную власть, а русскимъ

офицерамъ предоставить исполнительную черную работу.
Становилось видно и чувствовалось, что дѣло явно клонится не ко благу Россіи, а къ созданію самостоятельности арміи руками русскихъ офицеровъ; но этого всѣми силами старались не показывать открыто, такъ какъ при такомъ положеніи вопроса всѣ русскіе офицеры артиллеристы, или большинство ихъ, ушли-бы немедленно, а своихъ у нихъ нѣтъ.

Ухода артиллеристовъ армяне боялись невообразимо. Такъ, напримѣръ, мнѣ извѣстенъ былъ отъ временно Командовавшаго 7 Кавказскимъ горнымъ дивизіономъ Капитана Платъ - такой случай: 7 февраля предполагалось отправить въ Сарыкамышъ изъ Эрзерума горную артиллерію. Армянскіе руководители, узнавъ это, 5 февраля въ паникѣ схватили и арестовали Командира парка горнаго дивизіона; по приказанію Командующаго арміей офицеръ этотъ былъ освобожденъ; послѣ этого его хватали еще три раза, угрожая залить кровью весь Эрзерумъ, если горная артиллерія попытается уйти изъ Эрзерума. Кровь предполагалась, конечно, русскихъ офицеровъ. Каждый разъ арестованнаго выпускали по распоряженію русскихъ штабныхъ офицеровъ. Отправленіе горной артиллеріи Командующій арміей отмѣнилъ.

Этотъ случай впослѣдствіи заставилъ меня войти въ соглашеніе съ вр. Командовавшимъ 7 горнымъ дивизіономъ. Предвидя возможность физическихъ насилій надъ нашими русскими офицерами артиллеристами по отъѣздѣ изъ Эрзерума Командующаго арміей, мы условились взаимно выручать силой другъ друга, если армяне осмѣлятся поднять руки на насъ или на нашихъ офицеровъ съ цѣлью принудить

служить армянскимъ интересамъ. Естественно, что соглашеніе это было секретное. Реальной силой въ нашихъ рукахъ были пушки, пулеметы и русскіе офицеры.

Тогда-же, по моему совѣту, вр. Командовавшій дивизіономъ сгруппировалъ своихъ офицеровъ ближе къ своей и къ нашимъ квартирамъ. Самъ-же я еще съ самаго начала формированія полка сталъ сосредотачивать все въ полку ближе къ управленію артиллеріи, находившемуся въ мусульманской части города съ самаго дня вступленія русскихъ войскъ въ Эрзерумъ.

Съ прибытіемъ Андраника въ Эрзерумъ въ штабѣ Полковника Мореля значительно усилилась боязнь возстанія жителей города. Эта боязнь ежедневно усиливалась. Дня через три послѣ прихода Андраника я получилъ приказаніе отъ Полковника Мореля назначить опытныхъ офицеровъ для стрельбы по мусульманской части города съ форта Меджидіе въ томъ случаѣ, если при арестѣ вожаковъ предполагаемаго возстанія — дѣйствительно вспыхнетъ возстаніе. Намъ-же всѣмъ было приказано выселиться изъ мусульманской части города въ армянскую.

Мы, русскіе офицеры, прожившіе въ Эрзерумѣ бокъ о бокъ съ мусульманскимъ его населеніемъ почти два года и знавшіе отлично его, не вѣрили въ возможность возстанія и открыто высмеивали армянскую трусость.

Офицеры артиллеріи, конечно, открыто заявили, что стрелять по городу они отказываются, такъ какъ служатъ не для разстреливанія изъ орудій мирныхъ жителей, женщинъ и дѣтей, а для честнаго боя съ непріятельской арміей; при существовавшемъ же положеніи намъ очень

легко было ожидать, что армяне отъ страха, или по другимъ соображеніямъ, увидятъ вооруженное возстаніе тамъ, гдѣ его вовсе нѣтъ и потребуютъ открытія огня.

Изъ мусульманской части города мы не выселились во первыхъ потому, что невозможно было физически выселиться въ назначенный короткій срокъ, во вторыхъ потому, что выселеніе наше развязывало-бы руки армянамъ въ смыслѣ свободы для резни въ этой части города по Эрзинджанскому образцу и въ третьихъ потому, что съ выселеніемъ въ армянскую часть города мы окончательно были-бы въ рукахъ армянъ, вѣрить которымъ уже не позволяли факты.

Также отказались и офицеры горной артиллеріи, не входившей въ составъ артиллеріи укрѣпленной позиціи.

Въ концѣ концовъ дѣло было предоставлено самимъ армянамъ. Нечего и говорить, что арестъ воображаемыхъ вожаковъ возстанія прошелъ безъ всякаго возстанія.

Распоряженіе Полковника Мореля о возможной стрѣльбѣ изъ орудій по городу вызвало возбужденіе офицеровъ и побудило меня устроить общее собраніе подчиненныхъ мнѣ офицеровъ артиллеріи.

Общее собраніе офицеровъ состоялось въ два пріема, съ перерывомъ между ними въ одинъ день. На первомъ засѣданіи присутствовали офицеры артиллеріи укрѣпленной позиціи Эрзерума и Деве-Бойну, офицеры артиллеристы всѣхъ прочихъ частей гарнизона, два офицера англичанина, бывшіе въ это время втеченіе нѣсколькихъ дней въ Эрзерумѣ, затѣмъ Полковникъ Морелъ, Полковникъ Зинкевичъ, Полковникъ Долухановъ, Полковникъ Торкомъ, Андраникъ и докторъ Завріевъ.

Англичане были приглашены, какъ люди свободные отъ армянскихъ вліяній и могущіе по отъѣздѣ своемъ черезъ нѣсколько дней освѣдомить тылъ, штабъ фронта и иностранныя военныя миссіи о настроеніи общества офицеровъ артиллеріи и отношеніи ихъ къ армянскимъ кровавымъ дѣламъ.

Особенно потому, что въ моемъ распоряженіи не было ни почты, ни телеграфа и я не могъ быть увѣреннымъ, что мои депеши будутъ переданы по назначенію. Напротивъ, я былъ совершенно увѣренъ, что мои депеши переданы не будутъ.

На засѣданіи я обстоятельно изложилъ обстановку и причины, побудившія къ нахожденію въ Эрзерумѣ русскихъ артиллерійскихъ офицеровъ, подробно освѣдомилъ собраніе обо всѣхъ армянскихъ безчинствахъ и звѣрствахъ, извѣстныхъ мнѣ изъ личныхъ наблюденій, изъ докладовъ и разсказовъ другихъ лицъ и изъ разсказовъ Командующаго арміей Генерала Одишелидзе.

Докладъ свой я резюмировалъ (закончилъ) опредѣленно высказанной мыслью что мы офицеры русскіе и остались въ Эрзерумѣ не для того, чтобы прикрывать своимъ именемъ и мундиромъ разбойныя армянскія звѣрства надъ беззащитнымъ населеніемъ; мы остались служить Россіи, преданные долгу и послушные своимъ начальникамъ; остались служить русскому дѣлу, а не армянской рѣзнѣ и хищничеству и пачкать свое имя на весь свѣтъ намѣренія не имѣемъ ни въ коемъ случаѣ; а пока мы здѣсь, мы требуемъ, чтобы армянскія безобразія были прекращены, иначе намъ надо будетъ настаивать на томъ, чтобы насъ отпустили немедленно.

Высказанные послѣ меня другими офицерами мысли

подтвердили мои заявленія. Антраникъ отвѣтилъ въ томъ смыслѣ, что армянскій народъ безконечно обязанъ Россіи, что онъ часть русскаго большого народа и сейчасъ хочетъ только помочь Россіи не мечтая объ отдѣленіи отъ нея. Что рѣзня есть слѣдствіе вѣковѣчной вражды армянъ съ турками, что всѣ безобразія и насилія будутъ рѣшительно прекращены, что въ дальнѣйшемъ не можетъ быть и мысли о возможности насилій надъ мирнымъ населеніемъ, что для того онъ и пріѣхалъ сюда, чтобы положить конецъ безобразіямъ и если ему не удастся сдѣлать этого - онъ первый уйдетъ отсюда. Весь разговоръ шелъ черезъ переводчика.

На поднятый вопросъ о томъ, могутъ-ли желающіе офицеры уйти изъ Эрзерума, онъ отвѣтилъ, что если уйдутъ слабые духомъ, то это будетъ лучше для дѣла и что онъ „постарается" не препятствовать уходу ихъ.

Полковникъ Винкевичъ убѣждалъ всѣхъ присутствовавшихъ, что дѣло, которому мы остались служить, всецѣло дѣло русское и что самъ онъ взялся за него глубоко вѣря въ это.

Въ заключеніе офицерами было высказано пожеланіе, или намѣреніе, подождать семь и даже десять дней, чтобы посмотрѣть, какъ пойдетъ дальше дѣло, вѣрны-ли обѣщанія Антраника и какова ихъ цѣнность, а въ дальнѣйшемъ дѣйствовать по обстановкѣ.

Это было 20 или 21 февраля. Послѣ этого засѣданія Полковникъ Долухановъ высказалъ мнѣ вскорѣ мысль, что онъ пораженъ тою ненавистью къ армянамъ, которую онъ встрѣтилъ въ русскихъ офицерахъ и недоумѣваетъ, за что они ихъ такъ ненавидятъ. Высказывалъ онъ это и другимъ офицерамъ.

Антраникъ отдалъ приказъ о томъ, что всякій, безъ различія національности будетъ отвѣчать одинаково за каждое убійство, будетъ-ли убійца армянинъ или мусульманинъ. По городу были расклеены объявленія на турецкомъ языкѣ, призывавшія жителей не бояться, открывать лавки, заниматься мирнымъ трудомъ; объявлялось, что за убійство каждаго взятаго на работу турка весь сопровождающій его конвой будетъ отвѣчать своими головами и т.д.

Послѣ этого на другой день я проѣзжалъ верхомъ по улицѣ около городского управленія. Вмѣстѣ со мною былъ одинъ изъ моихъ командировъ батальоновъ, армянинъ Штабсъ-Капитанъ Джанполадянцъ. Увидѣвъ кучку турокъ, читавшихъ объявленіе, мы остановились. Ш-К. Джанполадянцъ по турецки объяснилъ собравшимся людямъ, что начальство принимаетъ всѣ мѣры къ тому, чтобы не допускать насилій надъ мирнымъ турецкимъ населеніемъ со стороны армянскихъ солдатъ и, что, если жители сами не поднимутъ бунта, то съ ними ничего плохого сдѣлано не будетъ.

Жители отвѣтили, что вотъ уже само время два года свидѣтельствуетъ о томъ, что никакого бунта они не дѣлаютъ, не хотятъ и не сдѣлаютъ, и просятъ только не обижать ихъ беззащитныхъ.

Я попросилъ Ш-К. Джанполадянца объяснить жителямъ, что я, русскій Командиръ артиллерійскаго полка, и всѣ русскіе офицеры всегда были и будутъ защитниками мирнаго беззащитнаго турецкаго населенія и что мы принимаемъ всѣ мѣры къ недопущенію насилій, насколько можемъ это сдѣлать; будемъ требовать и впредь этого отъ властей.

Изъ толпы многіе подтвердили, что знаютъ это

и тутъ-же сейчасъ два или три человѣка засвидѣтельствовали только, что я его спасъ отъ смерти 7 февраля. Ш.-Р. Джанполадянцъ принималъ участіе въ работѣ армянскаго Комитета.

На второмъ засѣданіи общаго собранія офицеровъ изъ постороннихъ присутствовалъ только докторъ Завріевъ. Тутъ было высказано, что 2-й Эрзерумскій Крѣпостной артиллерійскій полкъ вовсе не армянскій, какимъ его хотятъ считать армяне, а только имѣющій солдатъ армянъ. Что никто изъ насъ въ наемники къ армянамъ не поступалъ и поступать не желаетъ. Что ни подписки съ обязательствомъ служить въ армянскихъ войскахъ мы не давали, ни контракта объ этомъ не подписывали. Что необходимо, чтобы правительство точно установило - какой это полкъ - русскій или армянскій; если русскій - чтобы прислали намъ русскихъ солдатъ; если армянскій - чтобы отпустили желающихъ офицеровъ уйти въ русскій корпусъ, а нежелающихъ служить вовсе на Кавказскомъ фронтѣ отпустили-бы къ воинскимъ начальникамъ, не считаясь съ осаднымъ положеніемъ, которое одно только и было формальнымъ препятствіемъ.

Въ случаѣ-же если Закавказье отложится отъ Россіи, а до насъ уже доходили вѣсти, что это ожидается на дняхъ, то чтобы насъ немедленно отпустили-бы, такъ какъ мы при такомъ положеніи сразу становимся въ Закавказьи иностранцами.

Выяснено было, что, согласно существующихъ декретовъ и приказовъ, каждый имѣетъ право подать рапортъ объ увольненіи его къ воинскому начальнику или о переводѣ въ русскій корпусъ.

Я объявилъ, что рапортовъ, которые будутъ поданы мнѣ объ этомъ, задерживать не буду, а буду представлять ихъ съ ходатайствомъ объ исполненіи.

На этомъ засѣданіи офицеръ 7 Кавк. горнаго артиллерійскаго дивизіона Штабсъ-Капитанъ Ермоловъ сообщилъ обществу офицеровъ, что онъ, не желая оставаться на службѣ во вновь формируемомъ армянскомъ дивизіонѣ, подалъ рапортъ объ увольненіи его; его сначала уговаривали остаться, а когда онъ рѣшительно заявилъ, что не останется — Полковникъ Морель отдалъ письменный приказъ, что Ш.-К. Ермоловъ увольняется въ распоряженіе штаба фронта „по несоотвѣтствію", т. е., иначе говоря, какъ совершенно негодный и вредный для службы офицеръ. Кромѣ того ему было дано предписаніе убраться изъ Эрзерума въ теченіе 24 часовъ.

Такъ поступили съ боевымъ офицеромъ, отлично знающимъ свое дѣло и имѣющимъ нѣсколько боевыхъ наградъ; опорочили его только за то, что онъ на самомъ законномъ основаніи не пожелалъ вступить на службу въ армянскую войсковую часть и имѣлъ неосторожность публично сказать Полковнику Морелю нѣсколько словъ, уличавшихъ его въ предвзятой приверженности къ армянамъ.

Докторъ Завріевъ на этомъ засѣданіи увѣрялъ общество офицеровъ, что оставаясь въ Эрзерумѣ офицеры дѣлаютъ чисто русское дѣло и только на пользу Россіи, а вовсе не армянское; что армянскій народъ безконечно обязанъ Россіи и впредь можетъ существовать только подъ покровительствомъ Россіи; что отдѣлиться отъ Россіи армяне не намѣрены никоимъ образомъ; что армянскій народъ — это часть народа русскаго; что экономическіе

и политическіе интересы самой Россіи настоятельно требуютъ нашего нахожденія въ Эрзерумѣ до заключенія мира. Что мы нравственно, какъ граждане Россіи, не можемъ сказать: „Вы — армяне и турки сводите свои счеты. Режетесь? И режьтесь! Чортъ съ Вами, это Ваше домашнее дѣло; а намъ русскимъ здѣсь дѣлать нечего".

Наконецъ, если мы такъ человѣколюбивы и такъ настойчиво требуемъ прекращенія убійства мирныхъ жителей, то это самое человѣколюбіе обязываетъ насъ продолжать оставаться въ Эрзерумѣ, чтобы не допустить озвѣрѣвшихъ армянскихъ четъ произвести въ Эрзерумѣ рѣзню магометанскаго населенія.

Успѣха рѣчь доктора Завріева не имѣла. Самъ-же онъ послѣ этого засѣданія высказалъ мнѣ, что дѣло безнадежно и что всѣ офицеры, навѣрное, уйдутъ.

Послѣ взятія Эрзерума турками, дней черезъ десять, я имѣлъ случай прочесть документъ, изъ котораго увидѣлъ, что подозрѣнія наши насчетъ устройства русскими офицерскими руками армянской автономіи были вовсе не безосновательны; въ документѣ этомъ докторъ Завріевъ вполнѣ опредѣленно говоритъ о стремленіи создать автономную Арменію. Документъ относится ко времени до пріѣзда доктора Завріева въ Эрзерумъ.

Въ своей оцѣнкѣ настроенія общества офицеровъ докторъ Завріевъ не ошибался. Дѣйствительно, опредѣленное желаніе уйти было на лицо. Ясно было видно чего хотятъ армяне и для чего имъ нужны русскіе офицеры.

Мы-же всѣ были всегда только солдатами и политикой заниматься желанія не имѣли.

Партизанскую войну армянъ своимъ дѣломъ тоже считать не могли.

Обѣщанія Антраника остались только обѣщаніями. Жители ничего не вводили. Базары были закрыты. Всѣ боялись. На улицахъ въ мусульманской части города была мертвая пустота; только вблизи городского управленія открывалось нѣсколько лавокъ и среди дня собиралось немного мусульманъ. Ни одинъ армянинъ казненъ не былъ. Обычный отвѣтъ армянъ былъ: „нѣтъ виновныхъ; укажите виновнаго и онъ немедленно будетъ привлеченъ; какъ-же мы можемъ карать, не зная кто виноватъ."

На это имъ неизмѣнно отвѣчали, что русскіе офицеры слишкомъ достаточно указывали имъ виновныхъ, которые до сихъ поръ остаются безнаказанными, что русскіе офицеры вовсе не обязаны быть армянской сыскной полиціей и что, если армяне на самомъ дѣлѣ добросовѣстно захотѣли-бы найти виновныхъ, то давно и непремѣнно нашли-бы ихъ множество.

Лицемѣріе армянъ только еще сильнѣе отталкивало отъ нихъ. Отдѣльныя насилія надъ мирными жителями не прекращались, только дѣлалось это болѣе тайно; дѣятельность свою армяне перенесли изъ города въ селенія вокругъ города, куда наши глаза не доставали. Изъ ближайшихъ къ городу селеній турки исчезли; не знаю только какъ и куда; а въ дальнихъ стали обороняться оружіемъ.

Въ городѣ, подъ видомъ противодѣйствія возстанію, стали усиленно производить аресты жителей. На мой вопросъ Полковнику Морелю въ какой степени безопасности находится жизнь арестовываемыхъ и наконецъ, не клонятся-ли эти аресты къ тому,

чтобы устроить организованную резню людей, какъ заранѣе, на подобіе Эрдинджанской, онъ отвѣтилъ мнѣ, что арестованные главари предполагавшагося турецкаго возстанія будутъ подъ надежнымъ конвоемъ, въ цѣлости, выведены въ глубокій тылъ, въ Тифлисъ, а частью будутъ держаться, какъ заложники, въ самомъ Эрзерумѣ, въ видѣ прочной гарантіи противъ возстанія.

Ко мнѣ стали поступать донесенія о незакономѣрныхъ дѣйствіяхъ армянскихъ довольствующихъ учрежденій; такъ, напримѣръ, если подавалось требованіе на масло для довольствія людей полка, то въ выдачѣ отказывали; если-же требованіе писалось для электро-роты и шелъ получать по нему фельдфебель этой роты, бывшій въ какихъ-то хорошихъ отношеніяхъ съ Андраникомъ, то масло непремѣнно выдавалось; завѣдывающій продовольственнымъ магазиномъ чиновникъ армянинъ не выдавалъ полку по требованіямъ сахару на томъ основаніи, что, будто-бы, Андраникъ сахаръ весь сосредоточилъ у себя при квартирѣ и самъ регулируетъ выдачу его; письменное подтвержденіе этого чиновникъ дать отказался.

Прибывавшіе изъ тыла черезъ этапы офицеры жаловались, что русскому офицеру на этапахъ нѣтъ возможности ни покормиться, ни отдохнуть; для армянъ-же есть и вода и теплое помѣщеніе.

Въ половинѣ февраля офицеры артиллеріи получили по распоряженію штаба арміи двѣ вагонетки и вывезли на нихъ въ тылъ часть своего имущества и часть семействъ. Для вывода остальныхъ семей и имущества требовалось еще три вагонетки, на которыя разрѣшеніе штабомъ арміи было дано еще до отъѣзда штаба изъ Эрзерума.

Назначеніе этихъ вагоновъ послѣ отхода штаба затягивалось. Наконецъ Полковникомъ Зинкевичемъ было сдѣлано письменное распоряженіе о нарядѣ вагонетокъ.

Получивъ эту бумагу, Чиновникъ или офицеръ армянинъ, завѣдывавшій назначеніемъ вагоновъ, обѣщалъ черезъ два дня не назначить вагоны, а только сказать когда они будутъ назначены. Бѣженцы-же армяне имѣли передъ нами предпочтеніе въ этомъ отношеніи.

Отправить семьи и имущество на повозкахъ, безъ себя, не имѣя достаточнаго числа русскихъ людей при обозѣ, мы опасались, такъ какъ дорога и этапы въ тылъ были запружены хорошо вооруженными армянскими бѣженцами и дезертирами; безопасной ее нельзя было считать никоимъ образомъ, потому, что армяне, трусливо и гнусно убѣгающіе съ поля сраженія отъ настоящихъ солдатъ, чрезвычайно храбры и беззавѣтно отважны въ нападеніяхъ толпою на одиночныхъ безоружныхъ, на стариковъ, на женщинъ и на дѣтей.

За это время пополненія изъ тыла подходили очень слабо. Имѣвшаяся на лицо пѣхота была совершенно деморализована и не повиновалась ни старшимъ, ни младшимъ своимъ начальникамъ. Роты раньше, до прибытія Андраника, отказывались отправляться на позиціи и не отправлялись; теперь отправлялись, но съ фронта позорно убѣгали. Андраникъ Ѣздилъ и лично загонялъ ихъ обратно на позиціи шашкой и кулаками. Получалась мелкая и грязная четническая авантюра, въ которой насильно держали русскихъ офицеровъ.

Не знаю, можетъ быть Андраникъ и очень свѣдущъ въ военномъ дѣлѣ, но распоряженія его по артиллерійской части, передававшіяся мнѣ Полковникомъ Долухановымъ,

поражали меня зачастую своей дикостью и неспособностью.

Видно было, что всѣ надежды армяне, съ Андраникомъ во главѣ, возлагаютъ на русскія пушки и русскихъ артиллеристовъ офицеровъ, нисколько не считаясь ни съ технической стороной дѣла, ни съ тѣмъ, что къ этимъ позиціоннымъ пушкамъ нужна обученая прислуга, хорошій составъ нижнихъ командныхъ чиновъ солдатъ и, прежде всего, достаточное количество хорошей и сильной пѣхоты.

Главное стремленіе было очень ясно: это при бѣгствѣ закрыться пушками. Такъ оно вышло и на самомъ дѣлѣ.

Начало мирныхъ переговоровъ въ Трапезундѣ все откладывалось. Сначала оно было назначено на 17 февраля, затѣмъ на 20 и, наконецъ, на 25 февраля по старому стилю. Такія свѣдѣнія мы имѣли черезъ штабъ Эрзерумскаго отряда или крѣпости. Своей телеграфной связи у меня никогда не было. Штабы мои находились оба въ противуположной части города. Телефонная связь со штабомъ крѣпости почти никогда не дѣйствовала, а если иногда и дѣйствовала, то изъ рукъ вонъ плохо; изъ за этого мнѣ приходилось бывать въ штабѣ крѣпости лично по два раза въ день.

По тѣмъ освѣдомленіямъ, которые я получалъ отъ Полковника Мореля и его штаба – должно было считать, что мы имѣемъ на фронтѣ дѣло вовсе не съ регулярными войсками Турціи, а съ шайками курдовъ и съ возставшими жителями окрестныхъ селеній, среди которыхъ должно было быть много обученныхъ аскеровъ, оставшихся тутъ при отходѣ Турецкой арміи отъ Эрзерума въ 1916 году.

Предполагалось, что эти курдскія шайки, мѣстные жители и имѣющіеся среди нихъ аскеры организованы для самозащиты и подучены военному дѣлу прибывшими сюда нѣсколькими турецкими офицерами и солдатами инструкторами.

Пушекъ считалось у наступавшихъ только двѣ русскихъ, горныхъ, брошенныхъ армянами при ихъ отступленіи отъ Эрзинджана. По даннымъ развѣдки курды должны были наступать съ Фамскаго, Эрзинджанскаго и Олтинскаго направленій. Ожидались и съ тыла, съ Карсскаго шоссе и съ Паланъ-Текена. Полковникъ Морель почему-то расчитывалъ, что главная опасность будетъ съ Олтинскаго направленія.

Развѣдка, на мой взглядъ, велась армянами отвратительно. Конница была больше занята ограбленіемъ и уничтоженіемъ жителей въ селеніяхъ, угономъ скота отъ сельчанъ, а вовсе не дѣлами развѣдки. Въ донесеніяхъ зачастую просто лгали.

Если поступало донесеніе о томъ, что на отрядъ наступаютъ двѣ тысячи противника, то въ дѣйствительности оказывалось, что тамъ меньше двухсотъ человѣкъ.

Когда доносилось, что отрядъ въ триста-четыреста человѣкъ окруженъ превосходными силами и ему удалось пробиться, то оказывалось, что отрядъ потерялъ одного убитымъ и одного раненымъ.

Однажды днемъ мнѣ офицеръ армянинъ по телефону донесъ, что на боевой участокъ артиллеріи, гдѣ онъ квартируетъ съ солдатами сторожами для охраны орудій, движется отрядъ въ четыреста вооруженныхъ жителей; на дѣлѣ оказалось, что изъ противуположнаго селенія вышли два безоружныхъ человѣка и вскорѣ вернулись обратно.

За все время отъ оставленія армянами Эрзинджана и до занятія Эрзерума турецкими войсками - разбойниками былъ захваченъ изъ турецкихъ наступавшихъ силъ, насколько мнѣ до сихъ поръ извѣстно, только одинъ сувари. Я самъ его не видалъ, но сильно склоненъ думать, что этотъ несчастный былъ или съ отмороженными ногами или вообще человѣкомъ лишеннымъ способности двигаться безъ посторонней помощи.

Послѣ второго засѣданія общаго собранія офицеровъ было подано много нѣсколько рапортовъ объ увольненіи изъ полка въ русскій корпусъ, въ военныя начальства и въ другія національныя части.

Я доложилъ Полковнику Морель, что, вѣроятно, очень многіе русскіе офицеры, а то, пожалуй, и всѣ, уйдутъ изъ Эрзерума. Онъ вспылилъ и заявилъ, что не допуститъ этого силой и полевымъ судомъ. Я отвѣтилъ ему на это, что пушки еще въ рукахъ моихъ офицеровъ, что на насиліе отвѣтъ можетъ быть сдѣланъ изъ пушекъ и что уходъ каждаго офицера при существующихъ условіяхъ составляетъ законное право каждаго, основанное на распоряженіяхъ правительства.

Я пояснилъ, что никто изъ офицеровъ самовольно уходить не хочетъ; каждый желаетъ получить законное разрѣшеніе воспользоваться своимъ правомъ; иначе считаютъ, что разницы между нами, оставшимися по долгу службы и тѣми, которые ушли раньше самовольно, не будетъ никакой. Обстановка-же сейчасъ сложилась такъ, что совѣсть и долгъ чести не позволяютъ оставаться.

Полковникъ Морель отвѣтилъ, что никакого законнаго права на уходъ нѣтъ и каждому уходящему онъ дастъ такую-же аттестацію, какую далъ Штабсъ-

Капитану Ермолову, пусть только попробуютъ уходить.

Послѣ моего возраженія, что нѣтъ необходимости принуждать оставаться нежелающихъ тогда, какъ по словамъ Полковника Долуханова, въ Тифлисѣ и Батумѣ имѣется множество желающихъ офицеровъ – Полковникъ Морель сказалъ, что онъ просилъ у пріѣзжавшихъ англійскихъ офицеровъ выслать въ его распоряженіе для Эрзерума шестьдесятъ англійскихъ офицеровъ артиллеристовъ и это было ему обѣщано.

Почти одновременно съ этимъ разговоромъ мнѣ стало извѣстно, что служившій въ Эрзерумѣ на станціи желѣзной дороги по вольному найму начальникомъ станціи солдатъ, русскій, или, кажется, полякъ, не захотѣлъ оставаться служить ни за какія деньги; его арестовали и силою принудили остаться.

Я отдалъ приказъ Командирамъ Батальоновъ поселиться самимъ и поселить всѣхъ офицеровъ возможно ближе къ управленію артиллеріи и сгруппировать ихъ каждому около себя для удобства передачи приказаній и на всякій другой случай, чтобы, въ случаѣ чего, не оказаться разъединенными и въ западнѣ.

Уѣзжавшаго М.-К. Ермолова я, передъ его отъѣздомъ, просилъ зайти въ Сарыкамышѣ къ Начальнику Штаба арміи Генералу Вышинскому, разсказать ему въ какомъ положеніи мы здѣсь находимся и просить Командующаго арміей скорѣй освободить насъ изъ нашего ложнаго положенія среди армянъ. То-же просилъ передать и Начальнику артиллеріи Генералу Герасимову. Ермоловъ уѣхалъ 25 февраля.

Кажется, 24 февраля надъ Эрзерумомъ появился турецкій аэропланъ, сдѣлалъ развѣдку и вернулся обратно. Изъ этого я заключилъ, что турецкія регуляр-

нія войска должны находиться сейчасъ въ Эрдинджанѣ или, даже, въ Мемо-Хатунѣ.

Около этого времени Полковникъ Морель говорилъ мнѣ, что турки прислали „прокламацію" съ требованіемъ очистить Эрзерумъ. Послѣ взятія Эрзерума, изъ разговора съ Командиромъ корпуса Кязимъ-Беемъ, я узналъ, что это была вовсе не прокламація, а самое настоящее его письмо, за подписью его, Командира турецкаго регулярнаго армейскаго корпуса.

Если на прокламацію у насъ принято и должно смотрѣть, какъ на анонимное подметное письмо, то во всякомъ случаѣ считаю, что Полковникъ Морель не имѣлъ права и не долженъ былъ вводить меня въ заблужденіе и называть оффиціальное письмо прокламаціей, скрывая, что оно подписано крупнымъ Начальникомъ турецкихъ регулярныхъ военныхъ силъ.

За 24 и 25 февраля, по свѣдѣніямъ штаба крѣпости, положеніе на фронтѣ не было угрожающимъ. Извѣстно было, что около Теке-Дереси обнаружилось скопище курдовъ, которое удерживается высланнымъ туда отрядомъ. Около Илидже наступавшія отъ Эрзерума силы отбросили противника, будто-бы, на нѣсколько верстъ назадъ.

26 февраля стало извѣстно, что вышедшій изъ Эрзерума къ Теке-Дереси армянскій отрядъ окруженъ, разбитъ и остатки его позорно бѣжали; что Илиджинскій отрядъ отступаетъ тоже, почти что, бѣгомъ.

Было получено мною словесное распоряженіе отъ Полковника Мореля открывать огонь по наступающимъ. Но наступающихъ нигдѣ не оказывалось. Съ Хапутскаго шоссе бѣжали въ паникѣ разстроенныя толпы отступающихъ армянъ; по Трапезондскому шоссе

отступали спокойно, какъ на походѣ, колоннами, не останавливаясь и не развертываясь.

Послѣ полудня выяснилось, что противникъ уже въ шести верстахъ, около селенія Геда, и стали видны сами наступающіе, которыхъ оказалось на мой взглядъ не больше полуторы тысячи.

Количество было ничтожное, но они не произвели на меня впечатлѣнія совершенно необученой курдской шайки. Видно было, что они обучены и ими твердо управляютъ. Только небольшое количество пѣшихъ и избытокъ кавалеріи позволяли думать, что это не регулярныя войска, а организованные курды.

Отступающіе-же производили жалкое и возмутительно гнусное впечатлѣніе. Они-то разсыпались около шоссе въ коротенькія жидкія цѣпи, то опять собирались; видно было, что главное ихъ чувство страхъ и боязнь двинуться впередъ. Антраникъ вытолкалъ впередъ развернувшейся все-же жидкой цѣпи; они поднялись, немного прошли было впередъ, но снова залегли и уже больше не подымались.

Орудійный огонь продолжался у насъ до вечера и былъ прекращенъ съ наступленіемъ темноты. Само собою разумѣется, что съ началомъ обороны отъ нападенія курдовъ, какимъ всѣ мы считали это дѣло, всякіе разговоры объ уходѣ отошли въ сторону и каждый офицеръ честно выполнялъ все, что требовалось отъ него боевой обстановкой. Каждому было ясно, что уходить теперь - это значило навсегда пріобрѣсти себѣ имя труса и предателя. Необходимо было сначала покончить съ нападеніемъ.

Въ этотъ день я увидѣлъ, какъ армянскія войска понимаютъ назначеніе артиллеріи и какъ держатъ

себя съ нею въ бой. Пушки мои на укрѣпленіи Сѣлюкъ-Кереметли были на верстѣ впереди пѣхоты, которая вся прижималась къ Харпутскимъ воротамъ и дальше двигаться впередъ, чтобы прикрыть артиллерію, никакимъ образомъ не хотѣла.

Обратилъ я вниманіе въ этотъ день также и на то, что солдаты, бѣжавшіе въ паническомъ ужасѣ отъ Теке-Дереси, все-же не забывали забирать съ собою и угонять скотъ жителей изъ попутныхъ деревень и убивать попадавшихся по пути безоружныхъ одиночныхъ мѣстныхъ жителей.

Надвиженіе противника на городъ произошло, повидимому, неожиданно для штаба. Диспозиціи для боя никакой издано не было; а можетъ быть и была, не могу увѣрять, но ко мнѣ она не попала. Раньше я слышалъ, что составлялось расписаніе занятія пѣхотою главной городской ограды на случай тревоги извнѣ, но и это расписаніе ко мнѣ не попадало.

Задача моя была проста: держать курдовъ на дистанціи орудійнаго выстрѣла отъ линіи укрѣпленій города. Въ полѣ-же, съ пѣхотою, были горныя пушки, въ мое подчиненіе не входившія.

Весь этотъ день и наканунѣ милиція собирала по городу мужчинъ турокъ, не только годныхъ къ работѣ, а и стариковъ и калѣкъ. На вопросы объясняли, что собираютъ рабочихъ для расчистки занесеннаго снѣгомъ желѣзнодорожнаго пути.

Вечеромъ я узналъ, что одинъ изъ такихъ патрулей, подъ командою студента армянина, пытался днемъ, въ мое отсутствіе изъ дому, вломиться въ мою квартиру, чтобы произвести, какъ онъ заявилъ, обыскъ, хотя на дверяхъ была прибита моя визитная

картотека и студентъ не могъ не знать - кто живетъ въ этомъ домѣ. Послѣ рѣшительнаго протеста со стороны моихъ домашнихъ и рѣзкаго отпора - студентъ этотъ, какъ самый послѣдній хамъ, наговорилъ моей женѣ грубостей и убрался со своей командой прочь, не осмѣлившись все-же забрать моего домохозяина старика турка и рабочихъ курдовъ. По словамъ студента безобразіе это творилось во исполненіе распоряженія Андраника.

Узнавъ это, я распорядился, чтобы домохозяинъ мой устроилъ-бы отъ себя ходъ ко мнѣ въ квартиру для возможности перебраться подъ мою защиту въ случаѣ, если армяне снова явятся забирать жителей. Онъ это сдѣлалъ и устроилъ еще и отъ сосѣда ходъ ко мнѣ.

Вечеромъ въ этотъ день меня вызвали на военный совѣтъ въ квартиру Андраника. Я отправился туда вмѣстѣ съ завѣдывающимъ технической и мобилизаціонной частью Капитаномъ Жолткевичемъ, котораго я послѣднее время всегда приглашалъ съ собою, чтобы имѣть свидѣтеля моихъ отношеній къ штабу Андраника и моихъ дѣйствій.

Когда я прибылъ туда, то узналъ, что совѣтъ уже состоялся безъ меня. Очевидно моимъ мнѣніемъ не сочли нужнымъ интересоваться. Въ комнатѣ находились: Андраникъ, докторъ Завріевъ, Полковники Зинкевичъ, Морель, Долухановъ и нѣсколько другихъ лицъ. Полковникъ Зинкевичъ прочелъ мнѣ телеграмму Командующаго арміей. Этой телеграммой Генералъ Одишелидзе сообщалъ, что Командующій турецкой арміей Генералъ Вехибъ-Паша радіотелеграммой извѣстилъ его о своемъ приказаніи турецкимъ войскамъ начать наступленіе на Эрзерумъ и занять его; тутъ-же

Генералъ Одишелидзе приказывалъ уничтожить всѣ орудія укрѣпленной позиціи и отступить.

Мнѣ было дано письменное приказаніе за подписью Андраника уничтожить орудія. Генералъ Одишелидзе исполнилъ свое обѣщаніе дать приказъ объ уничтоженіи орудій, но приказаніе это опоздало: часть орудій уже нельзя было уничтожить, такъ какъ наступающими они были уже отрѣзаны отъ насъ; все-же въ нашихъ рукахъ оставалось еще болѣе половины всѣхъ нашихъ орудій, которые мы еще могли испортить; въ нашихъ рукахъ были также всѣ замки и всѣ обтюраторы отъ орудій уже отрѣзанныхъ и мы, также, могли привести всѣ ихъ въ негодность. Для этого нужно было имѣть два-три дня сроку.

Андраникъ все время по армянски кричалъ, ругался и проклиналъ кого-то. Докторъ Завріевъ старался его успокаивать и переводилъ намъ, что Андраникъ проклинаетъ и ругаетъ тѣхъ руководителей и дѣятелей армянскаго народа, которые засѣли въ тылу; которые имѣли возможность выслать въ Эрзерумъ нѣсколько десятковъ тысячъ солдатъ и выслали до сихъ поръ только три-четыре тысячи; которые не хотѣли ни за что идти на фронтъ и которые продали армянскій народъ и арменію.

Наконецъ Андраникъ объявилъ свое рѣшеніе: два дня еще держаться въ Эрзерумѣ; за это время эвакуировать все что возможно и тогда отступить. Послѣ этого онъ, не стѣсняясь нисколько нашимъ присутствіемъ, при насъ раздѣлся, умылся, надѣлъ ночное бѣлье и легъ спать, какъ будто-бы насъ тутъ и не было вовсе.

Я освѣдомилъ доктора Завріева о томъ, что въ городѣ начались поджоги и пожары; указалъ ему, что самъ видѣлъ только что по дорогѣ крайній рядъ горѣвшихъ лавокъ, которые никто не тушилъ; онъ отвѣтилъ, что пожары уже приказано затушить и уже приняты мѣры.

Затѣмъ я спросилъ его, для какой надобности милиція собираетъ и уводитъ куда-то мусульманъ жителей; онъ сказалъ, что для расчистки желѣзно-дорожнаго пути; а на выраженное мною удивленіе - почему сборъ этотъ производятъ сейчасъ, въ темнотѣ, ночью, и ведутъ преимущественно негодныхъ къ работѣ стариковъ и калѣкъ - онъ отвѣтилъ, что ему объ этомъ ничего не было извѣстно, но онъ узнаетъ.

Послѣ всѣхъ тѣхъ разговоровъ, которые мы имѣли раньше съ докторомъ Завріевымъ по вопросу о насиліяхъ надъ мирнымъ населеніемъ - я считалъ, что сказанаго мною вполнѣ достаточно для того, чтобы возбудить въ немъ безпокойство и заботу о недопущеніи насилій и розни, тѣмъ болѣе, что онъ всегда, какъ членъ правительства, требовалъ и старался добиться самаго безупречнаго и закономѣрнаго отношенія къ мусульманскому мирному населенію со стороны армянъ.

Такое отношеніе я наблюдалъ не только съ его стороны, но и со стороны другихъ лицъ изъ армянской интеллигенціи, находившейся въ Эрзерумѣ. Я не знаю, конечно, что было у нихъ въ умѣ и на душѣ и каковы были дѣйствія ихъ, но слова этихъ нѣкоторыхъ лицъ всегда производили впечатлѣніе искренняго, благороднаго стремленія недопустить безобразій и розни.

Инстинктъ прочихъ армянъ доктора Завріева долженъ былъ знать лучше меня и не могъ не знать ихъ.

Когда Андраникъ сталъ укладываться въ постель - мы всѣ перешли въ другую комнату, выясняли между собою необходимые вопросы, связанные съ выполненіемъ поставленной Андраникомъ задачи и разошлись.

Заданіе держаться втеченіе двухъ дней не представляло изъ себя ничего сверхъестественнаго или чрезвычайнаго, такъ какъ, имѣя передъ собою проволочное загражденіе съ отличными окопами, далѣе, городскую крѣпостную ограду долговременной профили и, наконецъ, вдвое, если не втрое, большія силы обороняющагося, можно было свободно и легко держаться не два, а сорокъ два дня и не противъ курдскаго набѣга, а и противъ регулярныхъ войскъ.

Отбивать-же нападеніе курдовъ мы были вполнѣ вправѣ, такъ какъ турецкое правительство при заключеніи перемирія объявило, что курды ему не повинуются и что принудить ихъ не воевать оно не можетъ; слѣдовательно, забота объ охранѣ и оборонѣ насъ отъ курдовъ возлагалась на насъ самихъ.

На обратномъ пути я увидѣлъ, что пожары, о которыхъ я говорилъ, дѣйствительно притушены и распространеніе ихъ ограничено. Въ городѣ по наружному виду все еще было спокойно и не вызывало опасеній за возможность вспышки розни.

Вернувшись въ управленіе артиллеріи я тотчасъ сдѣлалъ всѣ распоряженія о приведеніи въ негодность орудій. За два дня можно было-бы уничтожить ихъ.

Ко мнѣ поступили донесенія отъ моихъ офицеровъ, что

пѣхота уходитъ съ поля, пользуясь темнотою. Мнѣ удалось послѣ очень долгихъ хлопотъ все-же вызвать къ телефону Полковника Моделя и доложить ему о полученныхъ донесеніяхъ. Онъ отвѣтилъ мнѣ, что противъ этого мѣры уже приняты, вызваны резервы и подкрѣпленія и положеніе не внушаетъ тревоги.

Домой я вернулся около 1 часу ночи и прилегъ отдохнуть. Между двумя и тремя часами ночи я услышалъ въ городѣ вокругъ частую ружейную стрѣльбу; слышалъ какъ гдѣ-то ударами бревна выламывали двери; слышалъ топотъ и голоса проходившихъ по улицѣ армянскихъ небольшихъ отрядовъ, вродѣ ходившихъ днемъ и забиравшихъ жителей. Криковъ о помощи нигдѣ слышно не было. Получалось впечатлѣніе, что армяне производятъ усиленно аресты среди населенія, а можетъ быть и подготовляютъ уже рѣзню.

Сопоставивъ и взвѣсивъ всѣ обстоятельства, я пришелъ къ заключенію, что: во-первыхъ, въ то время когда мы въ честномъ боѣ сражаемся съ наступающими и грудью своей прикрываемъ Эрзерумъ - за нашими спинами армяне, эти кровожадные и трусливые „борцы за свободу" уже начинаютъ рѣзать беззащитныхъ стариковъ, женщинъ и дѣтей, нисколько не заботясь о томъ, что этимъ они подло обманываютъ насъ и позорятъ не только себя на весь міръ, но позорятъ и имя русскихъ офицеровъ, про которыхъ неосвѣдомленные могутъ подумать, что они согласились помогать армянамъ дѣлать ихъ гнусное дѣло; а во вторыхъ, что среди наступающихъ могутъ быть сейчасъ турецкія регулярныя силы; а если ихъ и нѣтъ еще, то они могутъ къ утру или

днемъ подойти; бой-же съ турецкими регулярными силами вовсе не входитъ въ планъ Командующаго арміей и въ нашу задачу, ни по его предположеніямъ, ни по существующимъ условіямъ перемирія.

Въ соотвѣтствіи съ этимъ я принялъ такое решеніе: съ разсвѣтомъ отправиться къ Полковнику Морелю и предложить ему потребовать отъ армянъ немедленнаго прекращенія бойни; если-же онъ безсиленъ добиться этого, то предложить повернуть часть пушекъ противъ армянъ и курдовъ; а если понадобится, то и стрѣлковъ, принудить ихъ сдѣлать это; а затѣмъ прекратить боевыя дѣйствія, выслать парламентеровъ и условиться съ наступающими о томъ, что Эрзерумъ будетъ очищенъ въ теченіе двухъ дней безъ кровопролитія.

Для гарантіи-же цѣлости мусульманскаго населенія при отступленіи армянъ выработать какой нибудь планъ; напримѣръ: собрать самостоятельный отрядъ изъ русскихъ офицеровъ и немногихъ оставшихся русскихъ чиновниковъ и солдатъ; или дать въ помощь русскимъ офицерамъ и въ ихъ распоряженіе небольшой отрядъ турокъ и т. п.

На разсвѣтѣ я съ Капитаномъ Жолткевичемъ отправился къ Полковнику Морелю. По дорогѣ около артиллерійскаго полевого склада я узналъ отъ завѣдывающаго имъ Прапорщика Багратуняна, что приказъ объ отступленіи уже есть и что онъ хочетъ взорвать складъ, но Полковникъ Морель сказалъ, чтобы со складомъ поступили такъ, какъ скажу я.

Я былъ удивленъ такимъ заявленіемъ, такъ какъ складъ этотъ мнѣ вовсе не подчинялся, а былъ въ вѣдѣніи Полковника Долуханова.

Прапорщику Багратуниянцу я объяснилъ, что взрывъ склада я считаю ненужной и безцельной жестокостью по отношенiю къ мирному населенiю города и преступнымъ предательствомъ въ отношенiи насъ - русскихъ артиллеристовъ, такъ какъ намъ еще ничего неизвестно о приказе отступать; все мы находимся сейчасъ вблизи склада и неминуемо при взрыве должны будемъ погибнуть безцельно. Это подействовало и складъ остался невзорваннымъ.

Подъезжая къ штабу Мореля, я увиделъ, что все уже бежитъ. Стоящiй напротивъ штаба домъ американскаго консульства, въ которомъ помещались какiя-то армянскiя учрежденiя, горитъ и весь уже въ пламени. Передъ штабомъ стояли - готовый къ отходу, загруженный до последней возможности, грузовой автомобиль и несколько нагруженныхъ повозокъ. Полковники Морель и Торкомъ сидели верхомъ на лошадяхъ готовые къ отъезду. Было около 7 часовъ утра.

На мой вопросъ - въ какомъ положенiи дело и что предполагается делать сейчасъ - Полковникъ Морель ответилъ, что еще въ пять часовъ утра отданъ приказъ отступать и выразилъ удивленiе, что я не получилъ до сихъ поръ этого приказа.

Случилось именно то - чего я опасался: бежали прикрываясь русскими офицерами и пушками. Въ то время когда русскiе офицеры въ бою своими руками заряжали и наводили орудiя, удерживая наступающаго противника, армянскiе „воины" благополучно за ихъ спиной рядами безоружныхъ и безопасно удирали. Если-бы я самъ не прiехалъ, то такъ никто изъ насъ и не узналъ-бы, что приказъ объ отступленiи отданъ уже давно.

Раньше, въ случаяхъ гораздо менее важныхъ, меня извещали о распоряженiяхъ часто присылая даже

офицера, а тутъ не сумѣли сдѣлать этого.

Первымъ моимъ движеніемъ было отправиться на укрѣпленіе Меджидіе и оттуда шрапнелью хорошо поблагодарить бѣгущихъ по Карсскому шоссе, забронированныхъ въ куртки и жилеты изъ ружейныхъ патроновъ, армянскихъ героевъ за то, что, обманувъ насъ, не дали мнѣ и моимъ офицерамъ выполнить возложенную на насъ задачу испортить орудія; за то, что устроили за нашей спиной отвратительный разбой и за то, что обманули и опозорили и меня, стараго боевого офицера, и моихъ подчиненныхъ офицеровъ.

Удержало меня только лишь сознаніе, что среди нихъ невинно пострадаютъ люди къ этому дѣлу совершенно непричастные: въ Эрзерумѣ оставалось еще порядочно русскихъ людей, лицъ разныхъ другихъ національностей, женщинъ и дѣтей.

Мы отправились немедленно обратно въ управленіе артиллеріи. Улицы въ городѣ уже были запружены толпами бѣгущихъ въ паникѣ обезумѣвшихъ армянскихъ солдатъ. Офицеровъ я не видѣлъ. Дорога была сплошь усѣяна бросавшимися въ бѣгствѣ вещами — шинелями, амуниціей, продуктами.

Проѣхать черезъ лавину бѣгущихъ людей и повозокъ не было возможности. Хотѣли мы объѣхать другими улицами; повернули въ сторону, но тутъ насъ встрѣтила жестокая ружейная стрѣльба и человѣческіе вопли. Что дѣлалось въ улицѣ — намъ не было видно, мѣшалъ поворотъ улицы. Видно было только, что на поворотѣ вся улица залита по снѣгу кровью. Полагая, что тутъ уже идетъ бой, я приказалъ повернуть обратно. Доѣхавъ опять до перекрестка, мы бросили свой экипажъ и пошли пѣшкомъ съ полъ-дороги.

Въ это время изъ улицы, гдѣ происходила стрѣльба и вопли, выѣхалъ верхомъ армянинъ, начальникъ городской милиціи, и я понялъ, что тамъ было. Впослѣдствіи мое предположеніе подтвердилось.

Вернувшись въ управленіе, я приказалъ передать на батареи мое приказаніе отступать вмѣстѣ съ пѣхотой. Приказалъ, также, подавать обозы для выѣзда офицеровъ артиллеріи. Черезъ небольшое время мнѣ доложили, что обозъ управленія артиллеріи, вслѣдствіе небрежности Командира нестроевой роты, весь убѣжалъ еще ночью, а полковой обозъ, на которомъ ночью дежурилъ офицеръ, разбѣжался сейчасъ, при выѣздѣ съ обознаго двора; конюха, не доѣзжая управленія артиллеріи, поворачивали въ сторону Карсскихъ воротъ и вскачь удирали.

Бѣгущіе въ безумномъ страхѣ по улицамъ, одѣтые съ ногъ до головы въ патроны, армянскіе солдаты хватали эти фургоны, насаживались въ нихъ и гнали дальше; пристяжныхъ лошадей отпрягали, садились на нихъ по двое и въ паникѣ мчались вонъ изъ города.

Оставленный мною по дорогѣ экипажъ пытались тоже отнять и угнать; когда кучеръ сталъ сопротивляться - въ него стрѣляли, ранили одну лошадь, но экипажа все-же не взяли.

Изъ всего обоза, имѣвшаго до пятидесяти повозокъ, удалось задержать два-три фургона. Этими подводами воспользовались нѣсколько офицеровъ, наскоро погрузились и уѣхали.

Оставалось еще двѣ подводы и два фаэтона; ими можно было-бы попытаться воспользоваться и уѣхать, но въ это время послѣдніе бѣгущіе армяне открыли въ паникѣ бессмысленную, частую и безпоря-

A	1/2
D	1026
F	1-67

ЖЖ.

дочную стрѣльбу вдоль по оставленнымъ или пустымъ улицамъ; намъ поневолѣ пришлось оставить это намѣреніе и скрыться въ дома. Жители турки гарантировали намъ и нашимъ семьямъ безопасность отъ курдовъ.

Оказалось впослѣдствіи, что, если-бы, невзирая на ружейный огонь армянъ по городу, мы и попытались-бы проскакать, то все равно не смогли-бы, такъ какъ Карсскія ворота въ это время уже были отгорожены; Штабсъ-Капитанъ Митрофановъ пытался сдѣлать это, но принужденъ былъ вернуться съ дороги обратно, несмотря на то, что квартировалъ недалеко отъ этихъ воротъ.

Вскорѣ стало извѣстно, что въ городѣ вступили уже турецкія войска и тутъ только и точно узнали, что мы имѣли дѣло не только съ курдами, но и съ регулярными войсками.

Выяснилось, что [illegible] армянская [illegible] ночью подъ прикрытіемъ темноты, почти [illegible] убѣжала съ поля и бросилась спасаться по Карсскому шоссе. [illegible] носило характеръ урагана. Ураганъ не могъ-бы такъ скоро очистить Эрзерумъ отъ армянъ, какъ очистили его они сами.

Фактъ, что на линіяхъ обороны и въ городѣ не осталось почти совсѣмъ ни убитыхъ, ни раненыхъ армянъ, лучше всего говоритъ о томъ, какъ стойко они оборонялись и какъ долго сопротивлялись; а другой фактъ, что въ Эрзерумѣ захвачены въ плѣнъ почти одни только русскіе офицеры артиллеристы, не хуже свидѣтельствуетъ о вмѣстѣ доблести и благородства армянъ.

Узнавъ, что въ Эрзерумъ вступили регулярныя войска я съ адъютантомъ отправился заявить о своемъ нахожденіи здѣсь. Тутъ мы узнали, что Россія заключила съ Турціей миръ.

45.

По дорогѣ туда и обратно, а также и въ послѣдующіе дни, многіе жители на улицахъ бросались ко мнѣ, цѣловали у меня руки и всячески выражали свою благодарность.

Также относились и къ другимъ русскимъ офицерамъ, справедливо разсуждая, что если-бы въ Эрзерумѣ не было-бы русскихъ офицеровъ, то турецкія войска едва-ли застали-бы въ немъ столько живыхъ жителей, сколько они застали ихъ придя.

Теперь, узнавъ, что успѣли надѣлать въ Эрзерумѣ армяне передъ своимъ бѣгствомъ и сколько человѣкъ безоружныхъ стариковъ, женщинъ и дѣтей они погубили, я благодарю Бога за то, что обстоятельства сложились не давъ мнѣ уйти съ тѣми, про кого еще древне-римскій историкъ Петроній писалъ: „армяне тоже люди, но дома ходятъ на четверенькахъ" и которыхъ русскій поэтъ Лермонтовъ мѣтко охарактеризовалъ въ стихахъ: „ты рабъ, ты трусъ, ты армянинъ".

Вр. и. д. Начальника артиллеріи
укрѣпленной позиціи Эрзерумъ и
Деве-Бойну и Командиръ 2-го
Эрзерумскаго крѣпостного артилле-
рійскаго полка, военнопленный
Подполковникъ Твердохлѣбовъ.

16 апрѣля 1918 г.
29
Эрзерумъ.